

Езикът на Софроний Врачански

В. Търново, Faber, 2001

СЪДЪРЖАНИЕ

ВСТЪПЛЕНИЕ: СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ – СТРОИТЕЛ НА КНИЖОВНИЯ НИ ЕЗИК

- § 1. Книжовноезиковата ни традиция до Софроний и Софрониевият език

ПЪРВА ГЛАВА: ФОНЕТИКО-ГРАФИЧНИ ОСОБЕНОСТИ

- § 2. Софроний като преписвач
§ 3. Графични и правописни особености на Софрониевия езиков модел
§ 4. Фонетични черти на Софрониевия езиков модел
§ 5. Обобщени изводи

ВТОРА ГЛАВА: МОРФОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ

I. Съществителни имена

- § 6. Граматически род на съществителните имена
§ 7. Граматическо число на съществителни имена
§ 8. Определеност при съществителните имена
§ 9. Падежни форми при съществителните
§ 10. Обобщени изводи

II. Прилагателни имена

- § 11. Граматически род на прилагателните имена
§ 12. Граматическо число на прилагателните имена
§ 13. Определени форми на прилагателните имена
§ 14. Падежни форми при прилагателните имена
§ 15. Степени за сравнение при прилагателните
§ 16. Обобщени изводи

III. Числителни имена

- § 17. Числителното име в езика на Софроний

IV. Местоимения

- § 18. Лични местоимения
§ 19. Притежателни местоимения
§ 20. Възвратни местоимения
§ 21. Показателни местоимения
§ 22. Въпросителни местоимения
§ 23. Относителни местоимения
§ 24. Определителни местоимения
§ 25. Непределителни местоимения
§ 26. Отрицателни местоимения
§ 27. Обобщителни местоимения
§ 28. Обобщени изводи

V. Глагол

- § 29. Инфинитивни форми, вид и спрежение на глаголите
- § 30. Наклонение на глагола
- § 31. Изявителни глаголни времена
- § 32. Сегашно време
- § 33. Бъдеще време
- § 34. Бъдеще време в миналото
- § 35. Минало свършено време
- § 36. Минало несвършено време
- § 37. Минало неопределено време
- § 38. Минало предварително време
- § 39. Причастия и деепричастие
- § 40. Обобщени изводи

VI. Наречия

- § 41. Наречието в езика на Софроний

VII. Предлози

- § 42. Предлозите в езика на Софроний

VIII. Съюзи

- § 43. Съюзите в езика на Софроний

IX. Частици

- § 44. Частиците в езика на Софроний

X. Междуметия

- § 45. Междуметията в езика на Софроний

ТРЕТА ГЛАВА: *СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ*

I. Просто изречение

- § 46. Обективномодални типове прости изречения
- § 47. Субективномодални типове прости изречения
- § 48. Структурни типове прости изречения
- § 49. По-важни синтактични особености на простото изречение
- § 50. Словоред на частите в простото изречение
- § 51. Словоред на клитиките
- § 52. Обобщени изводи

II. Сложно изречение

- § 53. Сложни съчинени изречения
- § 54. Сложни съставни изречения
- § 55. Сложни смесени изречения
- § 56. Синтактични конструкции за предаване на чужда реч
- § 57. Обобщени изводи

ВСТЪПЛЕНИЕ

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ КАТО СТРОИТЕЛ НА КНИЖОВНИЯ НИ ЕЗИК

§ 1. Книжовноезиковата ни традиция до Софроний и Софрониевият език

През тринадесетвековното съществуване на българската държава по силата на изключително превратна историческа съдба българският народ, достигал политически и културни извисявания, каквито малко народи в света познават, но и преживявал трагични крушения от съдбовен характер, си е служил с книжовен език, който има своя единадесетвековна история. И тя е не по-малко сложна и трагична от историята на българската държава.

Ако живата устна българска реч през всичкото това време реално съществува чрез многобройните си диалектни форми, то книжовният ни език исторически се представя в няколко хронологически облика – **старобългарски, среднобългарски и новобългарски**.

§ 1 а. Съдбата на старобългарската книжовноезикова традиция

Старобългарският книжовен език, създаден в средата на IX върху източнoбългарска говорна основа от великите първокнижници Кирил и Методий и от техните ученици и последователи Климент Охридски, Константин Преславски, Иоан Екзарх и ред други, не остава само език на българската книжнина и държава. Твърде скоро той се възприема и налага като книжовен език на цяла една нова европейска цивилизация – **славянската**. С него започват да си служат за културни нужди и други славянски (и неславянски) народи на изток, юг и запад. Именно този факт кара някои чуждестранни езиковеди да наричат този език старославянски, староцърковнославянски, книжовнославянски или друго¹. Към XII-XIV век книжвната форма на българския език в Европа реално функционира освен в своя автентичен старобългарски вид и в няколко други, предимно фонетични, редакции сред използващите го други народи – руси, сърби, хървати, моравци, румъни.

Падането на България под турско владичество в края на XIV в. има трагични последици не само за държавния, политическия, икономическия и социален живот на българския народ, но и за неговото културно развитие и книжовен език. Разрушени са забележителни книжовни центрове, унищожени са неоценими паметници на книжовността, избити или прокудени са най-видните представители на българската интелигенция. Всичко това има съдбовни последици и за книжовния език. Той не само насилствено прекъсва своето естествено развитие на българска почва, но и постепенно пресеква, потъва в забравата.

От XV век насетне грамотните среди у нас не са вече в състояние да си сружат нормално със същинския старобългарски книжовен език. За книжовни нужди постепенно се налагат развилите се извън българските земи негови редакции – най-вече руската и сръбската, известни като **черковнославянски език**.

Черковнославянската книжнина обаче била трудно понятна за народа, тъй като неговата реч през изтеклите столетия преживява съществени изменения в естествения си развой. Граматичната му система например в резултат на продължително развитие престанала да бъде синтетична, падежните отношения вече се изразявали с предлози.

¹ Вж. **Мирчева Д.** Към периодизацията на историята на българския литературен език от донационалната епоха (IX-X до VIII в.). – Славянска филология, т.15, С., 1978, с. 288.

Този развой се характеризира като преход от **синтетизъм** към **аналитизъм**. Аналитизмът засегнал и другите равнища на езика.

§ 1 б. Книжовноезикова практика на дамаскинарите

Все по-остро започва да се чувства необходимост от литература на достъпен народен език написана. Това подтиква родолюбиви книжовници – граматисти, монаси, попове – да последват примера на гръцкия монах Дамаскин Студит, който в условията на подобна езикова ситуация при гръците съставил на народен гръцки език специален сборник с поучителни нравствено-религиозни четива, наречен “Съкровище”².

От края на XVI в. този сборник започнал да получава все по-широко разпространение и у нас – отначало в черковнославянски преводи, а по-късно в преводи на новобългарски народен език. Първите му преводи се появяват в западнобългарските области на черковнославянски книжовен език (от сръбска редакция), в който има известни отклонения по посока на говоримия народен език³, но това е само едно преходно начало. През XVII в. се правят нови преводи на ранните дамаскини вече изцяло предадени на народен език⁴. Така че през XVII и XVIII в. у нас вече са се очертали два книжовни потока – **черковнославянски** и **дамаскински**. “Где могатъ – пита се нашият дамаскинар Йосиф Брадати - прости людие да разумеютъ псалтирское тълкование и канонское четание? Мирски цръкви друго правило требже да имат, книги поучителни по прости езикъ да се разбират и прости людие безкнижни да разумеютъ”⁵.

Езикът на новобългарските дамаскини може да се разглежда като стихийно зародил се през феодализма опит за създаване на нов книжовен български език върху основата на говоримата народна реч. При тогавашните условия, когато процесите на национално самоосъзнаване и изграждане социално-икономически и политически все още не са подготвени, не са на зрели, когато елементарната форма на грамотност се е осъществявала в килийното църковно училище на черковнославянски, когато културният процес почти не се извисявал над преписваческата, преводаческата и компилативната дейност, езикът на дамаскините с неговата диалектна пъстрота е имал ограничено социално предназначение. Не е могъл да се развива по посока на общонародност, многофункционалност и единство.

Достатъчно е обаче да назреят условията за национално пробуждане от средата на XVIII век насетне, за да се превърне той в едно от началата на исторически необходимия единен **национален книжовен език**.

§ 1 в. Книжовноезикова практика на Паисий Хилендарски

Паисиевата “История славеноболгарская”, която ознаменува първородния вик на българската нация, не остава встрани от дамаскинската езикова традиция, но и не я следва много отблизо. Затова нейният език стъписва съвременния читател със силно застъпената черковнославянска норма. Оттук и противоречивите оценки за характера на нейния език⁶.

В действителност Паисий може да се смята за продължител на дамаскинската езикова традиция, но в същото време по своеобразен начин той е и неин отрицател. Продължава я, доколкото и той пише за простите “**ораче и копаче**”, но пише за тях история на славното им минало като народ, който пръв от всички славяни създава своя

² Вж. **Цонев Б.** История на българския език, т. I. С., 1919, с. 124-275; **Петканова Д.** Дамаскините в българската литература. С., 1965, с. 8.

³ **Петканова Д.** Цит. съч., с. 215.

⁴ **Петканова Д.** Посоч. съч., с. 68 и 216.

⁵ **Маринов Д.** Йеромонах Йосиф Брадати. – Сборник НУНК, кн. XVIII, с. 119.

⁶ По този въпрос вж. **Андрейчин Л.** Езикът на Паисиевата “История славеноболгарская” и началото на новобългарския книжовен език. – Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, с. 173-183.

държава, писменост и книжовна култура. Противостои ѝ, доколкото преследваната висока цел изисква за езика на “Историята” общонародна, многофункционална книжовна форма на българския език, която, бидейки понятна на обикновения читател и слушател, в същото време да извисява народността му чувство с магията на своите форми, които носят следите на онова минало, когато българите са били велики.

За Паисий следователно **езикът** е не само достъпно словесно изражение на историята, но и неин носител. Ето защо той не може да използва нито добре познатата му стара книжовна форма – **черковнославянската**, като непонятна за българите, нито простонародната – **дамаскинарската**, като лишена от белезите на историчността, книжовната обработеност и единството.

При тези условия Паисий пристъпва към създаване на нова книжовна форма на българския език, която, съчетавайки езиково минало и настояще, да отговаря на изискванията, които времето му поставя. Това той постига като съединява в една текстова тъкан⁷ “**болгарски прости речи**” в тяхната дамаскинска книжовна форма със “**словенски**”, т.е. с черковнославянски. Затова езикът на “История славяноболгарская” носи определено новобългарско съдържание и дух, облечени в архаизирани по черковнославянски образец форми. Изкуствеността на тези форми създават още Паисиевите съвременници, затова немалко преписи на историята свидетелстват за опити да си приведе езиковата ѝ форма в съответствие с новобългарското съдържание и дух.

§ 1 г. Софрониевата книжовноезикова практика

Започнатото от Паисий езикостроително дело особено плодотворно бива продължено от **Софроний Врачански**. Като тръгва от дамаскинарската езикова традиция, той развива по-нататък в демократичен дух заложените в Паисиевия език принципи на езиково строителство. Езикът на неговите съчинения е от изключително важно значение за началното изграждане на новобългарския книжовен език.

1. Личността и делото на Софроний Врачански многократно са привличали вниманието на българската и чуждестранната наука. Търсени са измеренията на приноса му в социалните и духовните процеси през втората половина на XVIII и началото на XIX в.⁸, изследвани са отделни негови съчинения от литературно-историческа и езикова гледна точка⁹, но все още в езиковата ни история цялостно и пълно ролята на Софроний Врачански в градивните книжовноезикови процеси на

⁷ Picchio R. Lo slavobulgaro di Paisij. *Rivista di Slavistica*, XIV, p. 99.

⁸ **Теодоров-Балан А.** Софроний Врачански. За стогодишницата на новата българска печатна книга (1806-1906). – Българска библиотека, бр. 8, С., 1906 (II. Животът и делата на Софрония, с. 40-58; III. Новата българска печатна книга, с. 59-106; IV. Книжовната работа на Софрония, с. 107-132); **Арнаудов М.** Софроний Врачански (1739-1813). Второ издание, С., 1947; **Динеков П.** Първи възрожденци. Из българското минало, кн. III, С., 1942, с. 101-127; **Киселков В.** Сл. Софроний Врачански. Живот и творчество, С., 1963; **Георгиев Е.** Софроний Врачански в развитието на Българското възрождане и на новата българска литература. – Литературна мисъл, г. III, 1959, кн. 6, с. 81-96.

⁹ **Пенев Б.** История на новата българска литература, т. II, С., 1977, с. 209-261; **Георгиев Е.** Софроний Врачански. – История на българската литература, БАН, т. 2. Литература на Възраждането, С., 1966, с. 59-82; **Радев Ив.** Българска възрожденска литература, С., 1980, с. 77-155; **Ангелов Б. Ст.** Ранни книжовни занимания на Софроний Врачански. – Изв. на Инст. за бълг. лит., кн. V, С., 1957, с. 385-403; **Ничева К.** Езикът на Софрониевия “Неделник” в историята на българския книжовен език, С., 1965; **Жерев Ст.** Езикът на Софрониевия препис на “История славяноболгарска” от 1781 г. в сравнение с първия (1765). – Бълг. ез., г. XXV, 1959, кн. 2, с. 122-137; **Романски Ст.** Нов препис на Паисиевата история от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г. – Бълг. старини, кн. IX, БАН, С., 1938; **Русинов Р.** Ранната книжовна дейност на Софроний Врачански и нейното значение за изграждането на съвременния български книжовен език. (По случай 160 години от смъртта му). – Бълг. ез., г. XXV, 1975, кн. 6, с. 575-580; **Иванов П. П.** Котленски дамаскин, преписан от Стойко иерей на 1765 г. – Изв. на Семинара по слав. Филол. при Университета в София, кн. IV, С., 1921, с. 49-84.

епохата не е разкрита. Тази задача докрай може да бъде решена едва след като бъдат проучени езиково всички негови съчинения – преводни и оригинални.

Като книжовник Софроний Врачански се формира в родното си селище Котел, населено с предприемчиво и будно население. Котелчани били не само големи патриоти с горд нрав и свободолюбив дух, но се отличавали и с по-издигнати духовни интереси. Тук цели столетия не е прекъсвала книжовната дейност – преписват се и се подвързват множество книги. По приписки в стари ръкописи, като се започне от XVI в. насетне, до нас са достигнали имената на книжовници като поп Дехо, Драгота Граматик, поп Люцкан, Тодор Люцкан, Добри поп Георгиев, поп Милко, поп Тодор, поп Велико, Димо Грешният и др.

С името на поп Милко от XVIII в. се свързва началото на Котленската книжовна школа, която обхваща и съседните селища Жеравна, Тича, Градец. Тя се характеризира със свои калиграфски навици в написанието и оформянето на ръкописа, с определени предпочитания в орнаментираността и т.н. Тук се преписват и подвързват часослови, евангелия, требници, минеи, сборници със смесено съдържание, дамаскини, исторически съчинения¹⁰. Никак не е случаен фактът, че именно Котел дава на Българското възраждане едни от най-големите му личности като Софроний Врачански, Георги Мамарчев, Стефан и Анастас Богориди, Г. С. Раковски, Неофит Хилендарски, д-р П. Берон, А. Кипиловски, Гаврил Кръстевич, Ст. Изворски, д-р Васил Берон и др.¹¹. Едни от тях оглавяват борбите за църковна независимост и за национално самоопределение, други отдават силите си за духовното и културно издигане и развитие на нацията, но и едните, и другите играят важна роля в строителството на националния книжовен език.

От богатата **книжовна дейност на Софроний Врачански** до нас са достигнали едва петнайсетина съчинения – преписи или преводи от черковнославянски и гръцки. Само „Житие и страдания грешнаго Софрония“ има напълно оригинален характер.

2. Езиковите особености на тези съчинения дават основание да се разграничат **три периода** в книжовноезиковата дейност на Софроний – **котленски, врачанско-видински и букурещки**.

2.1. Котленският период се представя от ранните съчинения на Софроний Врачански: *Препис на Паисиевата история* от 1765 г., *Котленски дамаскин* от 1765 г., *Първи, Втори, Трети часословец* от 1768 г. и по-късно, *Жеравненски сборник*, *Втори препис на Паисиевата история* от 1781 г., *Архиерейски служебник* от 1794 г.

През това време основно се изграждат възгледите на Софроний (тогава все още под светското си име Стойко Владиславов или Стойко йерей) за книжовния език. Преписваческата му работа го среща още в самото начало с двете книжовни форми на българския език по това време – черковнославянската и простонародната дамаскинарска. За езиковото му изграждане от решаващо значение се оказват преписите на новобългарски дамаскини и смесени сборници, възникнали в централната балканска област. Те са написани на език, който представя най-същностните черти на диалектите от тая част на българските земи, без обаче да се покрива изцяло с който и да е от тях¹². Именно като преписвач той е имал възможност многократно да се убеждава, че популярността на дамаскините сборници сред народа се дължи преди всичко на достъпния им жив народен език.

В началото на 80-те години на XVIII век Стойко Владиславов вече е усвоил книжовна форма на българския език, която се основава на говоримата народна реч в централната балканска област, включваща и родния му говор. Макар в нея да се съдържат чертите на котленския диалект, тя не се покрива изцяло с него – не споделя

¹⁰ Вж. Ангелов Б. Ст. Милко Котленски. – Съвременници на Паисий, т. II, С., 1964, с. 60, 64.

¹¹ Вж. Киселков В. Сл. Цит. съч., с. 32-33; Жечев Т., Българският Великден или страстите български, С., 1976, с. 28-46, 135-140, 280-295.

¹² Русинов Р. Цит. съч., с. 578.

например типичния котленски изговор на **меки** [т'], [д'] като [к'], [г']¹³, не съвпада обаче напълно и с езика Котленския дамаскин – различия има например в областта на фонетичните и морфологичните явления.

За чертите на Софрониевия книжовен език през този период съдим по Втория препис на Паисиевата история от 1781 г., който по същество е цялостна езикова преработка в духа на онези рабирания за книжовния език, които Софроний е имал по това време¹⁴.

2.2. Врачанско-видинският период обхваща времето от 1794 г. до 1803 г., когато Софроний поема Врачанската епархия. От това време са завършените през 1802 г. два обемисти сборника, известни като *Първи видински сборник* и *Втори видински сборник*. В езика на повестените в тях съчинения се наблюдават някои нови явления, които говорят за настъпило развитие във възгледите на Софроний за основата на книжовния език и за облика на някои важни морфологични норми.

До този момент житейските пътища са водили Стойко Владиславов в източно-българските области – в “Житието” му се споменават Шумен, Търново, Осман пазар (Омуртаг), Карнобат, Сливен, Ямбол, Анхияло, Арбанаси и др. Сега последвало продължително пребиваване в Северо-Западна България. То му позволило да опознае и западния тип български говори. Ратувайки за общонароден книжовен език, той стига до разбирането, че в неговата основа трябва да залегнат повече диалекти, че трябва да се опира на по-широко представена народностна база. Ето защо през този период в езика му навлизат особености и черти от западните диалекти, които той целенасочено прокарва. По такъв начин на практика Софроний става най-ранният изразител на разбирането за полидиалектна основа на новия книжовен език, застъпвано по-късно и от други видни негови строители.

2.3. През букурещкия период, когато е лишен от възможност с живо слово да служи на народа си, Софроний създава нова поредица съчинения: *Неделно поучение и катехизис на православната вяра* (1803-1805 г.), *Изповедание на православната вяра* (Книга за трите религии – християнство, юдейство и мохамеданство) от 1805 г., *Житие и Страдания грешнаго Софрония* (1805 г.), *Кириакодромион (Неделник)* – единствената му печатна книга (1806 г.) и *Гражданское позорище* (1809 г.).

Съчиненията от този период са много важни за историята на българската литература и на книжовния ни език – от това време е единственото му изцяло оригинално художествено произведение и единствената отпечатана книга. В езика му през този период се наблюдава ново развитие – проличава определена тенденция към книжовна обработеност със средствата и възможностите на старата книжовна норма – черковнославянската.

Ако езикът на “Неделника” е цялостно проучен в монографичното изследване на К. Ничева¹⁵, то останалите Софрониеви съчинения езиково са слабо или частично изучени¹⁶. Върху много от тях липсват каквито и да са проучвания, например за съчиненията от “Втори видински сборник”¹⁷, “Изповедание на православната вяра”, “Гражданское позорище” и др.

¹³ Стойков Ст. Българска диалектология. Второ поправено издание, С., 1968, с. 76.

¹⁴ Жерев Ст. Цит. съч, с. 126.

¹⁵ Ничева К. Езикът на Софрониевият “Неделник” в историята на българския книжовен език, С., 1965, 247 с.

¹⁶ Иванов П. П. Котленски дамаскин, преписан от Стойко иерей на 1765 г. – Изв. на Семинара по Слав. Филолог. при Университета в София, кн. IV, С., 1921, с. 49-84; Жерев Ст. Цит. съч.; Романски Ст. Цит. съч.; Робинсон А. Н., Дылевский Н. М. Софроний Врачански и его жизнеописание. – Софроний Врачанский. Жизнеописание. АН СССР, Литературные памятники, Л., 1976, с. 86-88.

¹⁷ Освен общото описание на този сборник, изследвания върху езиков материал са правени само за “Езопови басни”: Моллов Ив. Новонамерен ръкописен сборник на Софроний Врачански (притежание на частно лице). – Списание на БАН, 1911, г. I, кн. 1, с. 137-160; Ничев Ал. Софрониевият превод на

Като се има предвид това състояние на изследванията върху езика на Софрониевите съчинения, тук вниманието е насочено към езика на две от тях – преводната повест *“Митология Синтипа Философа”* от “Втори видински сборник” и автобиографичната повест *“Житие и страдания грешнаго Софрония”*. Тъй като и двете съчинения остават в ръкопис и дълго време са неизвестни на широкия кръг читатели, те имат значение за езиковата ни история не с упражнено влияние върху градивните процеси при формирането на новобългарския книжовен език, а с това, че са автентичен документ, живо свидетелство за развитието на езиковите възгледи у Софроний, за състоянието и особеностите на неговия език и стил, за насоките, в които върви строителството на книжовния ни език в самото начало на XIX век и за творчески принос на Софроний в определянето на тези насоки.

“Втори видински сборник” се състои от 439 листа, на които са поместени пет самостоятелни съчинения: 1. *Кратки разкази и поучения*; 2. *Митология Синтипа Философа*; 3. *Езопови басни*; 4. *Философски поучения или нравоучителни разкази*; 5. *Слово на правление новаго архиерея*.

Повестта **“Митология Синтипа Философа”** е поместена от л. 10 до л. 69 и заема общо 119 страници от сборника. Това е първият новобългарски превод на популярната в много източни литератури повест за персийския цар Кир, за сина му и за неговия учител Синбад, позната на персийската литература като *“Синдибаднаме”*, на арабската – като *“Седем везири”*, на византийската – като *“Синтипа Философ”*, а на славянските литератури – под наименованието *“Митология на Синтипа Философ”*. У Софроний тя само в началото е озаглавена по този начин, върху страниците стои заглавието *“Баснословие Синтипа Философа”*.

Долавяйки нуждата от достъпно за простия читател увлекателно четиво, Софроний Врачански превежда занимателната повест от нейния гръцки вариант “к разсказанію болгарскому простому народу на книжномъ ползу прочитающим ю” 10, като я поднася на читателя преведена на говоримия народен език, макар този език да е все още книжовно неустроен и беден “ѡ насъ препісана и превѣдена ѡ грѣческаго прострѣннаго языка на болгарскій краткій и простый языкъ” 10.

Второто съчинение, повестта **“Житие и страдания грешнаго Софрония”**, е писано по всяка вероятност в Букурещ през 1803-1804 г. Подвързано е в сборника *“Изповедание на православната вяра”* (1805) и заема 10 листа от л. 353 до л. 362а, общо 20 страници.

В езиково и стилистично отношение *“Житието”* на Софроний е изключително ценно съчинение поради факта, че е изцяло оригинална Софрониева творба. Ако върху езика и стила на *“Митологията”* в някаква степен все пак езикът и стилът на оригинала са могли да влияят, то тук в най-чист вид се проявява характерът и обликът на Софрониевият език. Друго важно съображение е, че тези две съчинения свидетелстват за състоянието на Софрониевия език в два различни периода от книжовната му дейност – врачанско-видинският и букурещкият.

Всичко това определя и **задачата на изследването** – да се проучи езикът на Софроний в тези две съчинения откъм фонетико-графични, морфологични и синтактични особености с оглед на книжовните езикостроителни процеси в края на XVIII и началото на XIX в., като по настъпилите изменения в езика им се съди за промените в разбиранията на Софроний за характера, облика и системата на книжовния език, който е в началния стадий на своето изграждане.

старобългарските букви (**ѡ**, **ѡ̆**) са изоставени поради отсъствие на означаваните от тях звукове, **други** (**Ѣ**, **Ѥ**) са запазени с изменена звукова стойност, **трети** у Софроний, по примера на дамаскинарската практика, са възприети като означители на един и същи звук (**Ѧ**), или с едни и същи букви се предават различни звукове (**Ѧ**, **Ѣ**, **Ѥ**).

б) На второ място като важна особеност е липсата на единен способ за означаване на типичния новобългарски звук [ѣ].

2. Конкретизирани, тези характеристики могат да се представят в няколко основни случая.

2.1. По черковнославянски образец за предаване на звук [и] в различни позиции (и според произхода на думата) Софроний си служи с буквите и, ы, ї, ѿ, като трябва да се отбележи че, в черковнославянски ы означава отделен звук [ы]. Тези графични решения той възприема от утвърдилата се до него в българските земи средновековна графична практика, характерна и за езика на дамаскините, и за сборниците от смесен тип.

При използването на всяка една от тези букви Софроний се води (или поне се стреми да се ръководи) от черковнославянските правописни норми.

а) Буква ї наприклад пише в следните случаи:

- **пред гласни:** М – проїде 19а, предвієшь 59, же́нські 40; Ж – піани 361, ладі́а 361, ї́гніа 358а и др.;

- **пред й:** М – да покрій 68, дрюгій 47, царскій 47, да піаТЬ 51а; Ж – ній 358а, оубійца 356а, дрюгій 359 и т.н.;

- **пред съгласни** в думи от чужд произход: **М** – **Свѣтѣла** 50а, **мѣмѣ** 61, **ацѣдѣса** 359а; **Ж** – **архїдїаконь** 358, **Сѣрафїмъ** 358, **вїно** 360, **їсѣфъ** 360 и др.

Исключенията от тези правила са редки, напр. *вѣль* Ж-357 от глагола *вѣа* за да се разграничи от омонимичната причастна форма на спомагателния глагол *ѣсмь* – *вѣль* Ж-353.

В някои случаи буквата има звукова стойност [й]: Ж – Крайівкв 362, ваїрама 355а, Стівіко 353 и др.

б) Буква *v* се използва в думи от гръцки произход: *М* – *Κύρο* 10а, *Ύδραν* ‘хидра’ 37а, *μυρίσμα* 56а; *Ж* – *вκονόμις* 354, *ἐπιστήμια* ‘наука’ 362а, *κύρ* ‘господин’ 358 и др. В определени случаи тя предава и съгласен [*в*], вж. при 2.6.

в) Буква **ы** Софроний обикновено пише на нейното **етимологично място** в корена на думите или в тежните окончания: **М** – да оу**кы**й сына сво**е**гѡ 50а, грѣв**е**ны**т**е 53а, рыв**а**та 36; **Ж** – сы**н**ь 353, мы**с**ла**х**ъ 358, вы**с**о**к**а 359а, мы 362а и т.н. Но тази практика не всякога е последователна, напр. **Ж** – намы**с**ли**х**ъ 359 и намы**с**ли**х**ъ 359а; да зы**м**ъ**к**а 359а и зы**м**ъ**к**аше 355, особено в окончанията за мн. ч. употребата на **и** или **ы** не се определя от никакви функционални закономерности, напр. **Ж** – когд**а** да совер**з**ъ**т**ь толков**а** пар**и** 355 и иска**х**а си пар**и**т**е** 355, имаше до двад**е**с**ѣ**т**и** и п**ѣ**тъ т**в**р**ц**ы, хр**и**ст**и**я**н**ы, ц**и**г**а**ни 356 и т.н.

2.2. Двойно обозначение има и звук [у], който **по черковнославянски образец** в зависимост от позицията се пише двояко:

- в начало на думите с оу: М - оузи 68, оудари 40, оучението 13а; Ж - оулицы 354, оуны 360а, оужась 357а и др.;

- вътре в думите и в краесловие с г: М – сѣдникъ 68, да мѹ дѣма 14, везѹмень и лѣдъ 44а; Ж - оуспѣніе 357, сѣлѣнъ 356а, Рсчѣкъ 359.

Примери от рода на гддл Ж-359а, успоредно с оуддл Ж-353а са редки.

§ 4 а. Фонетични особености при гласните

Едни от **фонетичните особености при гласните** в Софрониевия език са свързани с **рефлексите на старобългарските гласни** в техния исторически развой, други са отражение на **промените им в живата реч** по силата на учленителните закономерности.

1. Рефлекси на стб. ж, ъ, ѡ. Думите с тези старобългарски гласни са представени предимно с техните черковнославянски застъпници [у, о, е].

а) С [у] рефлекс на мястото на стб. ж: М – мѣдрѣ 33а, мѣжески 61, зѣвите 64; Ж – мѣжа 357а, сѣдѣ 361а, пѣтъ 357а, рѣка 361а, мѣчѣтели 355а и др.

В новобългарския им фонетичен вид със застъпник [ъ] са малък брой думи, в които гласният се отбелязва с букви ѡ, а, напр.: Ж – вѣже 357, ѡвѣса сѣ 358, распѣди 362, садѣны 360 и др.

В **окончанията за сегашно време 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч.** при глаголи от **I и II спрежение** обаче с малки изключения се наблюдава обратната картина – използват се **ъ-окончания**, писани във вид -а, -ѡ /-атъ, -ѡтъ, напр.: М – да нѣйда 26, да ти скѣжа 49, испѣл 60, мѡвѣ 46а, да кѣпѣ 26, жѣнатѣ 39а, чѣлѣтъ 65; Ж – да пѡнда 353, да исплатѣ 353а, да развѣмѣл 354, слѣжа 356, да мѡ вѣнѣл 353а. Тук форми с окончания -ѣ / -ѣтъ са много по-редки.

б) С [о] застъпник на мястото на стб. ъ: М – конѣ 23, сомѣ 28а, совѣты 26, оуѣровѣвѣнѣ 15; Ж – долѣ 353а, дождѣ 361, скорѣ 362а, мѡвѣ 360а, хѡлни 359а.

Почти винаги представките **въ-, въз-, съ-** са в черковнославянския им фонетичен вид като ко-, коз-, со-: Ж – коздѣде ми 354а, костѣнахѣ 356а, козѣвѣлѣ 356а, соверѣтъ 355, совлѣкѣ 358а.

Макар и по-рядко Софроний си служи и с форми, в които се предава новобългарския им изговор, напр. М – лѣжи 34, гѣрѣ 25а, жѣнатѣ 39а, кѣрпицѣта 25а; Ж – дѣска 362а, кѣсно 360, пѣсѣкѣ 360а, потѣна 361а, лѣжѣца 359а и др.

Новобългарският **ъ-изговор** последователно се предава в членуваните форми на имената и местоименията (когато те са по източнобългарския модел) – примери бяха посочени при графическите особености.

в) С [е] на мястото на стб. ѡ: М – перѣтъ 26, смерѣтъ 20, слѣзы 31а, вѣрѣа 31а; Ж – дерѣжѣ 357, замѣрѣнѣлѣ 358, вѣрѣа 357, тѣмѣна 359а и др.

С новобългарската им фонетична форма са малко думи, напр. в Ж – вѣзѣвѣрѣни 358а, стрѣмѣна 359а, шѣвѣрна 357, развѣрна сѣ 361.

Във връзка с фонетичната форма на думите с **гласен [ъ]** трябва да се засегне и въпросът за изговора и представянето на думи и форми с **краесловна група от шумов и сонорен съгласен**, които в новобългарски се изговарят с **вметнат гласен [ъ]**. Макар изговорът в живата реч на Софроний без съмнение такива думи и форми да са били с **вметнат гласен [ъ]** (за това свидетелствуват форми като Ж – огѣнѣ 359, сѣмѣ 353,), в писмената си практика той се е подчинявал на традиционните черковнославянски писмени образци, напр. М – мѣдрѣ 33а, доврѣ 23, мѡкрѣ 19; Ж – доврѣ 359а, осѣмѣ 359.

3. Рефлекси на стб. ѡ. Като се съди по писменото представяне на думите със старобългарска **малка носовка** въз формата им, може да се направи извод, че Софроний се колебае между черковнославянския рефлекс [’а] и новобългарския [е], като по-често се опира на традиционния писмен образец: М – зѣлѣ 54а, десѣлѣтоѣ 68а, но и вѣрѣмѣ 33, десѣлѣтоѣ 68а; Ж – пѣлѣнѣдѣсѣлѣ 354, ѣмѣлѣ 362а, кнѣзѣ 353а, но и пѣлѣдѣсѣлѣтъ 362а, ѣмѣ 358а, трѣсѣвицѣ ‘треска’ 357а, тѣготѣ ‘тегло’ 356, вѣрѣмѣ 358.

Същата графическа неустановеност се наблюдава и при **енклитичните винителни форми на личните местоимения**, които се пишат в три облика:

- с [’а], писмено предаван с ѡ: М – рѣтна ма 26, да та наѣча 14а, трѣдаше са 50а; Ж – да ма оженѡ 353а, та молѡ 358, скрих са 360а;

- с [е]: М – молѣм те 28а; Ж – питаха ме 353а, оубоѡ се 361а;

- с [ѣ], писмено предаван с а : М – ѡѣкаше ма 23, вѣрза са 13а; Ж – прѣ ма 360, са вѣрнахѣ 354 и др.

Интересно е да се посочи, че формите с ѡ в “Митологията” са общо 167 срещу 350 с новобългарските [ѣ, е] форми, а в “Житието” това съотношение е 190 : 141.

4. Рефлекси на стб. ѣ. Вече беше отбелязано в частта за графическите особености, че Софроний запазва ѣ на етимологичното ѝ място. Примери обаче като Ж – трѣвѣва 356 и трѣвѣва 358, слиѣа 361 и слиѣми 361, дѣлѣи 359а и дѣлѣи 360, вѣнчѣа 357а и вѣнчѣа 354, цѣлѣна 359 и цѣлѣна 357, от една страна, и от друга, плѣа 360, голѣми 357, наѣкои 355, наѣкогѡ 362, свидетелствуват за двойното звуково съдържание, за двойкия източнобългарски изговор на стария ятов гласен.

5. Наследник на стб. ѣ. Известно е, че старобългарска гласна [ѣ] твърде рано в живата българска реч се развива по посока на [и] и постепенно съвпада с тази гласна. Думите със стар ѣ за Софроний несъмнено имат новобългарското **и-звучение**, но на етимологични основания той продължава да пише ѣ. Примери бяха посочени в раздела за графиката.

6. Групи ѣр / рѣ, ѣл / лѣ. Към черковнославянските фонетични черти на Софрониевия език трябва да отсем и вида, в който се използват **фонетичните съчетания ѣр / рѣ, ѣл / лѣ между съгласни**. Те почти изцяло следват фонетичните образци на черковнославянски: Ж – дѣрѣа 357, заклѣи са 357а, дѣрѣостѣ 361а, вѣрѣа 357, дѣлга 360а, дѣлѣми 353а, скѣрѣ 362; М – вѣрѣната 20, извѣла 52, дѣрѣа 32а, вѣскѣрѣха са 54.

Новобългарските форми са много по-редки, напр. М – вѣзѣрни 17а, закѣпи 37, извѣзишѣ 31а; Ж – ѡѣна са 357, стрѣнна 359а, вѣзѣрни са 358а.

7. Редукции на гласните. По-широко отражение в езика на Софроний намира едно от характерните за котленския говор фонетично явление, каквото е **редукцията на неударените гласни [о, е] в [у, и]**, както и обратната промяна – преход на неударен гласен [и] в [е]¹⁹.

Софроний Врачански основно се стреми да спазва като книжовна норма непроменено предаване на неударените гласни – в такъв вид са преобладаващият брой форми на думите. Под влияние обаче на живото произношение в родния му говор в езика на неговите съчинения се появяват и нерядко форми с редицирани гласни.

а) Редукция на [о] в [у] най-често се наблюдава в краесловие, но може да се открие и в други позиции, напр. М – вѣлѣ 13, дѣдѣхѣ 37, згѣдѣлѣ 26, торгѣвицѣ 57, сѣвѣпѣ 17а, зѣхарѣ 25а; Ж – Тѣрновѣ 360а, Гѣвровѣ 359а, катѣ 357а, прѣзѣрицѣ 353а, дѣхѣвникѣ 354, юлѣрѣ 357, гѣлѣа 356, отѣрадѣи 360 и др. Както се вижда, особено чувствително тя се проявява в членуваните с член -о форми.

б) Редукция на [е] в [и] се проявява в повече примери, като сред тях най-много са глаголните форми с промяна на [е] като основен гласен или в окончание, напр.: Ж – знѣиш 354, да скѣжишѣ 354а, не слиѣи 361, фѣтѣти го 354а, оубѣахѣи са 354а, имахѣи 355, гѣдѣми 361 и др.; М – мѣжишѣ 30, ѡѣрадѣишѣ 58, надѣишѣ са 68а, ѡѣишѣ 23, плѣи 30 и др. Не рядко редуцирано се представя [е] и в **наставки**: Ж – нѣмица 355, прѣзѣрицѣ 353а, Гѣишѣ 358, оубѣишѣ 357а, прѣвѣди 354, москѣвица 354 и др.

¹⁹ Петров К., Цит. съч., с. 198, 200.

Обратната промяна на [и] и [е] се проявява само в отделни случаи, напр.: М – лєсїца 64, лєсїча 64; Ж – єслїа 354а, єєлїстра 354а. С тази промяна се обяснява появата на дателни енклитични форми на личното местоимение мє в м. ли, т. ти, с. си, напр. М – привєдї мє нѣкоѣ женѣ 28а, нєлї тѣ порѣчахъ азъ 58; Ж – сѣ ѿплатї мїрїаѣ 359, а също така и на други форми като: Ж – аѣ ѣ подадѣ позволѣ 357.

8. Преглас на [у] в [и]. Съвсем ограничено проявление в Софрониевия писмен език намира друго диалектно явление от родния му говор – **преглас** на [у] в [и] след мек съгласен. Например в “Житието” редом с форми заклїбчї 353, возлїбчї 356а и др. се откриват и такива като заклїчил 361, заклїчена 360а.

9. Преглас на [а] в [е]. Въпреки че на котленския диалект е свойствен преглас на [а] в [е] след [ж, ч, ш], които в значителна степен в него пазят стария си палатален характер, Софроний се придържа и в този случай към една по-широко застъпена практика в народните говори, избягвайки диалектния преглас в [е]. Много рядко това диалектно явление се проявява в отделни форми като напр. вѣнчїиш Ж-354а, ѡвчѣрєтє Ж-356, които имат място успоредно с форми вєнчѣа Ж-357, ѡвчѣрєтє 356.

§ 4 б. Фонетични особености при съгласните

При **съгласните** фонетичните особености са свързани предимно с мекостта. Сред важните приноси на Софроний във фонетичното изграждане на книжовния ни език може да се разглежда последователното използване на североизточния тип новобългарска мекост при съгласните.

Преди всичко трябва да се каже, че този тип мекост е свойствена и на родния му говор, но тя не се покрива напълно с особеностите ѝ в котленския диалект, а отразява едно по-общо състояние, присъщо на по-голяма група диалекти. Така например характерното за котленския говор преминаване на [т'] и [д'] в [к'] и [г']²⁰ не намира място в Софрониевия език, напр. Ж – вїдѣхѣ 358, дѣтє 353, пѣтѣ 354, тѣх 359а и т.н. Трудно е да се отговори обаче доколко краесловна мекост, която също е свойствена за говора²¹, се проявява, защото **крайният** ъ не указва у Софроний крайна мекост, а се пише по традиция. Не бива да се съмняваме все пак, че запазената в говора стара краесловна мекост в думи като Ж – конѣ 361, дєнѣ 354, пѣтѣ 354а, дрѣгѣрѣ 354, говєдѣрѣ 361 е била реално явление в неговия език.

1. Меките съгласни в книжовния ни език стоят в позиция пред гласни от задния ред [а, о, у, ъ] и в това отношение Софрониевият език допринася за утвърждаването на съвременната книжовна норма, тъй като в такава позиция те стоят и в неговия език, напр.: М – гнѣвъ 22а, царю 29, оутрѣвъ 14а; Ж – хлѣвъ 360а, лютаѣ 356а, голѣмо 360 и т.н.

С оглед на по-нататъшните езикостроителни процеси особено важни позиции, в които Софроний използва **меки съгласни**, са две:

а) Пред окончанията за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сегашно време при глаголите от II спрежение и част от I спрежение, напр.: М – заспѣ 29, извѣдѣ 60, воѣ с. 22, оубѣа 49а, вѣрдѣтѣ 25, тѣглѣтѣ 58, вѣдѣтѣ 13а, чѣдѣтѣ 65 и др.; Ж – да стѣрѣа 361а, да ти прѣтѣа 361а, да сѣдѣа 362а, да сѣдѣтѣ 359а и др. Внедряването на т.нар. **палатален тип глаголни окончания** става до голяма степен под влияние на родния му говор, но те намират подкрепата и на по-голямата част от североизточните диалекти и не се повлияват от твърдостта на врачанския диалект.

б) Пред членната морфема [-ъ, -ѣт] за м.р. ед. ч., напр. М – ѣндѣрѣа 22а, пѣтѣ 29а, пѣрєстѣнѣа 17; Ж – кѣнѣа 357, пѣтѣа 359 и др.

²⁰ Вж. Петров К. Принос към говора на гр. Котел. – Известия на Семинара по славянска филология, кн. III, С., 1941, с. 198, 200.

²¹ Стойков Ст. Цит. съч., с. 76.

2. Във връзка с **мекостта** внимание заслужават и **съгласните [ж, ч, ш]**, които в старобългарски (и в черковнославянски) имат палатален характер, но в новобългарската народна реч в по-голямата част от диалектите са се развили като твърди съгласни. Наблюденията над тяхната употреба у Софроний показват, че за него те са твърди, такива, каквито в крайна сметка се утвърждават по-късно и като книжовна норма, макар че родният му говор ги познава все още в значителна степен меки. След ж, ч, ш Софроний почти редовно пише а, ъ, о вместо черковнославянските ѡ, ю, напр.: М – мрѣжката 36, чѣждо 29а, чакаше 27, жадь 27, жалтицы 32а; Ж – чѣждѣнѣць 357, чѣмь 359, созжалѣнїе 354, шаль 360, пиша 354, чѣма 355а, шѣмьць 361 и др. Примери като чюхъ Ж-359а, чю М-11а са рядко явление.

3. Накрая могат да се отбележат още **две фонетични явления**, които макар да имат слабо проявление, са важни с оглед на по-нататъшното изграждане на книжовния език.

а) **Епентетично [л']**. Първото се отнася до **епентетично [л']**, което е характерно за черковнославянски, но в народния език не се проявява. У Софроний с епентетично [л'] са единични форми като землѣ Ж-361а, землѣта М-25, но в останалите случаи формите са без [л'], напр.: Ж – козлюкѣ 356а, разгрѣкѣ 353а, вскорѣкѣ 356а; М – сѣвѣта 22а и др.

б) **Начален съгласен [х]**. Второто се отнася до **начален съгласен [х]** в думите, който обикновено се пази на мястото му, напр. Ж – хайдѣци 353а, хань 360а, харѣжи 356а; М – хорѣтишь 13, хѣпи 34, хѣрно 18, но в някои случаи се проявява диалектния изговор с изпускане на [х], напр. Ж – дрѣсаха 360а, фѣрлиха 356, фѣти 357.

§ 5. Обобщени изводи за фонетико-правописните характеристики на Софрониевия език

Прегледът на графичните и фонетичните характеристики на Софрониевия език в повестта “Митология Синтипа Филосова” и в “Житие и страдания грешнаго Софрония” позволява да се направят няколко важни извода.

Първо, Софроний Врачански си служи с традиционната за писмената практика на своето време графика, която се основава на черковнославянската писмена и графична норма, но в същото време е допълнена с графични решения от писмената практика на дамаскините и смесените сборници (представяне на новобългарския звук [ѣ] с букви а, ѡ, ѡ, употреба на една ерова буква ѡ и буква ѡ).

Второ, във фонетичния облик на думите силно се проявява влиянието на черковнославянския правописно-фонетичен образец, но Софроний изхожда от новобългарския им изговор в източнобългарските диалекти, чиито най-характерни особености (ѣ-рефлекс, меки съгласни, редукция, преглас на ятовия гласен и др.) намират проявление в езика му.

Трето, възприетите новобългарски фонетични решения в произношението на думите свидетелстват, че езикът на Софроний се опира на формиралата се до него обобщена книжовна форма на българския език, с която са си служели преписвачите на дамаскини и смесени сборници от централната балканска област, включително и дейците от котленското книжовно средище. В основни линии именно тази книжовна форма, дообработена, развита и популяризирана широко от Софрониевите творби, а по-късно и от други котленски книжовници като д-р П. Берон, Ан. Кипиловски и др. се налага в основите на националния книжовен език.

ВТОРА ГЛАВА

МОРФОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ

Възприемането и утвърждаването на **морфологичните черти**, които днес характеризират книжовния ни език, не става изведнъж, нито пък така лесно и бързо. Както и в останалите равнища на езика, така и тук процесите се развиват сложно и противоречиво, като борбата се води между граматическия строй на живия народен език и статичната морфологична норма на черковнославянски. Арена на тази борба по времето на Софроний са не теоретични спорове, а конкретният език, с който книжовникът си служи. Езикът на Софроний свидетелства за решителното надмощие и за определящия характер на новобългарския строй в тези сблъсъци и двуборство.

Нека да проследим най-характерните морфологични черти на Софрониевия език в разглежданите две негови съчинения.

І. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

Морфологичните категории при съществителните имена – **род, число, падеж, определеност** – заслужават внимание, защото в този начален период на книжовноезикото строителство практически се решава не само въпросът за техния характер, но и за облика им.

§ 6. Граматически род на съществителните имена

Известно е, че **родът** като граматическа категория само при одушевените съществителни в повечето случаи се определя от естествения пол на именуваното. При неодушевените съществителни отнесеността на едно съществително към един от трите рода – **мъжки, женски, среден** – се основава на формалния му завършек. В свързаната реч родовата отнесеност се проявява и в синтактичното съгласуване на граматически зависимите от съществителното думи.

Най-общата новобългарска формална закономерност в родовото диференциране на съществителните имена според характера на формалния им завършек е прокарана и в езика на Софроний.

По граматичен род съществителните имена в езика на Софроний не показват никакви съществени разминавания със съвременното състояние. Все пак известни различия се наблюдават, на тях именно ще отделим повече внимание.

§ 6 а. Съществителни имена от мъжки род

1. Съществителните имена от мъжки род основно завършват на съгласен. Те са домашни и засти наименования на:

- **лица**: М – *вѡинъ*, **градинѡръ*²², **дѡскаль*, **жатвѡръ*, и др.; Ж – **вратъ*, *сынъ*, *чащъ*, **врачѡнинъ*, *чжждинѡць*, *држгѡръ* и др.;
- **животни**: М – *аслѡнь*, *голзкъ*, *конъ* и др.; Ж – *воль*, *ѡкень*, **зѡкъ* и др.;
- **растения**: М – **ѡръкъ*, *ѡрисъ*, *шжмѡръ* и др.; Ж – *вѡрънь*, *ичинѡкъ*, **ѡръкъ* и др.;
- **материални предмети**: М – **грѡвень*, *камень*, *ѡдръ* и др.; Ж – *шаль*, *камчѡкъ*, **прозѡриць* и др.;

²² Примерите, отбелязани със звездичка са приведени в основната им форма, въз основа на използваните неосновни форми в съответното Софрониево съчинение. Освен това изоставяме отбелязването на страниците, където се е използвана съответната дума. Възприемаме също така отбелязване само на един тип ударение.

- **лица:** М – ба́ва, дщѣ́рѡ, дѣ́вѡйка, же́на, сло́чѣстница, *коли́шійка и др.; Ж – не́кѣ́ста, попада́іа, стрѣ́йна, каді́йна, ра́л и др.;
- **животни:** М - *во́лѡа, голѣ́вица, зні́л, коко́шка и др.; Ж - *о́вца, *скі́ніа;
- **растения:** М - *го́ра, смо́кіна; Ж – тѣ́ква, ве́рба;
- **материални предмети:** М – во́да, *во́рта, до́рѣ́ха, *жалті́ца и др.; Ж – дѣ́ска, кола́, глава́, ке́сіа, ро́гозі́на и др.;
- **места и селища:** М - *вака́лница, ба́на, ні́ва и др.; Ж – Ба́рна, рѣ́ка, *касава́, ма́хала, плани́на, *о́улица и др.;
- **отвлечени понятія:** М - *во́ззина, *во́л, го́діна, горчи́вина і др.; Ж – вѣ́бра, гри́жа, зі́ма, лі́тѡргіа, трапі́за, чѣ́ма и др.

2. Към женски род се отнасят и една немалка част съществителни, които завършват на **съгласен**. Те могат да се представят в **три групи**.

а) Първа група са **непроизводни съществителни** с отвлечено и конкретно значение: М – **мащ**, **жадъ**, **ложъ**, **нощъ**, **речъ**, **костъ**, **кровъ**, **перстъ** и др.; Ж – **жсень**, **нощъ**, **вѣсть**, **лѣсть**, ***ложъ**, **часть** и др.

б) Втората група включва производни съществителни с наставка –остъ / –есть: М – бо́лестъ, крѣ́постъ, лю́бостъ, мѣ́дростъ и др.; Ж – крѣ́тостъ, тѣ́мностъ, дѣ́рзостъ и др.

в) Третата група има **сборен характер** – състои се от производни съществителни с различни наставки. Една част от тях са **наименования на лица**: М – **мáтьерь**, **оудáликъ** ‘наложница’; Ж – **мáтьерь**; Други именува**т отвлечени понятия**: М – **пóмощь**, ***пéсень**, ***нáпастъ** и др. Ж – **пóмощь**, **пóчестъ**.

§ 6 в. Съществителни имена от среден род

1. Съществителните **имана от среден род** завършват на гласни [o][e]. Те също са наименования на предмети и лица от тематичните групи, посочени при останалите два рода, като само втората група – **животни** - тук не е представена:

- лица: М – дѣте, чадо, любимице, цѣѣ; Ж – *чадо, дѣте;
- растения: М – жито, *дрѣво, вѣлѣ; Ж – жито, зѣлѣ, сѣно, дрѣво;
- материални предмети: М – злато, сребро, мѣко, тѣсто и др.; Ж – вѣже, копѣе, вращино, *око и др.;
- места и селища: М – море, калѣ, *нѣвѣ, село, царство и др.; Ж – мѣсто, поле, пѣство и др.;
- отвлечени понятия: М – време, име, ѡбѣщаніе, молчаніе, чѣство, везовращіе и др.; Ж – лѣто, *число, мансѣре, мѣто, наказаніе, острожаніе, нѣвѣжестко и др.

2. Особенности в родовата отнесеност при съществителните имена от среден род могат да се посочат при два случая. **Първият** се отнася до турската заемка **тескерѣ**, която в “Житието” е употребена веднъж от ср. р., друг път от ж. р., напр. **ѣднѣ тескерѣ** 361, **пазвѣнскаѣ тескерѣ** 361а. **Вторият случай** засяга съществителното **обычай** (обычай), което за Софроний е от ср. р., напр. **Ж** — по **цѣлѣпское обычаѣ** 353, по **грѣческое обычаѣ** 354а.

§ 7. Граматическо число на съществителните имена

Съществителните имена Софроний използва с **форми за единствено и множествено число**, като при съществителните от м. р. се открива и специалната **бройна форма**, характерна за народния език.

§ 7 а. Съществителни с числова дефективност

Само с една форма са съществителните **singularia tantum** и **pluralia tantum**.

1. Съществителните **singularia tantum**, имащи форма само за единствено число, се представят от наименования на предмети, които не могат да имат количествено противопоставяне **единичност : множественост**. Тук се отнасят наименования на:

а) **материални предмети**: М – варь, желѣзо, захарь, злато, медь, пепель, пеперь, *прахъ и др.; Ж – зѣліе, арміа, плава;

б) **отвлечени предмети**: М – гнѣвъ, жадь, добръ, дръжество, ѣстество, зло, крѣпость ‘сила, здравина’, любовь, мѹжество; Ж – добръ, зло, нищо, мирь, трѣдь, животь, живѣніе, млáдость, крѹтость, тѣмнѹсть, срѹдство, рождѣство, свѣщѣнство;

в) **единични предмети**: М – *земля, *лзкавина; Ж – ганзарь, феврзарь, *мáрта и др. наименования на месеците.

Естествено нямат множествена форма и **съществителните собствени имена** на лица, селища, географски обекти.

2. Съществителните **pluralia tantum** са само няколко: М – везні, *гáци, клáци; Ж – плѣци, оўста, дръжїна.

Както едните, така и другите съществителни пазят спецификата си на имена с една форма и в съвременния книжовен език. Само няколко от тях са преосмислени и имат форми за двете числа: *дружество, крепост, дружина*.

Всички останали съществителни, използвани от Софроний, имат или могат да имат форми и за единствено, и за множествено число.

§ 7 б. Множествени форми на съществителните от мъжки род

Съществителните от м. р. образуват **форми за множествено число** с окончания -и (-ы, -й), -ѣ (-ѣ), -ю, -ове (-овы), -ы (-їа, -їа). При съществителните, чиято форма за ед. ч. завършва на съгласен, тези окончания се поставят направо към крайния съгласен, а при завършващите на гласен – на мястото на отстранения гласен.

1. **Многосричните съществителни** образуват множествено число главно с **окончание -и (-ы, -й)**. Някаква специализирана употреба на графичните варианти -и, -ы не се наблюдава. По характер окончанието е новобългарско, въпреки че по силата на писмения си навик Софроний по-често го пише с -ы: М – гóлзвы, грѣкены, óрехи, кóсми, жатвáры и др.; Ж – арнагты, тѣрцы, сѣланы, цыганы, хѣтїани и др. Нерядко от едно и също съществително без оглед на синтактичната позиция се използват форми и с едното, и с другото окончание, напр. Ж – и полáгаха мѣ да пїша тѣскерї да подáвã за конáци . . . и азъ по шкычáю раздáвã тѣскерї за конáцы 354. . . додѣ не вѣхã са соврáли óныã дóлжници 353, дóлжници мã не шѣтáвãхã 355.

С варианта -й образуват множествено число съществителни, завършващи на гласен: М – комшїй, вїнь вашїй и др.; Ж – востанцїй, делїй, карцалїй.

С **окончание -и (-ы)** имат множествени форми и някои едносрични съществителни, които в новобългарски са с множествени форми с **окончание -ове**. Такива форми са по-чести в езика на “Житието”: кóлы, хóлмы, дóлы, дóмы. В “Митологията” се откриват само две – дóмы и мїмы. Тези форми са отгласи от старата книжовна норма.

Във формите с окончание -и (-ы) се наблюдават звукови промени, които се свеждат до следното:

- **окончанието палатализира веларните съгласни [г, к]** и те преминават в [з, ц]: М – вкзалóзы, пѣтници, совѣтници и др.; Ж – дóлжници, молѣвници, затвѣрници и др.;

- **непостоянният гласен [е] изпада или преминава в [й]** след гласен: М – торгѹвцы, звѣздѹвѹбїцѹтѣ; Ж – стáрцы, нѣмцытѣ и др.;

- наставка **-ин** отпада: М – гра́жданы, хрѣ́ті́аны и др.; Ж – арна́зты, евре́и, врачáни и др.

Тези звукови промени характеризират и съвременното състояние на посочените форми.

2. С останалите окончания са образувани форми за множествено число от ограничен брой съществителни.

а) С окончание -е, разпространено в диалектите, срещаме малко на брой множествени форми: М – ногтѣ; Ж – агáренѣ, овчѣре, содомы́тѣ, успоредно с форми ѡкчáры, содомы́ти.

б) С окончание -а (-їа, -їа) са множествени форми от две съществителни: М – оучителáта, братїа и братїа.

в) С окончание -їе, имащо в народния език събирателно значение, Софроний използва множествени форми от едносричното съществително мѡжъ и от съществителното пашá: М – знáа азъ лѡкавинá и игрáта на мѡжїето 25а, и въ пáшїе и вїнь вашїй 63а; Ж – мѡжїе припáднаха на єдногó . . . 356а.

г) С типичното за новобългарските едносрични съществителни окончание -ове (използвано от Софроний и в редуциран вариант -оки) са образувани множествени форми от ред съществителни, напр.: М – гра́дове, дѡждове, звѣ́крове, мї́юве, чáсове; Ж – лáковы, пѡпове, тѡпове, стра́хове.

Различни множествени форми се откриват за конь и мїмь: Ж – конѣ, конѣ́ и кѡны; М – мїюве (мїювытѣ), мїмы.

§ 7 в. Множествени форми на съществителните от женски род

Съществителните от женски род имат окончания за множествено число **-и** (-ы, -й) и **-е** (-ѣ), поставяни на мястото на крайния гласен или след крайния съгласен.

а) Основни са формите с окончание -и (-ы): М – вѡлхи, годїни, смюкїны, рѣ́чи, нѡщи, пѣщи и др.; Ж – дрѣ́хи, жєны́, ѡвцы, оўлицы, хїжи и др.

Вариантът **-й** се използва при съществителните със завършек **-їа** (-їа): М – дїаволїй, лáмїй, майсторїй, кєсїй и др.; Ж – кєсїй, лáдїй и др.

б) С окончание -е (-ѣ) множествени форми имат съществителните рѣ́ка, *нѡга, ѡвца: М – рѣ́цѣтѣ, рѣ́це, нѡсѣ́тѣ; Ж – рѣ́цѣ, нѡсѣ́, ѡвцѣти, заедно с форма ѡвцы. Такива са и съвременните форми от тях.

Интересна е формата горїето, имаща събирателно значение: Ж – четвѡрица дѣшы през горїето на посѡка а не оў пѣть 361.

§ 7 г. Множествени форми на съществителните от среден род

Окончанията за множествено число на съществителните от среден род са **-а**, **-а**, **-е**, **-на**, **-та**.

а) С най-много примери е застъпено окончание -а, което се поставя на мястото на **-е** при съществителните с наставки **-нїе**, **-їе**, напр.: М – наказáнїа, сплетѣ́нїа, оўчѣ́нїа, їáстїа.

б) Окончание -а се носи от съществителни, завършващи на **-о**, поставя се на неговото място, напр.: М – дрѣ́ка, мѣ́ста, сєлá, чáда; Ж – дѣ́ца, лѣ́та, сєлá, чáда, чїсла.

в) С окончание -та, поставено направо към формата за ед. ч., образуват множествени форми две съществителни: М – мѣ́лита, тремпѣ́та ‘трѣбачи’.

г) От по две съществителни се образуват множествни форми и с **окончания** -на и -и: М – *вре́менá, о́уши*; Ж – *ра́мена, о́чи*.

е) В една форма се открива **окончание** –е: М – *маде́тє*.

§ 7 д. Бройна форма на съществителните

Бройната форма на съществителните за мъжки род, така присъща на народния език, се образува с **окончание** -а. В “Митологията” такива форми има от две съществителни: и *да́де мѹ два ка́та* и *три́ ка́та цѣна́* 61, *прода́каше два хлѣ́ба чи́сты* 21. В “Житието” такива форми са по-чести: *три́ вѣлю́ка*, *два́ ли́ца* (но и *ше́сть ли́цы*), *о́сми чѣса*, *че́тыри пѣта* и др.

След числителни Софроний използва обаче и небройни форми за множествено число, напр. М – *о́сми ли́цы*, *сто́ сы́нове*, *три́ дни́* и др.

§ 8. Определеност при съществителните имена

Особено важна черта в морфологичната характеристика на новобългарския език са **определените форми при имената**, образувани със задпоставен определителен член.

Ако Паисий Хилендарски в езика на своята “История славяноболгарская” не възприема тази типична черта на народния език, то Софроний Врачански свободно, но в същото време умерено и предпазливо от съвременна гледна точка си служи с членувани форми, присъщи на източните и западните български диалекти. В езика на “Митологията” например членувани форми са използвани от около 150 съществителни от общо 550, като съотношението между нечленувани и членувани форми е приблизително 1 : 3 (2456 : 816). Членът Софроний пише слято с името.

§ 8 а. Определени форми на съществителните за единствено число

1. Съществителни от мъжки род. В единствено число различия от съвременното състояние в книжовния ни език има при **съществителните имена от мъжки род**. При тях членуваните форми не са единни по тип. Едновременно с характерния и за родния му говор източнобългарски **ъ-определителен член**²³, графически отбелязван с -а / -аѣ, -а / -аѣ, Софроний си служи и с **о-определителен член**, присъщ преди всичко за западните говори, макар че го познават и някои източни говори.

В изследването си за езика на “Неделника” К. Ничева също отбелязва този факт като особеност на Софрониевия език. Тя смята, че е трудно да се определи под влияние на кои говори Софроний си служи с **о-членни форми**. Авторката насочва вниманието си към съседните на Котел **о-говори** в Жеравна и Медвен, които Софроний навярно добре е познавал. Но може би няма да сгрешим, ако в **о-членните форми** търсим влияние на северозападните говори, и по-специално на врачанския диалект. Тези форми се появяват в езика му през втория период на книжовната му дейност и постепенно засилват присъствието си. В езика на “Митологията” и “Житието” с тези форми Софроний си служи съвсем непринудено, което говори, че те са се превърнали в говорен навик, нещо, което е могло да стане през годините, прекарани от него във Враца. За това говори например свободното използване и на единия тип членни форми, и на другия тип членни форми от едни и същи имена, напр. : М – *гнѣва́тъ* и *гнѣвѣ́*, *градá* и *градѣ́*, *скѣ́та* и *скѣ́тѣ́*, *торго́вица* и *торго́вицѣ́*, *та́да* и *та́дѣ́* и др.; Ж – *юла́ра* и *юла́рю*, *вези́ра* и *вези́рю*, *сѣла́на* и *сѣла́нѣ́*. Това, че **о-член** по-често се среща в редуциран вид като -ѣ или -ю, може да се обясни със свойствения на Софроний навик от родния му говор да редуцира.

²³ Петров К. Принос към говора на гр. Котел . . . с. 210.

а) **Източнобългарският по тип ъ-определителен член** е свойствен и на котленския говор, където под ударение той звучи тъмно, а без ударение се приближава по гласеж към [а]. В “Митологията” на два пъти се среща пълната му форма [-ѣт], която по свидетелство на К. Петров е позната на котленския диалект, но [т] може и да се изпуска²⁴: оѹкротѣ са сѣцѣто мѣ, и гнѣкѣт мѣ са ѡвѣрна, и сѣрдѣтинѣта мѣ спѣдна 48, и не видѣ го гнѣдѣрѣт мѣ 22а. В езика на “Житието” такива форми не се срещат.

Членуваните съществителни с **кратък член [-ѣ]**, т.е. с изпуснат съгласен [т], се използват и в двете съчинения. В “Митологията” са употребени такива форми от 25 съществителни, а в “Житието” – 17: М – вакѣлина, гѡлѣва, градѣ, вѡнна, пазѣра, напр. Яла маймѣна видѣ свинѣта 33, Яслаѣна мѣслаше на оѹмѣ свои 38а; Ж – москѡвница, гѣвѣрина, нѣница, сѣваша, тѣрчина, напр. кѣтѡ вѣдѣна ты чѣша 354а, повѣди москѡвница тѣрциѣте 354 и др.

С **възстановена мекост** на крайния съгласен пред членната морфема са форми като: М – портѣрѣ, пѣтѣ, тѣстѣ, гнѣдѣрѣ и др., напр. и женѣта поизлѣзе вѡнѣ на пѣтѣ 29а, когѣ поглѣдна на ѡдра видѣ пѣрстѣна и познѣ го 17; Ж – вѣзѣрѣ, дрѣгѣрѣ, монастѣрѣ, пѣтѣ, прѡтѡсѣнѣлѣ, юлѣрѣ, напр. и тѣглѣше мѣ сѣ юлѣрѣ нагѡрѣ 357, оѹзѣл москѡвница вѣзѣрѣ на манѣрѣ 354а.

б) С **о-член** са употребени приблизително същият брой определени форми в двете съчинения. В “Митологията” те са образувани от 27 съществителни, а в “Житието” от 20. Съществителните особености тук са три:

- **членѣт** е винаги **кратък**, т.е. без [т];
- **о-член** има и редуциран **у-вариант**;
- съществителните с краен мек съгласен се пишѣт с член -ю.

С **нередуцираната форма** на члена са преди всичко определени форми, в които ударението пада на члена, но има и случаи и при неударен член: М – гласѡ, гнѣкѡ, градѡ, свѣтѡ, гѣдѡ, но също и корѣмо, папагѣло, мѣмо, напр. почтѡ всѣкоѣ дѣтѣ оѹмо мѣ вѣва во игри 61а, не има дрѣгѣм вѣщѣ на свѣтѡ по голѣма ѡ истина 51, ани да ѣ разрѣжѣть корѣмо жѣва 63, И папагѣло тои чѣ начѣна да мѣ сказѣва 18а; Ж – лѣдѡ, свѣтѡ, градѡ, вѣчерѡ, но и вѣлѣѣто, сѣлѣѣно, напр. провѣ сѣ лѣдѡ и потѣна едѣ кѡ 361, чѣ сѣ из градѡ 360а, а вѣлѣѣто го не щѣ 354а.

С **редуцирания вариант**, писан във вид -ѣ, -ю, са само форми, в които членѣт е неударен. Количествено те са повече и по-често се срещат: М – зѣхарѣ, кавахѣтѣ, мѣжѣ, ѡбразѣ, носѣ и др., напр. И ѣзѣ мѣ сказѣхѣ сѣвѣнѣ 55а, Тогѣва торгѡвницѣ излѣзе изѣ дѡма вѣвина 57а; Ж – прозѡриѣ, пищѡлѣ, дрѣхѡвникѣ, скѣтѣ, хѣнѣ и др., напр. и подвѣрѣ напѣ сѣизинѣ 360, и оѹдѣри мѣ сѣ тепѣѣѣкѣ двѣ пѣти по плѣщима моѣма 357.

Съществителните с **краен мек съгласен** имат определени форми, в които мекостта се представя чрез членен вариант -ю: М – и *кнѣзю* рѣче на вѣката 54а, и кѣтѡ горѣше ѡгнѣню, потѣче женѣта да са фѣрли на ѡгнѣнѣ 42; Ж – и паднѣ на пѣтѣ оѡва, дрѣжѣ юларю и тѣглѣхѣ 357. Тази закономерност обаче не е прокарана последователно, това се вижда от случаите, когато редом с мекия вариант -ю се използват и форми с твърдия вариант -ѣ: ѡгнѣню и ѡгнѣнѣ, така и от случаите, когато с -ю имат форми съществителни с **краен твърд съгласен**: М – гѣзѣѣкѣ и гѣзѣѣкѣ, фармѣѣкѣ, напр. гѣзѣѣкѣ да и ѡрѣжѣть 63а, извѣлѣва си фармѣѣкѣ 52.

²⁴ Петров К. Цит. съч., с. 210.

Съществителните от м. р., завършващи на **гласен**, се членуват с член **-та**: М – *вѡлхвата, слѣгата*; Ж – *агѣта, владѣката, пашѣта*, напр. и *пойдохъ на Шѣмѣ до вѣката* да оуправа сѣвѣ 353а, *оузе двоица чѣцы ѿ агѣта* им 361.

Примерите с членуваните форми на имената от мъжки род показват колко свободно Софроний си служи с новобългарските народни форми в тяхното диалектно разнообразие и колко решително е скъсал с книжовноезиковата черковнославянска норма. Важно е да се посочи, че традицията да се пишат в книжовния ни език членуваните форми за м. р. с **-а / -я** има своите корени далеч в дамаскината практика и в езика на Софроний.

2. Съществителни от женски род. Те имат определени форми с член **-та**, като в езика на Софроний такива форми са използвани от 100 съществителни – от 75 в “Митологията” и от 25 в “Житието”. Членът се поставя и пише сято както при съществителните, завършващи на гласен, така и при съществителните, завършващи на съгласен: М – *кѡницата, водѣта, главѣта, женѣта, кѡната, дѣволѣта, змѣта, землѣта, волѣстѣ, смѣртѣ, честѣ* и др.; Ж – *чѣмата, клѣсѣрата, войскѣта, юздѣта, капѣта, мѣрѣта, раѣта, чолѣстѣ* и др. При това съществителните с краен съгласен [т] не се пишат с удвояване на т: *волѣстѣ, смѣртѣ, чолѣстѣ* и т.н.

3. Съществителни от среден род. Образуват определени форми с член **-то**, имащ редуциран вариант **-тѹ**: М – *врѣшното, врѣмето, горлото, дрѣвото, желѣнѣто, жѣвѣнѣто, дѣкѣтѹтѹ, цѣвѣтѹ*, редом с *дѣкѣтѹто* и *цѣвѣтѹто*; Ж – *вѣжетѹ, лицѣто, полѣто, сѣлото, маисѣретѹ*, тук редуциран вариант не се среща.

§ 8 б. Определени форми на съществителните за множествено число

Към **определени форми за множествено число** на съществителните от трите рода Софроний е прибягнал от около 52 съществителни в “Митологията” и от около 35 съществителни в “Житието”. Те са образувани с членни морфемите **-те**, **-та**, **-то**.

а) Най-типична е **членна морфема -те**, с която образуват определени форми **съществителни от мъжки и женски род**, а в отделни случаи и от **среден род**. Котленският редуциран вариант на члена **-ти** се открива в единични случаи. В езика на “Митологията” такива форми са например *волѣрыте, генерѣлыте, гѣщите, гѣстите, дрѣхите, женѣте, мѣжетѣ, нѣзѣте* (и *фѣти* са ѿ единѹ клѣнѹ на *дрѣвѣто* сѣ *рѣцѣте* си 38а, *кѣтѹ мѣѣше кѣжните* пѣдна 20). В езика на “Житието” сред определените множествени форми са *касанѣте, тѣрѣцѣте, ѡвчѣрѣте, агѣте, свѣшѣте, касавѣте, пѣшките, дрѣхите, очѣте* и т.н.

С редуциран **-ти** вариант са форми като: М – *како ма оукроваѣи сѣ нѣгѣте* свѣи 15; Ж – *и ѡвцѣте оузе ѿ сѣлѣна* 35б.

б) С член **-та** имат определени форми за множествено число съществителни от **среден род**: М – *мѣлитѣта, фѣтѣта*; Ж – *дѣцѣта, сѣлѣта*. Така както това е и в съвременната книжовна норма.

в) Интересни случаи при **членуването в множествено число** са определените форми с член **-то**, който се използва в източнобългарските и в западнобългарските говори²⁵. В “Митологията” Софроний е прибягнал към такива форми от две съществителни *мѣжѹ* и *грѣвѣнѹ*, и двете от м. р.: *Ѧ ѡны мнѣха како грѣвѣнѣто мѣ не дѣва* 53а, *знѣл ѣзѹ лѣкавинѣ и игрѣта на мѣжѣто* 25а.

Явно е, че в в случая се предполагат множествени неопределени форми *грѣвѣнѣи* и *мѣжѣи*, втората от които намираме в употреба. В езика на “Житието” с член **-то** образува

²⁵ Стойков Ст. Българска диалектология ... с. 151.

определена множествена форма съществителното *горá*, предполагащо събирателна множествена нечленувана форма *гор-е*: *четвóрица дѣшы през горѣето през полѣто* 361. От съществителното *мѣжъ* с множествена форма *мѣжѣ* членувана множествена форма не е употребена.

§ 9. Падежни форми при съществителните

Като възприема за основа на книжовния си език новобългарската народна реч, Софроний още през първия период на книжовната си дейност се отказва от употребата на мъртвите черковнославянски **падежни форми** при съществителните имена. Във втория си препис на Паисиевата история от 1781 г. той вече почти напълно е изоставил формите за творителен, дателен и местен падеж, които Паисий е използвал. Вместо тях употребява предложни аналитични съчетания²⁶. В повечето случаи аналитично се предават и формите за родителен и винителен падеж, като последователно се среща само родително-винителната форма при имената от м. р. в служба на общ косвен падеж, каквито употреби са нормално явление в народния език²⁷.

1. Както свидетелства езикът на “Митологията”, през **втория период** от книжовноезиковата дейност на Софроний стремежът към последователен аналитизъм се засилва още повече. Падежни форми сега се откриват още по-рядко, предимно в обичайни изрази и конструкции, затвърдили се в езика му под влияние на богослужебната книжнина. Анализът показва, че падежни форми са употребени от 66 съществителни, като при 39 от тях – имена от м. р. – е използвана **родително-винителна форма** от типа на *вѣзчѣника*, *колѣрина градинѣра*, *звѣра*, *зѣта* и др., напр. *Бѣтъ ще да оучѣни казѣнь на тѣа фѣлосóфы каквóто бы на єдногó асѣна* и на єдногó *мѣиѣна* 38. *Пóсле принѣсе гѣстѣ на мѣжа своєгó на нѣвата* 45.

Единични са случаите на **винителни форми при съществителните от ж. р.** като *дѣшъ*, *пóлзъ*, *сѣлъ*. Веднѣж се среща и форма за мн. ч. *нѣпастѣй*, напр. *М- Но злѣ хóчешъ да испровѣргнѣи дѣшъ твою катó óнаго бѣнѣдѣа* 29, и *хóче да тѣа влечѣ по сѣдници и по нѣпастѣй* 60а.

Като се вземе предвид, че народната реч от Софрониево време в една или друга степен познава и дателни форми, каквито тук са употребени от 13 съществителни като *бѣтъ*, *дóмъ*, *кафѣсѣ*, *кнѣзю*, *сѣдникъ*, *члѣкъ*, напр. *алѣ томъ члѣкъ голѣна пóлза оучѣни дрѣгъ нѣговѣи* 68, би могло да се твърди, че Софрониевият език даже с падежните си форми при съществителните имена не излиза вън от синтактичните и морфологичните норми на народната реч.

Само в два случая срещаме чужда на народния език падежна употреба – творителна форма от *тѣѣнѣ* (со *тѣѣнѣнь* глѣдах 65а), но този черковнославянизъм – лексикален и морфологичен – сам авторът е осъзнавал като изкуствен и неприсѣщ на народния език, затова в полето го е пояснил с народната турска заемка *кайрѣтъ*.

Специални звателни форми, както това е и в народния език, имат само съществителните от м. р. и ж. р. Такива форми се появяват от около 17 съществителни:

- с **окончание -е**: *брѣте*, *бѣе*, *сѣне*, *члѣке*, *гѣдѣрке*, *дѣвѣйке*, *комшѣйке* и др.;
- с **окончание -о**: *вѣдѣо*, *бѣво*, *жѣно*;
- с **окончание -ю**: *гѣдѣрю*, *прѣѣтелю*;
- с **окончание -и**: *мѣти*.

2. През **третия период** обаче Софроний Врачански прави по-големи отстъпки на **падежните употреби**. Пролитчава видим стремеж към книжовна обработеност на езика

²⁶ **Жерев Ст.** Езикът на втория Софрониев препис на “Истори славяноболгарская” от 1781 г. в сравнение с първия (1765 г.) ... с. 125.

²⁷ **Стойков Ст.** Цит. съч., с. 148.

му с черковнославянската синтетична норма. Това особено добре се вижда от езика на неговия “Неделник”, където съотношението между новобългарските и черковнославянските форми при имената има други количествени измерения.

“Статистическите изчисления – пише Кети Ничева – показват, че случаите с употреба на падежни форми са около четири пъти по-малко, отколкото случаите, в които са употребени новобългарски форми”²⁸. Разбира се за това засилено присъствие на падежни форми определено значение имат такива фактори като: често прибягване до черковнославянски цитати, влиянието на черковнославянския първоизточник, специфичният характер на съдържанието и жанра на съчинението, неговото предназначение и още ред други от този порядък. Но че освен всички тях от значение е и друг – настъпилото развитие във възгледите на Софроний за книжовния език, ни убеждава езикът на неговата автобиографична поема, където всичко останали фактори могат да бъдат изключени.

В езика на “Житието” падежни форми са използвани от над 70 съществителни. Макар че половината от тях и тук са родително-винителни форми, останалите представят всички черковнославянски падежи, напр.:

- родителен падеж ед. ч. - ѿ ма́теры 358, оу́падоша всѣ вл́асы гла́вы моѣй 355;
- винителен падеж ед. ч. – ма ф́ати за в́рады 354, воста́виша Тѣ́рѣцкѣю зе́млю и вл́ашкѣю 354а, ѡнѣю смѣ́ртнѣю рѣ́къ 361;
- дателен падеж ед. ч. – мо́лахъ сѧ та́инно вѣ́с 394а, прѣста́ви сѧ къ ѓдѣ 358, по на́шемъ волга́рскомъ язы́къ 358а;
- творителен падеж ед. ч. – кра́се ли́це 353а, вѣ́жіемъ по́пщѣні́емъ 358а;
- местен падеж ед. ч. – въ жи́вотѣ егѡ́ 353а, и поидо́хмѣ до Искре́ рѣ́ка 361, ко́гѣ по́йда на Яндрі́анѡполе 356;
- родителен падеж мн. ч. – да сѧ прѣча́ша свѣ́тыхъ та́инъ 359;
- дателен падеж мн. ч. – возда́де ми прѣ́ведно по дѣ́ло моѣ 354а;
- винителен падеж мн. ч. – ползчи́ти и на́мъ дѣ́сныхъ сто́лнѣихъ 362а;
- за двойствено число – по пла́цима моѣ́ма 357.

Родително-винителните форми и тук са обичайни: гре́ка, по́па, врта́ка, Па́вла, торго́вца, Ми́лоша и т.н.

Ние тук отбелязахме падежни форми, които свидетелстват за позасилилото се влияние на старата книжовна норма върху езика на Софроний през третия период. Реално оценени обаче те представят съвсем незначителен оттенък върху общия аналитичен фон на езика му. Основният, определящият, водещият и главен начин за израз на смислово-синтактичните отношения между думите в изречението и тук си остава **новобългарският безпадежен израз** на различните замисимости чрез разширена и засилена употреба на предлози и основната форма на името. За пример може да се вземе което и да е изречение на поемата, който и да е откъс от нея, напр.: И не са помі́наха три́ дни, чѣ сѧ изъ градо́ смѣ́щеніе голѡ́моє, и попи́тахмѣ цѡ́ е то́; ре́коша, карца́ліите дои́шѣ на кра́й градо́ и і́ска да влѣ́зѡ оу́ градо́ непрѣмѣ́нно. И глѣ́дахѣ ка́дїни и хрѣ́тіанскѣ́ жѣ́ны всѣ́каѧ но́си сѧ сѣвѣ́ изрѣ́дныѧ вѣ́щи своѣ́ и пла́ча и вѣ́гѧ ка́нтѡ тѣ́рсекаѧ кра́пкаѧ ма́хаѧ 360а.

²⁸ Ничева К. Езикът на Софрониевия “Неделник” в историята на българския книжовен език, с. 237.

§ 10. Обобщени изводи за граматическите категории на съществителните имена

Изнесените дотук наблюдения по граматическите категории на съществителните имена в езика на Софроний могат да се обобщят така:

1. Родовата отнесеност и нейните формални показатели при съществителните имена почти изцяло съвпадат със съвременните, като само някои съществителни, претърпели родова промяна, пазят стария си род (от м.р. са *варѣ*, *вѣчерѣ*, *зѣхарѣ*, *пѣмысль*, *прахѣ* и др.) или едновременно се използват със стария си род и с новия си род (от м. р. и ж. р. са *вѣзрастѣ*, *любовѣ*, *скорѣ*).

2. По граматическо число съществителните също се открояват с новобългарските си характеристики. Групите на **сингулария и плуралия тантум** по състава си са както днешните (настъпилите по-късно изменения са незначителни). Използва се често, макар и нередовно, новобългарската **бройна форма** за м. р. Формите за **множествено число** се образуват със същите средства както и днес. Само в няколко случая се пазят старите множествени форми (при едносрични съществителни от типа на *дѣмы*, *хѣлы*, *кѣлы* и др.) или понякога се прибегва до народното окончание *-ѣ* (*-їѣ*) – *окчѣре*, *агарѣне*, *мѣжїѣ* и др.

3. Софроний пръв от възрожденските книжовници утвърждава, макар и предпазливо, **новобългарските членувани форми** като необходима на книжовния език морфологична норма. При съществителните имена от м. р. той си служи с двата основни членни типа – източнобългарският **ѣ-член** и западнобългарският **о-член**, което е конкретен израз на настъпилото през врачанско-видинския и букурещкия период развитие в схващанията му за диалектната основа на новия книжовен език.

4. При **изразяване на смислово-синтактичните отношения** в състава на словосъчетанието и изречението съществителните имена се подчиняват на новобългарския аналитизъм. При това като отглас от старата синтактична норма в книжовната практика се появяват и падежни форми, които имат различно битие в двете творби.

В **“Митологията”** – произведение от врачанско-видинския период – падежните употреби на съществителните имена са сведени до минимум – използват се предимно родително-винителни и дателни форми, които са познати на народния език.

В **“Житието”** – произведение от букурещкия период, когато у Софроний се наблюдава засилен стремеж към книжовна обработка на езика със средствата на черковнославянската книжовна норма, - присъствието на падежни форми е позасилено, но не толкова в честотно отношение, колкото в количеството на представените падежи – прибегва се до форми и на останалите черковнославянски падежи, които са вече чужди на народния език.

II. ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

Ако при съществителните имена Софрониевият език без особени колебания възприема основните и главните особености на народната морфологична норма, то при прилагателните той по-трудно и по-бавно се отърсва от влиянието на стария книжовен образец.

§ 11. Граматически род на прилагателните имена

Категорията е представена с трите си члена – **форми за мъжки, женски и среден род**, при които черковнославянските образци сериозно съперничат, а по-някога и се налагат над народните, напр. в **“Митологията”** черковнославянските и народните форми са в съотношение при мъжки род 73 : 48, при женски род 54 : 58, при среден род 51 : 52. В **“Житието”** това съотношение е повече в полза на дългите форми.

1. Кратки форми

а) Кратката форма за **мъжки род** има две разновидности – едната със завършек на **съгласен** и втора със завършек на **-и**.

- Основна е **първата**, при която крайният съгласен може да бъде от корена: М – вѣль, доврѣ, лѣдѣ, младѣ, слѣпѣ; Ж – старѣ, *скѣпѣ, *вѣсѣ, *живѣ, *лошѣ и др. или от наставката: М – вѣзѣмень, вѣсѣнь, гнѣвѣнь, ложливѣ; Ж – вѣленѣ, шпорливѣ, свѣбѣдѣнь и др.

- **Втората разновидност** се представя от няколко примера в “Митологията”: дѣволски, лѣсичи, мѣжески, рѣвски.

б) За **женски род** тази форма завършва на **-а**: М – гѣла, крѣсна, кѣрмаста; Ж – велѣка, влѣшка, люта и др. В един случай завършекът е **-а** М – *внѣтришна.

в) За **среден род** формите на **-о (-ω)**, макар и малко на брой, отстъпват пред дългите: М – вѣзмѣлно, голѣмо, дѣво, драго, чѣсто; Ж – тѣлѣсно, дѣшѣвно, чѣсто и др.

2. Дълги форми

а) За **мъжки род** дългата форма в езика на Софроний има завършек **-ый, -ій**, като втората разновидност най-често се наблюдава при краен съгласен **к**: М – крѣткій, жѣнскій, цѣрскій, цѣрѣвкій, лютый, неприличнѣй, ненадѣжднѣй и др.; Ж – кохѣрѣзнѣй, смѣртнѣй, вѣрѣанскій, тѣшкѣй, тѣрѣцкѣй и др.

б) Дългите форми за **женски род** и за **среден род** имат съответно окончания **-аа** и **-ое**: М – цѣрѣскаа, лѣстнаа, голѣмаа, разѣннаа, слѣдкаа, жѣнское, голѣмое, вѣждѣленное и др.; Ж – монастѣрскаа, москѣвскаа, недѣжнаа, малое, молѣбное, смѣртное и др.

3. Наблюденията показват, че Софроний си служи **съзнателно с двата вида форми**. Тук не бива да се говори за непоследователност или колебание, по-скоро в този случай се срещахме със стремение да се постигне книжовна обработеност, като се използват живите народни думи със старите книжовни форми, които той очевидно възприема като непротиворечащи на народните. Още повече, че те са по-приспособени за падежни употреби. Обичайната практика е от едно и също прилагателно да се използват форми и от двата вида: М – голѣмаа и голѣма, голѣмое и голѣмо, разѣннѣй и разѣмень; Ж – лютаа и люта. Не са редки случаите, когато в едно и също изречение двете форми се преплитат или редуват, напр. М – И спрѣтѣ тѣа мѣрка голѣмо разлѣчѣе ѣма междѣ доврѣ женѣ, и междѣ слѣа женѣ 37а.

§ 12. Граматическо число на прилагателните имена

Формите за **множествено число** отново ни срещат със специфичния за Софроний стремеж да съчетава народните и книжовни средства в едно.

Обикновено Софроний използва обща множествена форма за трите рода прилагателни, така както това е в народния език. Тази обща форма има окончание **-и (-а)**: М – прѣлѣстны женѣ 23а, слѣдки хоратѣ 13а, фѣлѣсѣфы и совѣтницѣ вѣщинѣ мѣ 26, лѣди члѣвѣци и злѣскѣпѣстни 23а, дѣволски рѣвѣти 18, мѣрѣзливѣ дѣрѣва 56 и др.; Ж – ѿврѣани ѿвѣни 355, вѣсы нѣзѣкѣ 356 и др.

Никак не са редки обаче и случаите, когато се появяват **множествени форми по черковнославянски книжовен образец**, които не винаги имат правилен вид. Така за **м. р.** и **ж. р.** се употребяват форми с окончание **-ый, -ій**: М – прѣлѣтели мѣй вѣкрнѣй ѣстиннѣй 48а, дѣмѣ неприличнѣй и вѣзчѣннѣй 49, избѣрѣннѣй и чѣднѣй рѣчи 56а; Ж – лютый и свѣрѣпнѣй агѣрѣне 354, тѣмошнѣй тѣрѣцы 353а, тѣмошнѣй тѣрѣцы 360, желѣзнѣй вѣрѣги 356 и др.

За **ж. р.** и **ср. р.** се прибегва и до форми с окончания **-аа, -ыа, -іа**: М – злѣкѣа разлѣчнѣа рѣвѣти 48а, лѣкѣкѣа женѣ 38, ѿвѣрѣаннаа вѣременѣа 12, разлѣчнѣа ѣстѣа 51,

нѣжданѧ оучѣнїѧ 62 и др.; Ж – желѣзныѧ верїги 353а, изрѣдныѧ вѣщи 360а, врѣменныѧ нѣжды 362а и др. Изкуствеността на такива форми е очевидна, още повече, че те се откриват и при м. р. – Ж – домы еврейскїѧ 353а.

Неизменяеми по род и число са прилагателни от турски произход: Ж – ваши́, кара́, пазáргедень ‘нает’; М – кава́хатїѧ ‘виновен’.

§ 13. Определени форми на прилагателните имена

Софроний Врачански не прибъгва често до **определени форми на прилагателните имена**. Това може да се обясни със сравнително свободното използване на дългите им форми. Като наследници на старобългарските сложни форми, дългите форми на прилагателните имена в черковнославянски в някаква степен съхраняват функцията си на определени форми²⁹, напр. М – Тогї́ка *цáревыѧ сы́нь* козди́гна очї́ и рѣцѣ́ своѣ́ на нѣ́ето 24а, Тогї́ка *слочѣ́стный ѡ́ный мѣ́жь*, сѧ́ мнѡ́го даровáнїе почѣ́те жє́нѧ́та скоѡ́ 37а.

Определени форми в езика на “Митологията” са използвани от около 30-ина прилагателни, а в “Житието” от около 15-ина.

а) Ако при съществителните имена Софроний почти еднакво си служи с членни форми за мъжки род ед. ч. с **ъ-член** и **о-член**, то при прилагателните за **мъжки род** ед. ч. членната морфема е само [ъ], представяна във вид -їа, -їѧ / -ыѧ: М – ще до́йдѣ́ пакъ тѣ́ка да си вози́шь *жѣ́нскїѧ ѡ́бразъ* 27, Тогї́ка ѡ́говѡри *црѣ́кѧ сы́нь* . . . не є́ по́вѡно на мѣ́драго и на разѣ́мнаго члѣ́ка да ї́ма *жѣ́нскїѧ* кава́хатъ́ себѣ́нь на голѡ́моє мѣ́чє́нїе 64а, И *млáдыѧ* ѧ́ рече́ 24а; Ж – и тѧ́кѡ сѣ́дѡ́ оу́ оныѧ *тѣ́рєцкїѧ* харѣ́ 360а, по́трѣ́вно є́сть да са оу́зѣ́ме вѣ́рїєнїѧ ѡ́ *вї́динскїѧ* пашá 361а, по́нє́же оу́ Болгарї́а не ї́ма фї́лосо́фское оу́чє́нїе на *славѣ́нскїѧ* ѧзы́къ 353.

б) За **женски и среден род** определените форми се образуват с членните морфеми -та и -то: М – горка́та, жѣ́нската, мѡ́рската, изго́рєното, мѡ́рїѡзли́кото, цáре́кото и др.; Ж – вѣ́йската, црѣ́ката, тук членувани форми за ср. р. не се откриват, защото почти всички са дълги.

г) За **множествено число** прилагателните от трите рода имат определени форми с член –те: М – до́брыте, до́ргите, жѣ́нските, зрѣ́лите, лє́сїчите, лѣ́стните, слáдките и др.; Ж – врача́нските, пашѡ́вите, црѣ́ките и др.

§ 14. Падежни форми при прилагателните имена

Както при съществителните, така и при прилагателните основно е застъпено аналитичното начало. В “Митологията” например падежни форми има от около 30 прилагателни, а в “Житието” от около 20. Най-чести сред тях са **родителните и винителните форми**, а в “Житието” се появяват рядко и други падежни форми: М – вє́ззакѡ́ннаго, вє́зѣ́мнаго, глѣ́пакаго, жѣ́нинаго, кнáзюка, цáрева и др.; Ж – вї́динскаго, грѣ́шнаго, пї́апаго, но и влáшкю, вѡ́лгарскоѡ, бѣ́жїемъ, дѣ́сныхъ, скáтыхъ и др. По-голямата част от тези примери бяха изнесени при съществителните имена.

Звателни форми са употребени от единични прилагателни, напр. М – млáдє́ любї́мичє́ мой 14а, ѡ́кáлнє́ 29.

§ 15. Степени за сравнение при прилагателните

Когато се налага да прибъгва до сравнителни степени от прилагателни имена, Софроний обикновено употребява новобългарските аналитични форми, образувани с

²⁹ Толстой Н. И. Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянском языке. – Вопросы славянского языкознания, М., 1957, вып. 2, с. 48-122.

препозитивни частици по и най. Сравнителната степен с по се пише слято, а превъзходната степен с най се пише разделно: М – *тадѣ позрѣлыте и послѣдкитѣ смокины* 33, *Начѣна да избѣра коѣто ѣ подовро тогѡ да оузѣме, и фати аслѣна почто ѣ потѡлѣтъ* 38а, *Ялѣ имаше єдинѣ фїлосѡфѣ ф тѣхѣ, що вѣше нѣй голѣмѣ* 65а; Ж – *дрѣгаѣ вѣдѣ ѡ тѣѣ пострѣшнаѣ* 356а, *хацѣ Класѣа катѡ вѣше поста пѣдна* 355а, *що са нѣй лѡшы зѣлѣмѣи* 360.

Народните аналитични степени Софроний използва последователно при прилагателните, присъщи на народния език. Черковнославянската писмена школовка на автора обаче се проявява в някои случаи, когато се прибегва до стари книжовни форми за превъзходна степен. В “Митологията” такива форми има от 6 прилагателни: *величѣишѣи, державнѣишѣи, истиннѣишаѣ, мѣдрѣишѣи (мѣдрѣишаго), нижѣишѣи, чѣднѣишѣи*, а в “Житието” са по-малко: *нѣжднѣишаѣ, пѣрвѣишѣи*. Веднага трябва да се каже, че почти всички имат всъщност елативно значение. Тяхната лексикализация ясно се вижда от два факта, първо, че с незначителни изключения те са във формули на старинния официален етикет, второ, че от тях понякога Софроний образува сравнителна степен с частица по, напр. М – *хѣи и не ѣ возмѡжно да нѣйдеши помѣдрѣишаго, или пословѣснѣишаго ѡ сна своѣго на всѣѣ цѣткѣи твоѣ* 52.

§ 16. Обобщени изводи за граматическите категории на прилагателните имена

Изнесените дотук факти и направеният анализ във връзка с особеностите на прилагателните имена в езика на ръкописните Софрониеви творби показват, че Софроний съзнателно се служи с двата типа форми – новобългарските народни и книжовните черковнославянски.

1. Присъщите на народния език кратки **родови форми** (общи и за черковнославянски) и свойствените на черковнославянски дълги родови форми не се противопоставят, а се възприемат и употребяват от книжовника като непротиворечащи си, като еднакво имащи право на съществуване в новия книжовен език.

2. Възприетото компромисно решение относно родовите форми дава отражение и при изразяването на формите им за **множествено число**. Софроний си служи предимно с новобългарската обща множествена форма за трите рода, но в същото време в езика му проникват и различни родови множествени форми по черковнославянски образец (за м. р. -ѣи / -ѣи, за ж. р. -ѣѣ / -ѣѣ).

3. От тази двойственост е повлияна и категорията **определеност**. Новобългарските членувани форми (за м. р. ѣ-член -ѣѣ, -ѣѣ / -ѣѣ) са чувствително по-редки отколкото при съществителните имена, защото в ред случаи определеността се поема от дългите форми.

4. По-ясно изразено е новобългарското състояние при **степените за сравнение**, които в почти всички случаи са новобългарски, изразени с препозитивни частици по и най, като първата се пише слято, а втората разделно.

5. Прилагателните имена в почти същата степен както и съществителните морфологично са **подчинени на законите на новобългарския аналитизъм**. Употребените падежни форми не показват особени различия от картината на падежните употреби при съществителните.

III. ЧИСЛИТЕЛНИ ИМЕНА

§ 17. Числителното име в езика на Софроний

Общо в разглежданите две ръкописни съчинения на Софроний са употребени над 50 числителни имена, без да включваме означените с цифри (букви), каквито в

“Житието” се срещат нередко. За посочване на години и количество на пари, предмети и др. Софроний използва арабските цифри, а при указване на дати, брой на дни прибегва към числителни с буквени означения по черковнославянски образец: Ж – и рѣкоположи ме въ лѣто: 1762 септѣ: ѿ 354, Я въ лѣто: 1796: напáднаха пазвáнките хайдáсти 359, вста́на стрѣй мой до́лженъ грѣ: 400: 353а, и тáмо сѣдѣ́ дѣ дни 359а, едно́ есмь ста́рый лѣта́ми, вѣхъ: нѣ: лѣт’ 358.

Тъй като в изследванията си върху езика на книжовници от епохата на Възраждането обикновено числителните имена не се разглеждат, представените от Софроний в словесен вид числителни – бройни и редни – дават възможност да се хвърли светлина и върху състоянието на тази категория имена в книжовноезиковата практика в края на XVIII в. и началото на XIX в.

Въпреки че всички, използвани от Софроний числителни, са познати на народния език, той обикновено се води по тяхната черковнославянска писмена форма.

1. От бройните числителни са употребени: едíнь М-43, Ж-353 (една́ М-16, Ж-353а, едно́ М-19, Ж-357), два Ж-355 (две М-65), три М-45, Ж-353а, четы́ри М-27, Ж-356а, пáть М-54а, Ж-360, шесть М-62, Ж-361а, седмь М-47, осмь /осмь/ М-66, Ж-359а, дѣкaть Ж-353, дѣсaть Ж-354а, дканáдесaть Ж-356, тринáдесaть М-67, Ж-354, пaтнáдесaть /петнáдесaть/ М-67, 66, Ж-359а, 360, седмьнáдесaть Ж-353, осмьнáдесaть Ж-359а, двáдесaть и пáть Ж-362а, трíдесaть Ж-354, четы́ридесaть М-44, Ж-361а, петдѣсaть и пáть Ж-362а, седемьдѣсaть Ж-354, осмьдѣсaть Ж-362а, сто М-62а, сто́ и пaтдѣсaть Ж-354, двѣста Ж-359, сѣдмьстотíнь Ж-356, хíлáда Ж-355, хíлáда и пѣтстотíнь Ж-356, двѣ хíлáды Ж-360, двáдесaть хíлáды Ж-355а, пaтнáдесaть хíлáда Ж-359а, 40: хíлáды Ж-359, триста хíлáды Ж-359.

Вижда се, че сред изброените числителни са както **прости** по състав, така също **сложни**, писани слято, и **съставни**, оформени посредством съюз и.

а) Родови форми, както това е и днес, имат числителните едíнь и два. Рядко се срещат **падежни форми**: **родително-винетелна** – едногѡ́ М-22, Ж-354а, **местен падеж** – на едно́ лѣто Ж-357.

б) С повече примери са представени **определени форми** като едíна М-38, едíнь М-67, едно́то М-58, двѣте М-60, тры́те М-53, сѣдмíте М-16. На няколко пъти Софроний си служи с членуваната форма на архаичното днес числително *двой - двѡ́ите М-39, 65, а също така и с източнобългарската диалектна членна форма³⁰ сѣдмьтáхъ М-50.

2. За означаване на приблизителен брой Софроний си служи с широко практикуваните в народния език съставни числителни от типа три́ четы́ри Ж-357а, четы́ри пáть Ж-357, пáть шесть Ж-360.

3. Твърде обичайни за езика му са мъжколичните числителни с наставка -ица, които са свойствени на народния език, но днес в книжовния имат по-рядка употреба³¹: двѡ́ица М-61, Ж-357, тры́ица М-55, Ж-354а, четвѡ́рица Ж-354а. От тях се срещат и в членуван вид – двѡ́ицата М-21.

4. Редните числителни - пѣрвѡ́й М-16, Ж-353, втѡ́рый М-21, Ж-356а, трѣ́тѡ́й М-22, Ж-362, *четвѣ́ртый М-28, Ж-358а, *пáтый М-33а, Ж-356а, ше́стый М-41а, *сѣдмѡ́й М-42, осмѡ́й М-48, дѣвáтый (дѣвѣ́тый) М-68а, Ж-360а, *дѣсáтый М-68а - са използвани за

³⁰ Вж. Младенов М. Диалектният произход на някои книжовни норми. – Проблеми на езиковата култура, С., 1980, с.201.

³¹ Граматика на съвременния български книжовен език. Т.П. Морфология, БАН, С., 1983, с.183.

поредно представяне в същинската им роля на числителни или като наречия за изброяване – предимно в “Митологията”.

а) Падежни форми при тях има в “Митологията”: **родително-винителни** форми – *първаго* 48, *второга* 22, *третяго* 25; **дателни форми** – *второму* 21.

б) Определените форми са по-чести – всяко от изброените редни числителни е използвано и с членуватата му форма, която е както при прилагателните с **ъ-член**, писмено отбелязван във вид *-ыа*, *-їа*, *-їа*: *първыа* М-58, *вторыа* М-50а, *третыа* М-25, Ж-354, *пътыа* М-56а, *шестыа* М-41а, *седмыа* М-42; *третїа* М-60, *третїа* М-13, Ж-355, *четвертїа* Ж-358а.

5. Изнесените наблюдения върху употребата на числителните имена в езика на “Митологията” и “Житието” показват, че въпреки силното влияние на черковнославянската писмена норма върху фонетико-графичния им вид в Софрониевия език, Софроний ги използва в техните **народни разновидности** със собствените им морфологически категории.

При **бройните числителни** такива са – както обикновените числителни бройни, така и числителните за приблизителен брой, мъжколичните числителни, образувани с наставка *-ица*, определените им форми. Изключение не правят дори и няколкото родително-винителни форми. Това свидетелствува, че книжовната норма при бройните числителни е придобила днешните си характеристики още до Софроний (в езиковата практика на дамаскинарите).

Същото се отнася и за групата на **редните числителни**, за които особено характерни са новобългарските определени форми.

IV. МЕСТОИМЕННИЯ

В началните етапи на книжовноезиковото ни строителство **местоименната система** се оказва една от областите на езика, в която старата книжовна норма влиза в остра борба с разноликото състояние, съществуващо в народния език.

Как са протекли процесите на сстроителството тук, за да се стигне постепенно до утвърдилата се нова книжовна местоименна норма, която характеризира езика ни днес, показва езиковата практика на книжовниците до средата на XIX век.

В редица изследвания за изясняването на тези въпроси, така важни за книжовноезиковата ни история, е направено немалко³², но все още данните, които се съдържат в Софрониевия език във връзка с тях, не са използвани в необходимата степен.

В монографията си за езика на “Неделника” К. Ничева спира вниманието си на три вида местоимения – лични, притежателни и показателни. Езикът на “Митологията” и на “Житието” дава чудесна възможност не само да се разкрият особеностите на Софрониевия език откъм местоименни употреби в съчинения, неповлияни от черковнославянски първоизточник, но и да се наблюдават насоките, в които върви изграждането на книжовната местоименна система в този ранен период.

§ 18. Лични местоимения

И в двете повести личните местоимения са застъпени богато с различните си форми. Софроний си служи както с книжовни черковнославянски, така и с народни форми от източнобългарски и западнобългарски диалектен тип. Личните местоимения

³² Вж. **Първев Хр.** Именителни форми на лични местоимения в българската възрожденска книжнина. – Славистични изследвания, С., 1968, с. 108-117; **Цойнска Р.** Падежните форми в Паисиевата история. – Известия на Института за български език, кн. XIX, 1970, с.569-579; **Цойнска Р.** Езикът на Иоаким Кърчовски, С., 1979, с. 162-190; **Жерев Ст.** Езикът на Райко Жинзифов, С., 1979, с. 165.

са представени в три падежни облика – иминителен, винителен и дателен, като за винителен и дателен падеж има две форми – пълна и кратка. Третоличното местоимение за единствено число освен това има и родови форми.

§ 18 а. Форми на личното местоимение за 1 л. ед. ч.

1. Именителна форма азъ. Тя е не само нормативна в черковнославянски, но и жива реалност в източнобългарските говори³³, към които спада и родният диалект на Софроний. Ето защо предпочитанието ѝ трябва да се свърже с тези два факта: М – *Нѣли тѣ рѣкохъ азъ да не вѣдѣ житѣ* 40, *Ѣто и азъ ѣсмь женѣ* 44а; Ж – *азъ сѣ тегла каинѣ востанѣ* 356, *Азъ грѣшныи въ члвцѣхъ родѣхъ сѣ на село Котель* 353.

На две места текстът в “Митологията” дава основание да се допусне, че Софроний използва западнобългарската форма *ж*: *И ѡнь ѿговори и рече: пѣстникъ ѣсмь, и ѿдалѣко идимъ. Излѣзохъ ѿ отѣчество мое* 44. Написано слято с глагола, местоимението може да се схване и като глаголно огончание, но съседният текст показва, че глаголната форма е за 1 л. ед. ч., а не за 1 л. мн. ч.

2. Винителни форми. Пълната и кратката винителна форма на местоимението *азъ* и у езика на Софроний по същество са форми за агломеративен падеж.

а) Пълната форма менѣ, обща за черковнославянски и новобългарски, се среща в безпредложна и предложна употреба: М – и *менѣ да оузмѣшъ за женѣ* 49, *ѣлѣ слѣдъ менѣ* 31; Ж – *попита менѣ* 356, *ала не за менѣ ами да оугода на архїереа* 354а.

б) Кратката форма се използва в три фонетико-правописни варианта – *мѣ*, *ма*, *мѣ*. Основен е първият вариант *мѣ*, който съвпада с черковнославянската форма. По силата на обстоятелството, че именителната и пълната винителна форма са общи за черковнославянския и за народния език, може да се допусне, че езиковото съзнание на Софроний е обединило в този вариант книжовната и живата западнобългарска форма *мѣ*. В езика на “Митологията” например се среща само форма *мѣ* и веднѣж *ма*, докато в “Житието” засилена употреба има и вариант *мѣ*. Ако в първата повест срещу 77 форми с *мѣ* стои 1 *ма* форма, то във втората повест срещу 90 *мѣ* форми стоят почти 50 *мѣ* форми и 1 *ма* форма. Най-рядко, както виждаме, Софроний прибегва към котленския вариант *ма*. Примери: М – *рѣтна ма едѣнь конь* 26, и *прати ма оучитель мой при державѣ твоѣ, и азъ доидѣ ала не хорати, и цѣткѣ твоѣ предаде ма на тѣлѣ женѣ, и тѣлѣ ма заведе оу домъ своѣ* 49, и *фѣкаше ма сѣ гнѣвъ* 23; Ж – *поздиша мѣ родниини мои да ма ожѣнѣ, почтѣ не имашѣ конѣ да ма глѣда* 353а, и *той чѣ ма фѣтиха четвѣрица, и заведеха мѣ при пашѣта* 354а, и *прѣ ма при своѣ челѣ* 360.

Пълната и кратката винителни форми, както в народната реч, се използват и заедно в **ролята на дублирано пряко допълнение**: М – *ѣлѣ менѣ ма срѣмь сегѣ бѣа, Мѣлѣ мѣжъ менѣ злѣ ма въ* 36; Ж – *азъ сѣ смѣсли защо ма затвориѣ менѣ тѣмо* 353а.

3. Дателни форми. Пълната и кратката дателна форма сравнително широко се използват от Софроний.

а) Като пълни форми са употребени *менѣ*, *на менѣ*, *минѣ*. Старата книжовна форма *минѣ* се появява само веднѣж: М – *ѡ цѣрю! Покѣли, и подѣи минѣ сѣна своѣгѣ* 14. Най-често се прибегва до винителната форма *менѣ*, както това е в народния език, но трябва да се отбележи, че се предпочита безпредложната ѝ употреба: М – *ѣли каквѣто сѣ минѣ менѣ, ѡнь ще поѣши сребрѣ жалтицы* 59а, *ѣхъ горко менѣ не пѣтай ма чѣдо мое* 30а; Ж – *спроти това и менѣ дотѣгна* 356а.

³³ Стойков Ст. Българска диалектология. Второ поправено издание, С, 1968, с. 165.

Пълната форма *мѣнѣ* се използва и с предлог *на*, както това е в съвременната книжовна норма, но тези случаи са по-редки: *Ж* – *натова́риха ги на мѣнѣ* 353а, *изва́ждаха на мѣнѣ* 354.

б) Кратката дателна форма е изцяло новобългарска, но се употребява в три фонетико-графични варианта: *ми*, *мы*, *мѣ*. Сред тях основен е *ми*, вариантът *мѣ* е резултат от отбелязаното при фонетичните особености характерно за котленския говор изясняване на [и] в [е] в някои случаи. Примери: *М* – *та́а нѣка цю мѣ ѿ да́доха, равотѣхъ ѿ* 17а, *ѡмѣ да мѣ продаде́ та́а дрѣ́ха* 35, *ѡ ты́ зготви́ на́що и принеси́ мѣ та́мо да га́демы* 45, и *настѣпи мѣ но́гата* 41; *Ж* – *Онь мѣ ѿговори* 355, *не бы́ мѣ возмо́жно да по́йда* 362, *Онь мѣ ре́че* 358.

Графическият вариант *мы* се появява на два пъти в “Митологията” пред дума с начален гласен [и] или съгласен [й]: *Слѣшай фѣлосо́фе, цю мы́ ѡ дра́го това́ ца ти да́мы*, 11а, *ако́ мы́ изво́ли ѡ́зь е́динъ мѣ́нь не цѣ́ хорати́* 13. Може да се обясни със стремеж да се избегне струпване на една и съща графема.

Удвоени употреби на двете форми – пълната и кратката – не се откриват.

§ 18 б. Форми на личното местоимение за 2 л. ед. ч.

1. Именителната форма се използва в две писмени разновидности – *ты* и *ти*. Вариантът *ты* представя черковнославянската графична норма при второличното местоимение, но по същество у книжовниците през първата четвърт на XIX в. – Й. Кърчовски, д-р П. Берон и др. – тя е книжовен означител на живата народна форма *ти*. Тази практика наблюдаваме и у Софроний Врачански преди тях, затова при него вариантът *ты* е основен: *М* – *ты́ катѡ ма́ найде́ на кла́деице́, ѡ́зь по́ есте́ство же́нско́е вѣ́ дѣво́йка, а ты́ си сегѣ́ же́на* 27а; *Ж* – *Ты́ ли си на тѣ́а села́ по́нь . . . ты́ ли вѣ́нча Коканѣ́юва́а дѣ́вца* 357.

Вариантът *ти* откриваме само в “Митологията”, и то едва в 5 употреби срещу 104 на *та́*, като тези 5 форми могат да се смятат за отстъпление от тогавашната книжовна норма, проява на надмощие на живото звучение над писмения навик, напр. *ѡ цѣ́рю, ко́а са и ѡ́зь да не па́ти и тѣ́ катѡ́ ѡ́ного торго́вца* 22.

2. Винителните форми са: пълна – *тебѣ́*, кратка – *та́*, *те́*.

а) Пълната винителна форма *тебѣ́*, имаща и графичен вариант *тебе́*, се използва безпредложно и предложно и изпълнява по същество агломеративна служба: *М* – *Ѥ́то ѡ́зь тебѣ́ на́вкы́хъ са́ мо́ите да́ми* 57а, *Где́ на́шеа́ ѡрта́къ, цю́ гѡ́ пра́тихмѣ до́ тебѣ́* 54, *ѡ́зь е́смь гото́ва да до́йда́ слѣ́дъ тебѣ́* 36; *Ж* – *вси́ тебѣ́ ви́дѣ́ха до́стоѣ́* 358, *Когѣ́ ѡ́зь тебѣ́ не оу́вѣа́, ами́ когѡ́ да оу́вѣа́* 357а.

б) Кратката винителна форма основно се използва във вариант *та́*, представящ черковнославянската книжовна норма, но можем да допуснем, че в него езиковото съзнание на Софроний влага новобългарското фонетично съответствие [те́]. Вариантът *те́* се среща само в “Митологията”, и то в 7 употреби срещу 43 с *та́*. Примери: *М* – *ѡ́зь да та́ на́сча е́днѡ́ рабо́та* 14а, *Зако́дѣмъ та́ при е́днѡ́ мла́да* 31, *по мо́лимъ те́, возми́ тѣ́а жалѣ́ицы, и приве́ди ме́ на́коа́ же́на* 28а; *Ж* – *ко́й та́ го́ни* 354а, *защо́ бѣ́ не хо́че да са́ ѡвѣ́ща́ешъ катѡ́ та́ мо́ла* 358. Може да се отбележи, че във всички случаи вариантът *те́* стои след глагол *мола́*. Срещат се освен това и удвоени употреби на пълната и кратката форми: *М* – *ѡ́зь тебѣ́ да та́ корто́лисе́мъ ѡ́ та́а нѣ́жда* 55.

3. Дателни форми. Пълната дателна форма е **тѣѣѣѣ**, кратката – **ти**, **тї**, **тѣ**.

а) Пълната дателна форма на личното местоимение за 2 л. ед. ч. е използвана в две разновидности – без предлог и с предлог **на**. В първия случай употребата ѝ стои близо до черковнославянския образец: **М** – **Заради това и азъ оучиниѣхъ тѣѣѣѣ** това щотѣ пати 46а, да не вѣдѣхъ нащо ни **тѣѣѣѣ**, ни менѣ 41, и тоѣ сѣдѣ да вѣдѣ непростѣ **на тѣѣѣѣ** 33; **Ж** – а **тѣѣѣѣ** прїишло това дарованїе безъ слугѣванїе 358, **тѣѣѣѣ** не ѣ възможно нїгдѣ да поїдѣшъ 362.

б) Кратката дателна форма е **ти**, но тя има и варианти **тї**, **тѣ**. Ако първият е чисто графическа разновидност, то вторият е отражение на котленска фонетична особеност – изясняване на [и] в [е], което тук, както и в другите случаи, се отбелязва с буква ѣ. Примери: **М** – **Ялиѣ ѡны торгоуициѣ ако ти ѡговори такѡ** 46а, и **цѣ аресаѣ** да **ти** даѣмъ ѡ неѣ 57, **Нелиѣ тѣ** порѣчахъ азъ 58, **Нелиѣ тѣ** рѣкохъ азъ, да не вредиѣ жїтѣ 40; **Ж** – да **ти** подѣ позволѣнїе 355а, **како тїѣ** ѣ ѣмѣ 356а.

в) В някои случаи се откриват и **удвоени употреби**: **М** – **Какѡ ти** сказѣка **тѣѣѣѣ** **Свѣтїна Фїлософѣ** 67а. Тези типични новобългарски местоименни конструкции имат свое място в новобългарските характеристики на Софрониевия език.

§ 18 в. Форми на личното местоимение за 3 л. ед. ч.

Третоличното местоимение за единствено число в Софрониевия език се представя със значително разнообразие от форми и красноречиво свидетелствува за съчетаването и едновременноното използване на книжовните черковнославянски форми и народните.

1. Именителните форми за трите рода разкриват твърде показателна картина. От една страна, Софроний си служи с черковнославянските местоимения **ѡнѣ**, **ѡна**, които са и жива реалност в западнобългарските диалекти, а известно е, че той предпочита диалектните форми според близостта им до стария книжовен образец. От друга страна, Софроний прибѣгва и до източнобългарските местоимения **тоѣ**, **тїѣ**, **тѣ**, които са присъщи и на родния му говор, но тези местоимения по-често функционират като показателни, каквито по начало са и с каквито употреби ги знае и народният език по негово време. Така в “Митологията” срещу 12 употреби като лично местоимение на **тоѣ** стоят 83 употреби като показателно, докато местоимението **ѡнѣ** само веднѣж е използвано като показателно.

При употребата на двата типа третолични местоимения Софроний си изработва своя специфична практика. Така например, ако при **мъжки род** той преди всичко се опира на местоимението **ѡнѣ** (с общо около 170 употреби в двете съчинения), то при **женски** и **среден род** се предпочитат местоименията **тїѣ** и **тѣ** (първото има 37 употреби срещу 8 на **ѡна**), като за **среден род** се използва само местоимението **тѣ**.

Примери за **мъжки род**: **М** – **ѡнѣ** ми рѣче 41, не знаѣ за какѡвѣ кавахѣтъ ми оучиниѣ **ѡнѣ** това 36, а **тоѣ** са обѣрна и рѣче ми 63, ала **тоѣ** ѣ попиѣта 31; **Ж** – **ѡнѣ** ми ѡговори 355, като прїїде **ѡнѣ** оуби сѣлѣнскаѣ аѣнина 354а, а **ѡнѣ** привїка на чїлка своѣѣ . . . и **тоѣ** поїде и оубѣ ѡ мѡѣ конѣ юлѣрѣ 357.

Примери за **женски род**: **М** – **Я ѡна** не хѡчеше нїкакѣ да прїѣмне неговѣѣ рѣчи 29а, И **ѡна** ѡговори 32, **Я тїѣ** ми рѣче 46, И **тїѣ** течѣше слѣдѣ неѣ вѣрѣзо 24а; **Ж** – **тїѣ** сѣмѣ хѡче да повѣгнѣ ѡ неѣѣ 357а, а **ѡна** по нїхѣне обѣчаѣ вѣрѣцѣше лицѣ своѣ 360а.

Примери за **среден род**: **М** – И **тѣ** мѣ скѣза такиѣ рѣчи да рѣкѣ 55а; **Ж** – и поидѣхѣ вѣче кѣсно на еднѣ сѣло, а **тѣ** сѣ развѣгѣло 360.

2. Родителните форми на третоличното местоимение за ед. ч. за мъжки род **ѣѣѣ** и за женски род **ѣѣ**, които в вародната реч по времето на Софроний не са живи форми, се използват под влияние на черковнославянската местоименна норма в ролята на

притежателни местоимения: М – дѡмѣ *егѡ* 18а, мѡтѣ *егѡ* 14, дѡмѣ *ѣа* 30, мѣжѣ *ѣа* 17; Ж – сына *егѡ* 353, въ живѡтѣхъ *егѡ* 353а, вѣрата *ѣа* 357, мѣжа *ѣа* 357а.

Винителните форми почти изцяло имат новобългарски вид.

а) За мъжки род те са: пълна форма *него*, кратка – *го*.

Пълната форма има два графически варианта – *него* и *негѡ*, от тях първият е основен: М – найде дрѣгѣи мѡмѣ налѣсто *него* 31, хѡчѣ да повѣгнѣ *ѡ него* 62, и трѣдѣха са три годѣни *сѣ негѡ* да оучать 10а; Ж – прѣти тогѡ сѣеника *до него* 361, и пакѣ *а оуѣха ѡ негѡ* 356а. Употребява се предимно с предлог.

Кратката форма има три графико-фонетични варианта – *го*, *гѡ* и *гѣ*. От тях вторият е графическа разновидност, а третият отразява котленската редукция на неударен гласен [о] и се среща само в “Митологията”: М – *Ѧ* то азѣ оутре пакѣ да въ *го* дѡмѣ 58, и радѡстѡ *го* прегѡрна и поздравѣ *го* 48, кѡтѡ *гѡ* оугѡстѡвѣ 47, кѡтѡ чѡ тѣа рѣчи мнѡго *гѣ* ацѣдѣса, и рѣче *мѣ* 27; Ж – Фѡтѣти *го* и принесеѣте *го* вѡмѡ 354а, а велѣѡто *гѡ* не цѣ 354а.

Дублираната употреба на пълната и кратката дателни форми е рядко явление, напр.: М – *аа* *го* оуѣ и *него* корзинѣ рѣчнаа 20.

б) За женски род винителните форми са: пълна – *неа*, кратка – *а* и *ю*. Черковнославянски характер има единствено последната форма, която се среща само веднѣж в езика на “Митологията”, и то в подзаглавието “*Сѣе сказанѣе испѣса Мѣсо персѣанѣи на полѣзъ вѣнѣшнюю прочитаѡщимию*” 10а. Тук родовото съгласуване е направено не със сказание а с *полза. Останалите форми са новобългарски и те често се използват, особено кратката: М – *Ѧ* торгѡвцыте *а* не вѡстѡвѣха, ицаха си жалѣицаѣте *ѡ неа* 54а, аѡ мѡжишь ты да *а* прѣдѣмѣ да ида да са смѣса *сѣ неа* 30; Ж – и родѣи *сѣ неа* мѣжесѡе дѣѣте 358, нѣтѡ *а* оуѣма, нѣтѡ *ѣ* подѡка позволе да *сѣ* оуѣены 357.

4. Дателните форми в основната си част са новобългарски, но в някои случаи се откриват и черковнославянски нормативни отзвучи.

а) За мъжки род се използват две пълни форми: новобългарска на *него* / на *негѡ* и черковнославянска *емѣ*. И двете обаче имат много рядка поява: М – *И* по покычаѡ поклѡнѣ са *емѣ* и рѣче 33а, цѡ *мѣ* тѣ дѡде *на негѡ* 29; Ж – вѣкна *на него* 354, тук *емѣ* не се появява.

Кратката форма за мъжки род *мѣ* е обща за черковнославянски и новобългарски, но Софроний се води предимно по новобългарските ѣ употреби – много често тя има ролята на кратко притежателно местоимение. Примери: М – *помѡли мѣ* са да дѡйде при менѣ 31, *Ѧ* вѡката *мѣ* рѣче 36а; Ж – да *мѣ* са мѡли 353а, азѣ *мѣ* рѣкохъ 354а.

б) За женски род същинската пълна дателна форма е *ней*, по веднѣж тя е употребена и в двете съчинения. Макар да е остаряла, по времето на Софроний тя все още се е използвала в народния език: М – *това ѣ* прѡвѣдно да вѣде *ней* наказанѣе 64а; Ж – да *мѣ* хѡрижи менѣ *ней* 356а. Освен това в “Митологията” се използва и черковнославянската форма *ей*, но само с притежателно значение, примери са посочени при притежателните местоимения.

Кратката форма е новобългарска – има два варианта *и* и *ѣ*, като вторият вариант е резултат от изясняване на гласен [и]. В езика на “Митологията” първият вариант е употребен 42 пъти, а вторият – 19 пъти, докато в “Житието” само веднѣж се прибѣгва към кратка дателна форма, и тя е в котленския вариант: М – *и ѡтрѡзаха и* оушѣте, и тѣа прѣтерѣѣ и тѣа вѡлѣсть мѣжесѣи 64, и рѣко *и* да *а* оупечѣ 46, *ѣ*то тѣа вѡба цѡ ти рѣко, почѡто

ѣ дѣдѣхъ дръ҃хата 37, тогѣѣ ѣ рече доми҃гѣпдарь на женѣта своѣ 44; Ж – ала ѣ подѣде позволе҃ сегѣ да са шмѣжи, и та́кѡ ѡ привѣдохме тѣ҃ка 357.

§ 18 г. Форми на личното местоимение за 1 л. мн. ч.

1. Именителната форма на това местоимение е нѣй, нѣѣй, по тип тя е новобългарска, присъща и на котленския говор. Веднѣж в “Житието” се среща и черковнославянското местоимение мы в последното изречение: Сѣ мы оу҃сердно вѣ҃ желѣѣ 362а. Примери: М – доклѣ не сме нѣй пакѣ трѣица заедно всѣ 53а; Ж – а нѣ не ѣмаши хлѣбѣ 360, поидохме и нѣй дѣсѣть члѣвцы 354а, а нѣѣй члѣвцы прѣсти 353.

2. Винителните форми насъ и ни са общи за черковнославянски и новобългарски.

Пълната форма насъ се използва безпредложно и предложно: М – не видѣ са да прииде при нѣ 54, разсѣмно си наоучилъ нѣ 65; Ж – ѣскаха да оубѣлѣтѣ нѣ 353, Прихождаха востацѣни при нѣ и оустрѣшаха нѣ како хѣчетѣ и нѣ на колы да навѣлѣтѣ 356.

Кратката винителна форма има два графически варианта – ни и ны: М – ѡ двѣѣ ны кой нѣѣѣй да повелѣѣ на ѡнаго цю мѣ рече да го оучѣни 57а; Ж – и заведе ни при тѣхѣ 359а, ѡвѣзѣ ны ѣдѣ стрѣ 358а.

3. Дателните форми са: пълна – намѣ, кратка – ни, с разновидност ны: М – Да знаѣшъ ѡ вѣво, ко́лко смѣцѣнѣѣ стѣна нѣ оу҃ до́мѣ на зарѣ та́ѡ дръ҃ха 37а, и дѣмаха ѣ даѣ ны жалтѣцѣте 54а, и порачѣ ни да оу҃мѣсимѣ чѣсто вѣрѣшно сѣ мѣдѣ и сѣ мѣсло 21а; Ж – а намѣ свѣрѣзѣша рѣцѣ назадѣ 355а, кратката форма тук не е използвана.

§ 18 д. Форми на личното местоимение за 2 л. мн. ч.

1. Именителната форма на второличното местоимение за множествено число в Софрониевия език е вы, съвпадаща с черковнославянската: М – Ѣлѣте вы и трѣѣца 55а, Дѣмаѣте вы на сѣна мѣегѣ 13а; Ж – Ѣдѣте вы тѣ҃ка да поидѣ ѡзѣ горѣ 354, Кѣѣ вѣдѣ ѣмѣте вы ѡ тока 354а.

2. Винителните форми са васъ и ви.

Пълната форма васъ има употреби с предлог и без предлог: М – тогѣѣ да си ѣди при вѣ 26а; Ж – и вѣ посѣчамѣ 355.

Кратката форма е в две разновидности – ви и вы: М – Молю вѣ вѣждѣтѣ да не вѣдѣ запѣлилъ нѣкой члѣвѣ мѣѣта стѣка 56а; Ж – ѣзѣ вы позвоѣ да вѣ пѣтѣ за пѣтѣ 354а, зацо вѣ зѣвѣ пѣшѣ 354.

3. Дателните форми, както и винителните, рядко се появяват в Софрониевото повествование.

Повече пъти Софроний прибѣгва до старата книжовна пълна форма вамѣ, а към новобългарския ѣ съответник на вас се обръща само веднѣж: М – ѣмѣ вѣмѣ какѣ ви са вѣди 13а, Благодарѣтѣвѣю мнѣго пѣрѣво на бѣгѣ вѣторѣ на вѣ цю ма кортолѣсахѣте 48; Ж – вѣ желѣѣ 362а.

И тук кратката форма е с две писмени разновидности – ви и вы: М – и харѣза ви го 43; Ж – ѡпѣстѣте ма да вѣ скажа 356.

Дублирана употреба на двете форми вам ви намираме в един случай – вж. погоре примера от 13а.

Както се вижда, в повечето случаи формите на второличното местоимение за мн. ч. се водят по книжовния образец, но в същото време те не противоречат на състоянието в народната реч по онова време. Само новобългарски са формите за дателен падеж на васъ и ви.

§ 18 е. Форми на личното местоимение за 3 л. мн. ч.

И тук, както при 3 л. ед. ч., се наблюдава по-голямо разнообразие от форми – предимно народни.

1. Именителните форми и тук са две: *оны* и *тіе*. По-честа е формата *оны*, която е не само черковнославянска, но и жива форма във врачанския и видинския диалект, които Софроний добре познава: М – *И оны катѡ го видѣха . . . чѣдѣха са* 13а, *оны* *полагать смѣненіе мѣждѣ тебѣ и мѣждѣ менѣ* 39; Ж – *оны не дохѡждѣ* 355, а *оны не дрѣсвахѣ конѡцыте скѡи* 354.

Източнобългарското местоимение *тіе* се появява по-рядко – в “Митологията” например се среща 2 пъти срещу 18 употреби на *оны*: М – *да чѣать и да видѣть и тіе оученіето мое* 49а; Ж – *какѡ да вѣде тіе докѣчера прихѡждѣ* 355.

2. Родителна форма *ихъ* е употребена в клиширан израз, но има значение на притежателно местоимение: М – и *зарадѣ сѣднь фѣлосѡфы царевы дѣланіе ихъ* 10а.

3. Винителните форми също представят двата диалектни типа.

Пълните форми са *тахъ* / *тѣхъ* и *нихъ* с предпочитана употреба на втората форма, която представя и старата книжовна норма и е живо състояние в западните диалекти. В “Митологията” съотношението е 15:3, а в “Житието” 12:4 в полза на форма *нихъ*. Примери: М – *не ѣмѡмъ писано ни едно ѡ нѣхъ* 47а, *да не дава тиѣ жалтицы ѡ нѣхъ никоимѣ* 55, *катѡ не ѡидѣ при тахъ*, а *оны вѣкнаха* 54; Ж – *завѣде ни при тѣхъ*, и *сѣдѣ тѣмо при нѣхъ* 359а, *пѡйдѡ сѣ нѣ* 359. Вижда се, че в рамките на едно изречение може да се наблюдава редуване на двете форми.

Кратката винителна форма също има два облика – *ги* и *ихъ*. Първият облик е основен, докато от втория има една същинска винителна употреба, а другата е в роля на притежателно местоимение: Ж – и *азъ повѣрѣвахъ и вѣкнѡхъ ѣ* 357. Примери: М – *рѣцѣте мои възмѡжно ѣ лесно да ги измыѣ* 22, *дай ми ги* 54; Ж – и *катѡ помѣна продаде ги*, *оузе ги хѡцъ Елѡсїю и Мѡфѣй*, и *предѡдоха ги оны на едногѡ чѣлка* 355.

Дателните форми са: *пълна* *тѣмъ*, *кратка* – *имъ*. *Пълната* се появява веднѡж: М – и *ты тѣмъ да оучиниши* 68а. *Кратката* има по-чести употреби: М – *И сказа имъ* 17, *рече имъ* 53а; Ж – *да имъ ѡкѡрѡ* 353а, *да имъ ѡсѣчѣ главы* 355а. Както и другите дателни форми, така и тази има специфичните за народния език употреби като кратко притежателно местоимение.

§ 18 ж. Обобщени изводи за личните местоимения

Общата картина на личните местоимения в разглежданите Софрониеви творби може да се представи в табличен вид (вж. таблица 1).

От представения преглед и анализ на личните местоимения и на техните форми в езика на “Митологията” и “Житието” могат да се направят няколко общи извода.

Първо, в езика на Софроний Врачански водеща роля имат новобългарските форми на личните местоимения:

а) В именителна служба използва както книжовните черковнославянски форми, общи и за западните говори, така и източнобългарските народни местоименни форми.

б) Към черковнославянските родителни форми прибегва само при третоличните местоимения, като ги използва за изразяване на притежание.

в) Винителните форми, които практически са форми за агломеративен падеж, съвпадат основно с народните.

г) При дателните форми старата книжовна норма се проявява само при пълните форми, докато кратките имат типичните народни употреби.

в) **Определена форма мо́лта**. Няколкото ѝ употреби в двете съчинения са в препозиция: М – ѿзъ да мѹ приведа́ мо́лта жена́ 28а; Ж – са прода́дохъ и кѹпи́хъ оу мо́лта хѣжа 356а, да вѣнчѣи́ ты мо́лта жена́ са гѣавѣрина 357а.

3. За **среден род** Софроний си е послужил само с **именителна форма мо́е**, която има и редуциран вариант мо́й: М – не пи́тай ма́ чадо́ мо́е 30а, Мо́й живѣніе да вѣде ли́цѣно ѿ мене́ 11; Ж – И та́кѡ неспоко́йно на́колко годѣни проми́нѣвахъ живѣніе мо́е 354.

4. За **множествено число** се откриват употребени три форми:

а) **Именителна форма мо́и (мо́й)** е най-често използвана: М – ѿто врта́цыте мо́и 353а; Ж – родни́и мо́й пове́че разгравѣша до́мовныа ве́щи 353а.

б) **Дателна форма моими́** – появява се веднѣж: Ж – ала́ бѣ́гъ сѣ́ый возда́де ми пра́ведно по дѣла́ мои́ 354а.

в) **Определена форма мо́йте** на два пъти се появява в “Митологията” – ѿто ѿзъ тебѣ́ на́выхъ са́ мо́йте дѣ́ми 57а.

Освен разгледаните дотук форми, като единствен пример, може да се приведе черковнославянската форма за **двойствено число дателен падеж мо́има**, употребена в “Житието” – и оу́дари́ ма́ са́ тепе́цѣкѹ два́ пѣ́ти по пла́щима мо́има 357.

5. **Кратката форма** на притежателното местоимени за това лице е **ми**. Тя се появява много по-рядко от пълните форми, което говори за все още силното влияние на стария местоименен образец. Примери: М – да пра́ти зѣ́та ми до́ на́ 26а; Ж – и о́ныа ме́ повлече́ са́ къ́жето на шѣ́та ми 357а, очѣ́те ми хоче́хъ да изва́дѣ 359. Следваното от местоимението съществително е винаги членувано, както е и днес в книжовната норма.

§ 19 б. Форми на притежателното местоимение за 2 л. ед. ч.

Притежателното местоимение за това лице Софроний използва главно в пълните му форми. Кратката се среща веднѣж. В езика на “Житието” формите на това местоимение не се появяват.

1. За **мъжки род** пълното притежателно местоимение е употребено в няколко форми:

а) **Именителна форма тво́й**. Тя е обща за черковнославянски и новобългарски, но тук словоредно се следва старият книжовен образец: М – оу́красѣ́ до́мъ тво́й 31, Ты́ зна́йшь до́врѣ́, ка́ко ѣ́ бѣ́хъ тво́й ста́ръ и не́мо́щень 14а.

б) **Родителна (или родително-винителна) форма тво́его**, тво́его. Среща се около 20-ина пъти: М – оу́тре́ ще́ пра́та сы́на тво́его 12, пора́чахъ на́ сѣ́на тво́его 50.

в) **Дателна форма тво́ему**. Открива се в два примера: М – принѣсохъ те́бѣ́ до́брь слѣ́хъ, и ра́достѣнь ха́вѣ́ заради́ сѣ́на тво́его, и наслѣ́дника цѣ́ткѣ́ю тво́ему 48а.

в) **Определена форма тво́а**. Има три употреби: М – ѿмашъ ли́ и та́а на́пи́сана на тво́а те́фтѣ́ 44а.

2. За **женски род** пълното притежателно местоимение Софроний използва в три форми:

а) **Именителна форма тво́а**. Среща се и пред, и след съществителното: М – ѿзъ да ста́ръ во́лта тво́а 31, като́ сѣ́мъ ѿзъ тво́а жена́ 29.

б) **Винителна форма тво́ю**. Открива се в един пример: М – но злѣ́ хочешъ да испро́вѣргни́ дѣ́шъ тво́ю 29.

в) **Определена форма тво́лта**. Представена е с 4 употреби: М – и ѿзъ са вско́рвѣхъ зара́ тво́лта ско́ръ 57.

3. За **среден род** формите са две:

а) **Именителна форма** *твоѣ*. По-често стои след съществителното: *М* – *ω* *цáрю, ній снїи сáзги на твоѣ держáвїе, и спроти повелѣнїе твоѣ готóвы есмѣ да испóлни желáнїето твоѣ* 17.

б) **Определена форма** *твоѣто*: *М* – *ѣзѣ цáа совершá твоѣто желáнїе* 35.

4. За **множествено число** именителната форма *твой* стои в постпозиция, а определената форма *твоѣте* – в препозиция: *М* – *фїлосóфы твоѣ* 27а, *каквóто совѣтъзкá и дáзнатъ твоѣте пашїе* 63.

5. **Кратката форма** е *ти*: *М* – *сынь ти когї начѣне да хоратї цїе скáжи токá* 63.

§ 19 в. Форми на притежателните местоимения за 3 л. ед. ч.

Притежателните местоимения за това лице в новобългарски са интересна и богата на форми лексемна реалност. Ако за останалите лица притежателните местоимения имат число и род на притежаваното, то за 3 л. ед. ч. те освен това имат форми и според рода на притежателя.

Софроний Врачански основно си служи с народните притежателни местоимения за това лице, но под влияние на черковнославянските форми за останалите лица често ги подвежда по техен формален образец. Освен това, като притежателни местоимения той използва и родителните форми на личните местоимения за 3 л., както това е в черковнославянски. Според рода на притежателя могат да се обособят две групи – една за притежател от мъжки род и среден род, друга за притежател от женски род.

1. **Първата група**, при която *притежателят* е от **мъжки или среден род**, според рода и числото на притежаваното има следните облици: за притежаван мъжки род, за притежаван женски род, за притежаван среден род, за притежаван в множествено число.

а) Местоимението за **притежаван мъжки род** има използвани три форми:

- **Именителна форма** *неговый*. Въпреки че е от новобългарски тип, тя има черковнославянското дълго окончание и словоредно е подведена по черковнославянската норма – стои в постпозиция спрямо съществителното: *М* – *оумь неговый то́лкъ не пости́гва* 59а, *ѣлá толѣз члѣкѣ голáма полза оучїни дрѹгъ неговый* 68; *Ж* – *привѣдоша ме на неговай конáкъ* 361.

- **Родителна (родително-винителна) форма** *неговаго*: *М* – *и голáмноє влáгодарѣнїе чїнаше на свнтіпа Фїлосóфа оучїтелеа на сїна неговаго* 62а; *Ж* – *хóчехме сá едногѡ вртáка неговаго да пóидемъ оу ѣнадóлскаѡ стрáна* 353.

- **Определена форма** *неговыа*. Открива се в езика на “Житието” – *хóчуть да натовáратъ всѣѡ неговыа дóлгъ на мене* 353а.

б) Местоимението за **притежаван женски род** Софроний е използвал в неговата именителна форма *неговаа*: *М* – *и оудивїи сá . . . и на оуминаѡ неговаѡ острогá* 55а; *Ж* – *áзъ не знáѡ неговаѡ лѣстъ* 351а.

в) За **притежаван среден род** са употребени форми от две местоимения – *неговоє* и *то́говъ*:

- **Именителните форми** *неговоє* и *то́говъ* имат новобългарския тип словоредно разположение: *М* – *и оумегчїихъ неговоє твѣрдо молчáнїе* 62а; *Ж* – *наченá да хóдѡ по неговоє оу́гождѣнїе* 354а. Местоимението *то́говъ* е получено от родително-винителната форма на показателното местоимение за 3 л. ед. ч. – *того*. То е народно по тип, присъщо е на мизийските говори³⁵. У Софроний се среща веднъж: *М* – *Ѣ* *цáрю, на то́говъ оувѣнїе не є севѣпъ и женáта* 50а.

³⁵ Вж. Стойков Ст. Българска диалектология ... с.169.

- **Определена форма** е употребена само от първото местоимение – *неговото*, *неговотѹ*: М – на *неговото* оубѣнїе не е севѣпъ Свѣтїна 50а, Кѡй хѡчеше да вѣде севѣпъ на *неговотѹ* оубѣнїе 50.

г) За **притежавано** в множествено число се използват форми само от едното местоимение:

- **именителната форма** е *неговый*: М – да пїать ѿ тѡѡ млѣко пѣрво слѣгитѣ *неговый* 51а; Ж – и прїйдоша *неговый* члѣцы 361.

- **определената форма** е *неговыте*: М – не хѡчеше нїкакъ да прїѣмне *неговы* рѣчи 29а.

д) Типична черковнославянска местоименна особеност е употребата на **родителната форма** на личното местоимение за 3 л. ед. ч. м. р. и ср. р. като **неизменяемо притежателно местоимение**. Местоимението *егѡ* се открива в общо 25 случая в такива употреби: М – матѣ *егѡ* много са оугорчї 14; Ж – и катѡ излѣзе из пѡрты *егѡ* 356а, кѡпї дѡма стрѣнаго въ живѡтѣ *егѡ* 353а.

е) **Краткото притежателно местоимение** *мѹ*, по произход кратка дателна форма на личното местоимение за 3 л. ед. ч. м. р., има сравнително висока честотност – общо над 50 употреби: М – Я бѣць *мѹ* катѡ вїдѣ почтѡ падна сын' *мѹ* в рѣката, той чѡ са мѣтна и ѡнь в рѣката 20, ѡртѡцыте *мѹ* катѡ го чѡкаха много . . . 54; Ж – глѣдѡ го лицѣто *мѹ* катѡ ог'нь запѡленъ 359, и войскѡта *мѹ* са разнѣсла 359а.

2. Втора група са местоименията, при които **притежателят** е от женски род. Тази група е слабо представена, особено в “Житието”.

а) За **притежаван женски род** са употребени именителните форми *нѣйна* и *нѣйна*, едната повлияна в окончанието си от черковнославянски, другата изцяло народна. Срещаме ги в три примера, и то само в “Митологията”: И той чѡ са фатї за *нѣйна* красотѡ 16, и ѡнѣде оу еднѡ хїжа цѡ бѣше *нѣйна* срѡдница 35а.

б) За **притежавано** в множествено число е форма *нѣныѡ*. Народна по тип, тази форма е архаизирана с черковнославянско окончание: М – зарѡ да не разнѣмѣ *нѣныѡ* рѡботи мѹжъ ей 41-41а.

в) Както при притежателните местоимения за притежател от мъжки род и среден род, така и тук Софроний си служи с **родителна форма** на личното местоимение за 3 л. ед. ч. ж. р. *ѡ* като **притежателно местоимения**. Неизменяемо по род и число, то стои в постпозиция и изцяло е отражение на старата книжовна норма: М – и излѣзе из дѡма покрай мѹжа *ѡ* 22а, бѣць *ѡ* и вратїѡ *ѡ* разнѣмѡха севѣпъ 17а; - гонї сзѡтѡ бѣца *ѡ* да го оубїи, а ѡнь повѣгнѡ, и оуфѡтиль вратѡ *ѡ* 357.

г) Като **неизменяеми притежателно местоимение** за притежателка жена в езика на Софроний се използват и всичките 22 дателни форми на личното местоимение за 3 л. ед. ч. ж. р. *ей* в “Митологията”, докато в “Житието” такива употреби липсват. Примери: Я мѹжъ, *ей* рѣ 45, Пѡслѣ на дѣвѡйкѡ бѣць *ей* прѡтїль хѡбѣ 26. Тази практика е изцяло черковнославянска.

д) Новобългарското **кратко притежателно местоимение** *й*, кратка дателна форма на личното местоимение за 3 л. ед. ч. ж. р., се среща в напълно съвременни употреби, но само в езика на “Митологията”: И срѡдницѣте *й* и комшїѣте *й* соврѡха дѡрѣва 42, И лицѣто *й* да почѣрнѡ сѡ катѡѡ 64а.

§ 19 г. Форми на притежателното местоимение за 1 л. мн. ч.

Според **рода и числото** на **притежаваното** притежателните местоимения за множествено число имат облици за мъжки, женски, среден род и за множествено число.

1. За мъжки род местоимението има следните форми:

а) **Именителна форма** нашъ. Обща за черковнославянски и новобългарски, Софроний я използва в черковнославянска словоредна позиция – след съществителното: М – и повѣѣгна та са скръѣ оу дѣмъ на 23; Ж – и ѿхѣждахмѣ сѧ тогѡ Милоша въ пѣть на 357.

б) **Родителна форма** (родително-винителна) форма нашего, нашегѡ. На три пъти се появява в само в езика на “Митологията” – и излѣзъ из дѣма нашего 22а, Какѡ мѡга вѣче да ида оу дѣма нашегѡ 29.

в) **Дателна форма** нашему. Има я в “Житието”: и полѡгѧ поучѣнїе по нашему бѡлгарскомузъ языкъ 358, а по обычаю нашему потребно вѣше ...354.

г) **Определана форма** нашеа: М – Гдѣ нашеѡртакъ 54; Ж – прїѣдоша и до нашеа конѡкъ 360, и нашеа дѣмъ всѣ разграбѣша 359а. Формата напълно съответства на живата в котленския говор употреба.

2. За **женски род** има само няколко употреби:

а) **Именителна форма** наша, която е напълно новобългарска, намираме я в “Митологията” – Една наша нѣва нерабѣтна дѡдохмѣ на мѣжа тогѡ 17а.

б) **Винителна форма** нашѣ се открива в “Житието” – Гїавѣрь: скѡро сегї прїѣдї на вѣрьѣ нашѣ 357а. Отзвук е от черковнославянската местоименна норма.

3. За **среден род** в езика на “Житието” са употребени:

а) **Именителна форма** наши, в която може да се види котленска редукция на [е] в [и]: Ж – оу едїнь дѣнь прїѣдоша на сѣло наши двѡдесѧ востанцїи 354а.

б) **Косвена форма** нашей, която Софроний използва в два случая неправилно при единствено и при множествено число, но в езика на “Неделника” има по-чести употреби³⁶: Ж – Тогїва оу нашей сѣло сѣдѡше арнаѣтска пашѧ 354а

4. За **множествено число** Софроний се стареа да следва **старата книжовна норма** като прибягва към различни родови форми:

а) За **мъжки и среден род** се срещат форми наши и нашы: М – чи нїй го пратїхмѣ да возмѣ грѣвѣнѣ нашы 54, и сѧ нѣго си пѡлимѣ пѣци, и оу дѣмы наши горїмѣ го 56а; Ж – и като пооудалечїхмѣ мѡло вьсадї на кѡны наши 355а, прѣ ѡчи наши 356, дѣцѡта наши 357а.

б) За **женски род** в “Митологията” са употребени две форми – наша и нашыа: а не жалтїицыте наша 54, послѣшай тїѡ нашыа дѣмы 43.

5. **Краткото притежателно местоимение** ны се появява веднѣж: М – ѿ двѡица ны кѡй нѡвїй да повелїй на ѡнаго цѡ мѣ рече да го оучїни 57а.

§ 19 д. Форми на притежателното местоимение за 2 л. мн. ч.

Притежателното местоимение за това лице рядко се появява в езика на двете повести, но са представени трите рода и множествено число.

1. За **мъжки род** се срещат две форми. Макар първата да има стария словоред, и двете форми могат да се разглеждат като новобългарски:

- **неопределена форма** вашъ: Ж – Язъ есмѣ рѡвѣ вашъ 357;

- **определена форма** вашеа: М – ала хѡдї тогїва оу вашеа дѣмъ 37.

2. За **женски род** се откриват също две форми: **неопределена** ваша и **определена** вашата. Ако първата и по окончание, и по словоред може да се свърже със старата книжовна норма, то втората е изцяло новобългарска: М – Онь катѡ оузѣ кесїице сѧ

³⁶ Ничева К. Цит. съч., с. 48

жалтиците ѿ менѣ, спроти *вѣше* гла и спроти дѣмата *вѣша*, и излѣзе 54, *Мѡа* рѣзнь спроти *вѣша* премѣдрость сѣмнителень дохѡди 51.

3. За **среден род** се прибъгва само до **неопределената форма** *ваше*, стояща след съществителното: *М* – И то *ма* сказа *такива* рѣчи да рекъ на глѣдѣство *ваше* 55а.

4. За **множествено число** формите са три:

- **неопределени форми**: за **мъжки род** *вашей*, за **женски род** *ваша*, които трябва да се свържат с черковнославянските образци, въпреки че първата е неправилна: *Ж* – Не прѣидоша ли *вашей* члвцы 355, ѿсѣкнѣвать главы *ваша* 353;

- **определена форма** *вашиѣ*: *М* – каквѡто глѣдам и чѣмъ *вашиѣ* дѣмы та прилича на ... 63а; *Ж* – Гдѣ *вашиѣ* члвцы 355

Кратко притежателно местоимение за това лице не е използвано.

§ 19 е. Форми на притежателно местоимение за 3 л. мн. ч.

За това лице Софроний Врачански си служи с новобългарски местоимения, формално подведени по черковнославянски образец. Краткото местоимение е изцяло народно. Пълните притежателни местоимения, застъпени с различни форми за трите рода и множествено число, са източнобългарското народно местоимение *тѣхъный* и западнобългарското народно местоимение *нихъный*, използвани с книжовни окончания.

1. За **мъжки род** с по една употреба са форми и от двете местоимения:

- **именителна форма** *тѣхъный* и *нихъный*: *М* – потѣкоха при црѣ и призоваха *зѡта тѣхъный* 17а; *Ж* – тѡмо ѣсть и чѣтыри ѣкпы *егѡ*, сѧ *нихъный* совѣтъ 358.

- **родително-винителна форма** *нихъного*, получена по книжовен образец от народното местоимение: *М* – това цю чю ѡнь ѿ *нихъного* оучитѣла 61.

2. За **женски род** са използвани само **определени форми** от двете местоимения в “Митологията”: И ѿ *тѣхъната* чѣсть тѡкѡ ѣмали това да пѡтѡтъ 52а, И не бѣше възмѡжно и да повѣгне ѿ *нихъната* мрѣжа 57а.

3. За **среден род** е употребена **неопределена форма** от западнобългарското народно местоимение – *нихъное*: *М* – да оувѣи сѧ своѣгѡ без *нихъное* зговорѣнѣ 15а; *Ж* – по *нихъное* окычай 360а. Веднѡж се среща и определена форма *нихъното*: *М* – да нѡвѣешъ ты *нихъното* лѡкавство 59.

4. За **множествено число** с по една употреби са представени: **неопределена форма** *тѣхънай* и **определени форми** *тѣхъните*, *нихъните*: *М* – спроти *тѣхъний* лѡкавцини, много са члвцы затрѣха 37а-38; *Ж* – И азъ по *тѣхъный* хорати приклонѣ сѧ 358, ами цю потеглихъме ѿ *нихъните* жѣны 356.

5. И за това лице в няколко примера като **кратко притежателно местоимение** е използвана **кратка дателна форма** *имъ*, напр. *М* – и тоѣ чѧ прѡтиха еднѡгѡ ѿ *нихъ* на вѡбата да возмѣ грѣхъныѣ *имъ* 53а.

Освен това по черковнославянски образец като притежателно местоимение е употребено веднѡж и *ихъ* – **родителна форма** на личното местоимение за 3 л. мн. ч.: *М* – Сказанѣ . . . зарѡ сѣдмъ фѣлосѡфы цѡревы, и дѣлѡнѣ *ихъ* 10.

Обобщената картина на използваните притежателни местоимения вж. на таблица 2.

§ 19 ж. Обобщени изводи за притежателните местоимения

Във връзка с употребата на притежателите местоимения и техните форми от Софроний могат да се направят няколко обобщени извода:

Първо, в основната си част пълните притежателни местоимения в Софрониевия език са **общии за черковнославянски и новобългарски** – мой, твой, нашъ, вашъ. Само **новобългарски** са местоименията за 3 л. ед. и мн. ч. – *неговый, нейный, тѣхный, нѣхный*, които в повечето случаи са подведени по черковнославянски формални образци.

Второ, като в **народния език**:

а) макар и не така често, Софроний прибягва до **новобългарските определени форми** – *моѡ, твоѡ, неговѡ, нашеѡ, вашеѡ; моѡта, твоѡта, вашѡта, тѣхнѡта, нѣхнѡта; твоѡето, неговѡето (неговѡето), нѣхнѡето; моѡйте, твоѡите, неговѡите, вашѡите, нѣхнѡите*;

б) като **кратки притежателни местоимения** се използват кратките дателни форми на личните местоимения – *ми, ти, мѣ, ѣ, ны, имѣ*.

Трето, под влияние на **черковнославянски**:

а) Софроний си служи с чуждите на народния език **родителни (родително-винителни) и дателни форми** на притежателните местоимения – *моѣгѡ (моѣгѡ), твоѣгѡ (твоѣгѡ), неговѡгѡ (неговѡгѡ), нашегѡ (нашегѡ), нашѡ, нашѡѡ, нѣхнѡгѡ; моѣмѣ, твоѣмѣ, нашемѣ*;

б) пълните притежателни местоимения имат в повечето случаи постпозитивна употреба;

в) като **неизменяеми притежателни местоимения** се използват **родителните форми** на личните местоимения за 3 л. ед. и мн. ч. – *егѡ, ѡ, ихѣ*, а също така и **дателната форма** на личното местоимение за 3 л. ед. ч. ж.р. *ѣй*.

§ 20 Възвратни местоимения

Както и в съвременния книжовен език, възвратните местоимения у Софрониевия език са два вида – **лично и притежателно**. В техните форми и употреба обаче Софроний не спазва последователно нито старата книжовна норма, нито живата говорна практика. Това води до своеобразно съжителство на народни и книжовни местоименни форми.

§ 20 а. Възвратно лично местоимение

1. Пълното възвратно лично местоимение има форми *сеѡѣ, сеѡе, сеѡѣ си*, които са изобщо форми за косвен падеж. Те са присъщи на народния език, включително и на Софрониевия роден говор³⁷, но в някои случаи при употребата им той се води по старинни книжовни образци: *М* – *Бозми тѣѡ три кесѣи и карди ги оу сеѡѣ добре* 53а, *Тогѣѡ ѡныѡ хайдѣти кортолѣса сеѡѣ и ѡ двѡите свѣроѡе* 39, *да испѣтѡ сеѡѣ си* 28а, *да оучинѡ ѡвѡѡѡ мѣѣѣ сеѡе* 36а; *Ж* – *И поѣдохѣ . . . да оуправѡ сеѡѣ* 353а, *не вѣди ли сеѡѣ си како тѡ фѣтила чѣмѡта* 359, *позовѡ пашѡ четѣри стѡрѡѡѡ при сеѡѣ* 354.

2. Кратката винителна форма на това местоимение като възвратна частица има не само голяма честотна употреба – над 600 пъти, но и разнообразни графико-фонетични облици – *сѡ, са, се*.

а) Вариантът *са* е новобългарски и идва от родни говор на автора – на него се падат повече от 520 употреби. Ако в “Житието” вариантите *са* и *сѡ* са количествено равностойни, то в “Митологията” предпочитанията са решително в полза на първия 432 : 67 в полза на *са*. Примери: *М* – *Карди са и тѣѡ ѡ цѣрю, и пазѣ са ѡ такѣѡ ѡзѡвѡѡѡ жены* 38, *И цѣрь са тѡѣ чѡ развѣди и кѡтѡ гѡ вѣдѣѣ оуѡѡѡ са ѡ неѡ* 66а; *Ж* – *чѣхѡѡ како са потрѣсе градѡ, и вѣдѣгна са ѣдинѣ ѡвѣщѣѣѣ глѡѡ и вѣканѣ* 360.

³⁷ Стойков Ст. Българска диалектология, с.168.

б) **Вариантът** се също е новобългарски, предава изговора на винителната енклитика в западнобългарските области. Той обаче в езика на “Митологията” не се появява, а в “Житието” се промъква едва в 3 примера: *И азъ тогѣва оубоѡхъ се и прѣидѣ въ оусъзнѣніе голѡмоѣ* 357, *хочѣ всѣ да се издавѣ* 361.

в) **Вариантът** са представя черковнославянската писмена норма на винителната енклитика, но може да се предположи, че зад нея стои западнобългарският **е-изговор**: *М* – *И оубоѡ са* и като начена да *са* разсѡмва и като *хѡдаше* аслѡна сѧ *вѡлхвата*, слѣчи *са* та прострѣ *са* рѣцѣте и фѧти *са* ѿ едѣнь клѡнь 38а; *Ж* – *И не са* помѣнаха три дѣни, чѣ *са* изградѣ смѣщеніе голѡмоѣ 360а, и оубоѡхъ *се* и мѡногѡ парѣ подѡдѣ и принѣсоха ни на Дѣнаѣ ала сѧ *каковѣ* стрѡхѣ проѡи *са* мѣдѣ 361а. Такива редувания в непосредствено съседство или в едно и също изречение на различните облици са често явление. Те говорят не само за липсата на нормативно единство в Софрониевия език, но и за стремежа му да примирява старата книжовна норма със състоянието в живата народна реч. Това се потвърждава и от словоредата.

3. Кратката дателна форма си е също обичайно явление в Софрониевия език. Употребата ѝ е напълно съвременна. От общо стотината употреби над 60 са като възвратна частица, над 15 са заедно с пълната форма *сеѡѣ*, а останалите са като възвратно притежателно местоимение. Примери: *М* – *доклѣ си совершишь свѧтѡ* . . . *це дойдѣ* пакѣ тѣка да *си* возмѣшь жѣнскѡ ѡбразѣ 27, да *вѡрди сеѡѣ си* ѿ чѣждаго мѣжа *доклѣ си* дойдѣ ѡнь 29а; *Ж* – *поидѡха си* москѡвите 354, да *си* дойдѣ на еѣкѣпѡта 359а, не *видѣ* ли *сеѡѣ си* 359, *оуѣѡха* мѡло *кѣци сѧ сеѡѣ си* 360а.

§ 20 б. Възвратно притежателно местоимение

Както в народния език, то има две разновидности – **пълна и кратка форма**, като пълната се и членува, но в същото време има и падежни форми като в черковнославянски.

1. Пълното възвратно притежателно местоимение е употребено и в трите му родови форми, както и във формата му за множествено число.

а) За **мъжки род** се откриват четири форми:

- **именителна форма** *сѡѣ* с над 50 употреби: *М* – *привѣде* го въ *дѡмѣ сѡѣ* 12, да *покрѣи* сѡмѣ *сѡѣ* 41; *Ж* – *рѣче* на члѡвка *сѡѣ* 357а;

- **родителна (родително-винителна) форма** *сѡѡѣ*, *сѡѡѣго*, имаща над 120 употреби: *М* – *И послѣ* принѣсе *ѡстѣе* на мѣжа *сѡѡѣѡ* 45, и *рѣче* на мѣжа *сѡѡѣго* 41; *Ж* – *сѣдѡше* на *кѡнѡ сѡѡѣѡ* 357;

- **дателна форма** *сѡѡмѣ* се появява на два пъти в “Митологията”: *И сѣдѡнаха* всѣ по *чѣнѣ сѡѡмѣ* 49а. Очевидно е, че при използването на изредените дотук форми Софроний има за образец старата книжовна норма, това се вижда и от словоредното разположение – предимно след съществителното;

- **определена форма** *сѡѡѡ* на няколко пъти се появява в “Митологията”: *и излѣзе ѿ сѡѡѡ дѡмѣ* 35а.

б) За **женски род** падежните форми са с една повече:

- **именителната форма** *сѡѡѡѡ*, както и останалите падежни форми, има предимно постпозитивно разположение: *М* – *рѣче* на ѡньѡ *лѡкаѡѡѡ* *женѡ сѡѡѡѡ* 14, ни *слѣѡше* *ниѡкаѡ* да *ѣди* да *спѣи* при *женѡта сѡѡѡѡ* 17; *Ж* – и *прѣе* ма при *сѡѡѡѡ* *чѡлѡѡ* 360, *запрѣгна* *пѣшка сѡѡѡѡ* *настрѣѡю* *менѣ* 357а;

- **винителна форма** *сѡѡѡѡ* се открива на три пъти в езика на “Митологията”: *И сказа* и *тѡѡѡ* *злѡѡѡ* *ѡѡѡѡ* *всѡѡѡ* *пѡмыслѣ сѡѡѡѡ* 35;

- **творителна форма** своѣю се среща веднъж: М – И тѣкѡ оучѣниѣхъ любовѣхъ и содрѣжестѡ ѡный мѣзѣхъ сѧ женѡю *своѣю* 37а;

- **определена форма** своѣта се появява в два примера от “Митологията”: и видѣхъ оудѡлѡ *своѣта* дѡѣхъ 35а.

в) За **среден род** двадесетината примера са само с **именителна форма** своѣ: М – и ѡчѡждѣхъ сѧ ѡтѣчестѡ *своѣ* 44; Ж – сѡлтанѡ сѧ ѡбѣрна каинѡ вѣрѣата лицѣ *своѣ* 356.

г) За **множествено число** формите са две:

- **неопределена форма** своѣхъ, своѣ, като вторият вариант, на два пъти се появява в “Житието” и може да се обясни с котленската фонетична особеност -изясняване на [и] в [е]: М – фѣти си лицѣхъ сѧ нѡгѣхъ *своѣхъ*, и вѣкна 45а; Ж – имашѣ да оузѣма ѡ сѣна мѡегѡ зарадѣ *своѣхъ* парѣхъ фѣйдѣ 355а, палѣти *своѣхъ* 361а;

- **определена форма** своѣхъ има две употреби в “Митологията”: и раздѣдѣ го по *своѣхъ* сѡдѣниѣхъ 42.

2. Кратко възвратно местоимение, както вече се каза, е дателната енклитика си, която в тази си служба е по-честа в езика на “Митологията”: М – И рѣчѣ на женѣта си 41, И ѡцѣ повелѣ на сѣна своѣхъ да идѣхъ при тѣстѣхъ си 26а; Ж – искахъ си парѣхъ 355.

3. Като **обобщен извод** от употребата на възвратните местоимения може да се заключи, че Софроний се служи както със старите книжовни техни форми, така и със свойствените на народния език, като позиционно пълните форми основно следват черковнославянската норма.

§ 21. Показателни местоимения

Значително разнообразие откриваме и при **показателните местоимения** в Софрониевия език. Едни от тях по тип са новобългарски и идват от народния език, други са преминали по книжовен път от черковнославянски.

Според това, което посочват, показателните местоимения се отнасят към три групи: **за лица и предмети, за признаци, за количество**.

§ 21 а. Местоимения за посочване на лица и предмети

Едни от показателните местоимения указват на близки лица и предмети, други на отдалечени. Освен това и едните, и другите имат родови форми, при част от които се използват и падежни облици.

1. За мъжки род в преобладаващата си част показателните местоимения са новобългарски по тип, но когато са в ролята на съгласувани определения, а понякога и в самостоятелна употреба, по черковнославянски образец Софроний ги използва в падежни облици.

а) Именителните форми тук са: той, тоѡ, тогѡхъ и онѣ, ѡный (ѡнѣ, ѡнѣ).

- **местоимението** той като показателно е общо за черковнославянски и новобългарски, но, както видяхме, Софроний го използва и като лично, както това е в източнобългарските говори. В ролята на показателно местоимение обаче са основните му употреби: М – Тѡй члѣвѣхъ дѣмонѣхъ има 45а, а тѣхъ да го не оувиѣхъ *тѡй* чѣ 20; Ж – оу *тѡй* дѣнѣхъ прѣидѣ и Хсѣи пашѣ 360а, *тѡй* вѡстѡцихъ вѡшихъ вѣше ѡ Карновѣхъ 356. Много от употребите се падат на устойчивия израз *тѡй* чѣ – повече от половината примери;

- **местоимението** тоѡ е новобългарско, има над 50 употреби: М – да тѡхъ извѣхъ ѡ *тѡхъ* стрѣхъ 24а, и скѣзахъ мѣхъ *тѡхъ* сѡнѣхъ 41; Ж – оу *тѡхъ* дѣнѣхъ вѡстѡнѣхъ ѡ хѣнѣхъ 360а, вѣмихъ комѣхъ да скѣжа *тѡхъ* скѡрѣхъ мѡю 354;

- **местоимението** тогѡхъ веднъж се среща, то също може да се свърже с народния език: М – вѣмихъ да не вѣвѣхъхъ *тогѡхъ* мѣдѣдѣго 29;

- **местоимението** *о́ныа* (*о́нѣа*, *о́нѣа*) идва от народния език, то е твърде обичайно за езика на Софроний: М – И *о́ныа* мо́макъ повѣрѣа 31, И *о́ныа* во́йнь влѣзе 22а; Ж – ала пада́де бѣгъ та *о́ныа* ко́нь не по́йде на да́леко 361, И а́зь по́йдохъ на *о́нѣа* ха́нь 360а, *О́нѣа* Каа́линикъ каа́згѣ ка́то не зна́аше то́ва . . . 361а;

- **местоименната форма** *о́ный* се свързва с черковнославянското показателно местоимение: М – И ка́то чо́ *о́ный* мла́ды та́квѣ рѣчи, та́кѣ сто́ри ка́кѣто го на́зчи *о́ный* члѣкѣ 43а; Ж – изла́зѣ а́зь изъ *о́ный* ха́рѣ 360а]

- **местоимението** *о́нь* само веднъж е употребено като показателно, във всички останали случаи то е в ролята на лично местоимение за 3 л. ед. ч.: М – И по́требно ѣ *о́нь* члѣкѣ да са назо́ве кра́йно не́счєнь 53.

б) Родително-винителна форма имат показателните местоимения *то́й* и *о́ный* – *тогѡ́* (*тогѡ́*), *тагѡ́* и *о́ногѡ* (*о́ногѡ*), *о́нагѡ*:

- **формите от първото местоимение** се срещат и в двете повести в около 70 употреби: М – Ка́ко ще мо́жишь да са корто́лисашь ѿ сме́тѣнїе *тогѡ́* члѣка 59а, та́кѣ и *о́ный* *тогѡ́* глѣда́ха 57а, на́вы торго́вца *тагѡ́*, и рече мѹ 57а; Ж – и ѡбѣща́хмє на *тогѡ́* ча́шша три́дєсѣ грѡ 355а;

- **формите от второто местоимение** имат употреба само в “Митологията” в 24 случая: М – И ка́то дѣ́маше то́ва ва́ката на *о́ного* мѹ́жа, а то́й им рече́ 37а, пра́тиль ха́вє на *о́ногѡ* цѣ́ра 26, наго́тви са за сме́шєнїе са́ *о́нагѡ* мо́мѣка 31.

в) Дателна форма *то́мѹ* има 7 употреби в езика на “Митологията”: И то́й ча́ прода́де всє сто́ка своѡ́ *то́мѹ* члѣкѣ 57.

2. За женски род Софроний си е послужил с три показателни местоимения: *та́а*, *о́наа*, *о́на*. От тях само последното съвпада с черковнославянската форма, останалите две са народни.

а) Именителните форми *та́а*, *о́наа*, *о́на* са основни. Ако към книжовната форма *о́на* се прибъгва веднъж, то народните форми са твърде чести:

Примери с форма *та́а*: М – Та́а но́щѣ ви́дѣхъ со́нь 41, и сказа́ на та́а зла́а ва́ва 35; Ж – ѿ та́а теготѣ ко́ста́на и по́йдохъ 356а, ала́ и та́а ла́дїа сме́ртное корїто́ ѣсть 361;

Примери с форма *о́наа*: М – И то́гїва ко́ста́на *о́наа* мла́даа же́на 31, И ка́то ѿи́де *о́наа* же́на на ва́ка́лина 25; Ж – И ка́то ми́нахмє *о́наа* рѣ́ка свѣ́тна ни ма́ло 361, и ѿ гла́ва *о́наа* оу́зе по́лови́на 356;

Пример с *о́на*: М – То́гїва *о́на* мла́даа же́на ка́то чо́ та́а рѣ́чи ѿ ва́ката оу́воа́ са 30а.

б) В “Житието” веднъж Софроний е прибъгнал и до **винителна форма** *о́нѹ*: а́ми *о́нѹ* сме́ртнѹ рѣ́кѣ но́щѣ оу́ те́мноѡ ка́ко да пре́минѣ 361.

3. За среден род показателните местоимения са по-разнообразни. От тях са използвани само именителните форми: *то́ва*, *то́е*, *то*, *сїе*; *о́нова* (*о́нова*), *о́ное*, *о́но*. Софроний най-често прибъгва до местоимението *то́ва*, което има над 160 употреби срещу трийсетина за всички останали.

- **Местоименията** *то́ва* и *о́нова* са народни. Първото обикновено се използва без съществително: М – То́ва ка́то чо́ *о́ныа* мѹ́жѣ, пре́кла го 18а; Ж – цю́ имѣ на о́умѣ не прї́йде то́ва не сто́ри́ха 354. Второто местоимение *о́нова* (*о́нова*) служи за посочване на далечни лица и предмети: М – и по́ложї а́ на *о́нова* мѣ́сто 25а, *о́нова* дѣ́те, цю́ і́маше цѣ́рѣ 67а.

- **Местоименията** *то́е* и *то* рядко се появяват. Докато първото има книжен характер, второ може да се свърже с народната реч: М – а́ла ѿ то́е раска́лнїе не мо́жи да

дни 49; Ж – Когда да совершить *только* парі 357а, и *только* нѣжды и скорѣю цю сѣмь потѣглиль
362а.

§ 21 г. Обобщени изводи за показателните местоимения

В обобщение могат да се направят няколко основни извода:

Първо, в основната си част показателните местоимения в езика на Софроний са **народни**: **той**, **тѡѧ**, **тогѡсь**, **ѡныѧ**; **таѧ**, **ѡнаѧ**; **тоѧ**, **то**, **ѡнова**; **таковъ**; **такѡѧ**, **такѡсь**; **такѡ** (**такѡѧ**); **такѡсь**; **тѡкова**, **тѡкосъ**; **тѡѧ** (**тѡѧ**), **тѡѧ**, **ѡныѧ**. По книжовен формален образец са подведени форми като: **таковый**, **такѡѧѧ**, **такѡѡѧ**.

Второ, черковнославянски характер има местоимения като: **онь, ѱный, ѱна, ѱно, ѱное, ѱны, сіе, толико.**

Трето, под черковнославянско влияние се използват и **падежни форми**: родително-винителна, винителна, дателна, предимно при показателните местоимения за лица и предмети (тогѡ́ /тогѡ́/, тагѡ́, ѡнаго́ /ѡногѡ́/, ѡнаго, онѣю, тѡмѣ, такѡваго).

Четвърто, макар и по-рядко, срещат се и **показателни местоимения с частица** — **зи**, проявяваща се в съкратен обезвучен вид — с във форми като: **тогѡсь, таккѡсь, таккѡсь, таквѣсь, тѡлкось**.

Пето, показателните местоимения се използват и като съгласувани определения (по-често), и самостоятелно.

§ 22. Въпросителни местоимения

В езика на Софроний въпросителните местоимения имат напълно съвременен вид, изключенията са малко.

1. За лица и предмети въпросителното местоимение има използвани форми за два рода.

а) За мъжки род формите са:

- **именителна форма** кой: **М** – *Кой* хóчеше да вéде севéнь 50; **Ж** – *Кой* тѧ гóни 354а;

- винителна форма когѡ / когѡ: М – аѡи когѡ ще да ѡстаѡи наслѣдникъ 47а; Ж – аѡи когѡ да оубѣа 357а;

- дателна форма комѣ: Ж – *Жомѣ* дохѣждѣ азъ на оумѣ 360а, ани *комѣ* да скажа тоа скѣрѣ нѣю 354.

б) За женски род е използвана само **именителна форма** коя: М – ами скажи ми по коя причина то лъкова време да молчи 14а; Ж – Не знаа коя е сть Кованџиова дѣѣрѣ 357, оу коя хѣжа да пѣида 360.

2. Само за **предмети** се пита с въпросителните местоимения **що** и **каквó**: М – *Що* тържишь члвкче 43а, днесь *що* ка да прѣкишь 45, и не знаяше *каквó* да стóри 47; Ж – *каквó* да стóри^и 361.

3. За признаци се пита с местоимените **како́въ**, имащо следните форми:

- за мъжки род какóвъ и какóвый: М – *какóвъ* ѿвѣтъ ще воздаде на бѣа 34а; Ж – и не познаха ме *какóвъ* члвкъ есмь 360, и заведеха ме при пашѣта, ала сѧ *ка́ковъи* страхъ 354а

- за женски род *ка́кова*, *какв́а* *ка́кова*: М – *какв́а* *сто́ка* *и́машь* 56а, и *мы́слаше* *са́ ка́кова* *сме́рть* *да* *оу́бий* *сна* *сво́его* 15а; Ж – *како́ва* *сі́ромашіа* *потеглі* 353а, *ала* *за ка́кова* *причи́на* *да* *ви* *ска́жи* 361а;

- за **среден род** каквó: М – Ъ́диш ли *каквó* ти *добро* *сторí* *женáта* *моá* 23; Ж – *каквó* *сло́* *не* *сто́риха* *по* *хѣтíи* *ны* 354;

- за множествоно число каковы - *какóвый* ли гóры и хóлами и дóлы не швиколихне
359а.

4. За **притежание** местоименията у Софроний са: **чей** и **кой**: М – *ѿгдѣ си ты и чѣй си сынъ* 27, *Не знааше никакъ кой са тѣа палати и премѣна ис портите мѡлкоуь бба*.

5. За **количество** се използва народното местоимение **колко** – и в “Митологията”, и в “Житието”, а само в “Житието” и старото книжовно местоимение ***коликъ**.

- **Местоимение** **колко**: М – *ѿзъ ко́лко ти пѣти рѣкоуь* 46а; Ж – *по ко́лко ги прода́де* 356;

- **Местаимение** ***коликъ** се използва в две родови форми: за **женски род** – **колика**: Ж – *коли́ка ли ско́ръь и грижа ѿмауь* 362; за **среден род** – **колико**: *коли́ко оу́корѣнїе терпѣхъ* 353а; за **множествено число** се използва същата форма – **колико**: *коли́ко кра́ты изла́зи на вези́рскїа дива́н зарѡ сѣлскаѡ по́моуь* 356.

6. Съпоставката показва, че в езика на “Житието” наред с новобългарските въпросителни местоимения се появява употреба и на черковнославянски – **колико**, **колика**, или на архаизирани форми – **каковый**, **каковаѡ**, докато в “Митологията” те липсват.

§ 23. Относителни местоимения

Относителните местоимения в Софрониевия език по форма и по употреба следват особеностите на народния език. Същинските относителни местоимения са образувани с **постфикс** –то от въпросителните. Освен тях в относителна служба са използвани и въпросителни местоимения.

1. Същински относителни местоимения

Според природата на отнасянето те се подразделят на три групи: за **лица** и **предмети**, за **признаци**, за **количества**.

а) За **лица** и **предмети** са употребени относителни местоимения:

- за **мъжки род** който: М – *ко́йто на́кый сѧ дѣма, да стѡри на́кытїа цѡ мѡ повелѣй ѡнь цѡ го ѧ на́кыль* 59а;

- за **женски род** която: М – *И оу́ темнотѡта начѣна да избѣра ко́кто ѧ по доврѡ тогѡ да оу́зѣмне* 38а; Ж – *и сѧ ко́кто оде́жда бѣше овлѣче́ тогдѡшнѡй архїерѣй* 358.

б) Само за **предмети** отнасят местоименията **щото**, **каквѡто** / **каквѡто**: М – *И дѣмаха да мѡ даде́ една́ пани́ца по́лна цѡ́то ѡнь хѡче* 57, *Наоучї ли сѧ сынѣ мѡй каквѡ́то рече́ оучїтель тво́й* 12а; Ж – *ала́ по́моуь мѡ́тынаѡ ка́кѡто ѿма́ швыча́й зѣлаѡ ма́ло мѡ подарїша* 358а.

в) За отнасяне на **признаци** служи местоимението **какви́то**, срещано веднѡж: М – *Прати́ха мѡ шрѡта́цѡ мѡй да ми даде́шь и трїте́ кесїй, какви́то са запеча́тены* 53а.

г) За отнасяне на **количество** е използвано местоимението **ко́кото** / **ко́котѡ**: М – *И докле́ не оу́кзе́ ѿ нїхъ ко́кото ѡнь хѡчеше́, не шѡта́ви ги* 61а, и *ко́котѡ* и пѣти влѡ́заха́ оу́ до́мъ таба́ковый ѿла́ мѡ ко́житѣ 63а.

2. Несъщински относителни местоимения

Като относителни се употребяват и някои **въпросителни местоимения**, нещо твърде обичайно и характерно за народната реч:

а) За **лица** **кой**, **кого́**: М – *Ко́й ѿма́ ма́лко дѣ́те и пла́чи мнѡ́го, дрѡго́ не ѿма́ по доврѡ́ катѡ́ лесїчи́ оу́ши да ги дѣржи́ ѿгоре́ на́ дѣ́тетѡ* 64, *Кого́ чѡ́лка вола́тъ зѣ́выте да тѣ́ри лесїчи́ зѣ́вы ве́рхъ скѡ́ните зѣ́вы* 64.

б) За **предмети** и **лица** **какѡ́**, **цѡ**: М – *какѡ́ хѡчешъ́ ти да чїна́ѡ те́бѣ́ члѡ́цыте́ и ты́ тѡ́мъ та́кѡ да оу́чїна́ѡ* 68а, *И глѣ́даше́ и вї́дѣ́, ка́ко прїї́де́ пе́рво ѡ́ныѡ́ цѡ́ мѡ прода́де́ торго́вицѡ́ мѡрї́злїкѡ́то дрѣ́во . . . ѿзъ́, рече́ срѣ́цїнахъ́ дне́ едно́го торго́вца, цѡ́ прода́ваше́*

мврїзливѣ дръѣва 59; Ж – а чи *какво* бѣ подарї 359; оу една оудалъ *що* вѣше влізѣ при пѣтъ 353а, Прїїде едї чаѣшь *що* сѣдѣше всѣкози на село 354.

3. Вижда се, че Софроний Врачански твърде свободно си служи с **ново-българските относителни местоимения**, които по-късно се утвърждават в книжовния език, като същевременно прибягва и до практикуваното в народния език **използване на въпросителните местоимения в ролята на относителни**. Особено характерна в това отношение е употребата на въпросителното местоимение *що* като неизменяемо относително местоимение за предмети и за лица. Към това трябва да се прибави и препозицията на местоименията *който*, *която*.

§ 24. Определителни местоимения

Те се представят от местоимението *самъ*, което в езика на Софроний има форми за **мъжки род**, **женски род** и за **множествено число**.

1. За **мъжки род** се откриват в употреба:

- **именителна форма** *самъ*, *самыи*: М – *самъ* ты видѣ 23, *Янцѣ себѣпъ е онъ самъ* 51; Ж – *мѡжаше да вѣде самыи царъ тамо* 353.

- **родително-винителна форма** *самаго*: М – на *самаго* тѣла егѡ принѡси везовразїе 68.

2. За **женски род** се прибягва също до две форми:

- **именителна форма** *сама*, *самаа*: М – азъ есмь *сама* млада невѣста 14а, а тѣа была на тогѡ мѣжа жената *самаа* 31; Ж – тѣа *сама* хѡче да повѣгне ѿ негѡ 357а;

- **винителна форма** *самою*: М – и сказѣваше менѣ много своѣ скритїи работи, *що* ги не сказѣваше ни на *самою* мѣтеръ свою 14.

3. За **множествено число** формата е *сами* / *самыи*: М – а долѣ *сами* не падаха вече 33, И онѣ *самыи* рѣкоха 53а.

4. Следователно **като обобщение** можем да кажем, че Софроний основно си служи с формите на определителното местоимение, които са живи в народния език, но в същото време нередко прибягва и до негови стари книжовни облици.

§ 25. Неопределителни местоимения

При употребата на **неопределителното** местоимение *накой* отново се срещаме със стремение да се следва практиката в народния език.

1. За **лица и предмети**:

а) В **мъжки род** местоимението е употребено с няколко форми:

- **именителна форма** *накой*: М – Яла *що* ѿ еднѡго члѣва, како на *накой* градѣ продава са мврїзливѡ дръѣво много скѣпо 56, да знаѣшь, почтѡ тѣа направи *накой* магіа 36; Ж – Глѣдѣ *накой* дѣнь разволѣ са и попадіа 355, да не їди *накой* да ма скажи 360а;

- **родително-винителна форма** *накого* / *накогоу*: М – Видѣ ли *нащо* жената моѡ да дѣла са *накого* 18а, И глѣдахъ да видѣ *накогоу* ѿ слѣгитѣ моѣ 24; Ж – да ги оуземать ѿ *накогоу* торгѡвца 355;

- **дателна форма** *накомѣ*: Ж – да не скажи *накомѣ* по конѣ 361.

б) За **женски род** формата е *накоа*: М – когї виль видѣлъ оу *накоа* гѡзва *нащо* сочѣ оу *накоа* садїна когї щѡль да гадѣ 21, . . . и по *накоа* царскаа работа 16а; Ж – и по *накоа* причинѣ стори зарѡ 1400 грѡ 355.

в) За **среден род** – *накое* / *накой*: М – и прати го по *накое* слѣгѣванїе 16а, зарѡ да ѡкраднѣ *накой* мѣли 38а.

г) За **множествено число** – **накои**: Ж – па́днаха **накои** агѣ 356, **ами** **накои** ба́вы ва́аха ми 355.

2. За **количество** се използва неопределителното местоимение **наколиво**, което срещаме в “Житието”: и та́кѡ неспоко́йно **наколиво** го́дины проми́нѡвахъ живѣніе моѡ 354, да испи́ша **наколиво** кнѣ́ги 362а.

3. Макар в повечето случаи да е употребено като субстантивирано съществително, **неопределителното местоимение** **нащо** / **начто** се появява и в местоименна функция: Ж – Не вѣ́гѡ а́зѡ ка́ко е́смь **нащо** зло́ стѡриль 360, и не слѣ́ахъ да про́дѡмамъ **нащо** хѡрати 362.

4. Като неопределително местоимение твърде често се използва и **числителното** **едѣнь**, **една**, **едно**: М – то́гѡѡ о́нь ѡ́иде при **една** ста́ра жена́ и сказа́ на та́а зла́а ба́ба вса́ по́мысль своѡ 35; М – Я́ла́ чю ѡ́ **едно́го** члѣ́ка, ка́ко на **накой** гра́дѡ про́дава са мѡрѡзѡ́ѡ до́бѣ́ко мнѡ́го скѣ́по 56.

§ 26. Отрицателни местоимения

Отрицателните местоимения в Софрониевия език по форми и употреба почти напълно съвпадат с утвърдените в съвременния книжовен език.

1. За **лица и предмети** от отрицателното местоимение **никой** са използвани форми за трите рода:

а) За **мъжки род** са представени три падежни облика:

- **именителна форма** **никой**: М – **никой** вѣ́че не́ има да дерза́й 20, **никой** члѣ́къ не́ е возмо́женъ да разѡ́мѣй же́нската лѡ́кавина 19а; Ж – не хѡ́че **никой** да по́иде 358а;

- **родително-винителна форма** **никогѡ**: Ж – не наидѡ́хмѡ **никогѡ** 359а;

- **дателна форма** **никомѡ**: М – И да не да́вашъ **никомѡ** ѡ́ та́а трѣ́ кесѣ́й 53а, и не возда́вай **никомѡ** зла́ за зло́ 68а; Ж – не подкла́нашѡ гла́вѡ **никомѡ** 361а.

б) За **женски** и за **среден род** формите са **никоа** и **никоѡ**: М – има́хъ порача́ніе до се́дмѡх днѣ́й да не хѡра́та **никоа** дѡ́на 49, и без **никоѡ** испита́ніе пове́лаа да затрѣ́й сѣ́на своѡгѡ 15а; Ж – а ны́й ѡ́ то́ва **никоа** вѣ́сть не́ има́хми 355а.

2. Само за **предмети** се отрича с местоимението **нищо**, което има и субстантивирана употреба: М – **Нищо** пло́дѡ не́ принѣ́си 11; Ж – оу́ тѡ́рчина не́ има́ше **нищо** за га́де́ніе 360а.

3. За **признаци** отрицателното местоимение се среща в две родови форми:

- за **мъжки род** **никаковъ**: М – без **никаковъ** сра́мѡ 31а;

- за **среден род** **никакѡ**: М – **никакѡ** сма́тѣніе не́ стѡри 38.

§ 27. Обобщителни местоимения

За обобщено представяне на лица и предмети у Софроний срещаме форми на две местоимения – **вса́кѣй** / **вса́ки** и ***весь** – и двете с книжовен произход.

1. За **мъжки род** от местоимението **вса́кѣй** / **вса́ки** са използвани три форми:

- **именителна форма** **вса́кѣй** / **вса́ки**: М – Тѡ́ри **вса́кѣй** члѣ́къ жалти́цыте сво́й оу́ кесѣ́та своа́ 53, Я́ та́а не́ цѣ́ше да го посла́ша да мѡ стѡри во́лаѡта катѡ **вса́ки** мла́ди 30а; Ж – катѡ ма́ оу́кѡра́вахѡ на **вса́кѣй** де́нь 356;

- **родително-винителна форма** **вса́каго**: М – **вса́каго** члѣ́ка да лю́бѣ 68а;

- **дателна форма** **вса́кимѡ**: М – е́ потрѣ́бно **вса́кимѡ** сѡ́дникѡ, и кнѡ́зѡ и цѣ́рю 68.

От местоимението *вѣсь, познато и на народната реч, срещаме **определена форма** всѣа: М – Ще вѣде на *всѣа* свѣтъ оуѣкорѣнїе вѣчное 18а; Ж – повлѣкоха да пойдѣтъ калитѣ цѣркитѣ палѣты *всѣа* ѡныа нарѣдѣ 353.

2. За **женски род** от първото местоимение е употребена само **именителна форма** всѣака: М – *всѣака* бѡлѣсть исцѣлѣва 64; Ж – и на *всѣака* нѣла, и на всѣкѣй празникѣ сказѣва погчѣнїе 356а.

От второто местоимение *вѣсь са употребени няколко форми:

- **именителна форма** вса: М – и ѡвикалѣше ѿ внѣтрѣ калѣто *вса* нѡщѣ 63а, совра *вса* свѡа стѡка 41а; Ж – сказа имѣ *вса* причинѣ 353а;

- **родителна форма** всѣа (всѣа, всѣа): М – И повелѣ мѣ да испїи *всѣа* вода мѡрскаа 59а, И мнѣше са на папагѣло кѣко *всѣа* тѣа нѡщѣ дѡждѣ калѣше 19;

- **винителна форма** всю: М – и ѡзды ма *всю* нѡщѣ 38а.

3. За **среден род** формите от двете местоимения всѣкое, всѣко и вѣ по-често се откриват в “Митологията”: М – почтѣ *всѣкое* дѣте оумѡ мѣ бѣва во игри 61а, Кѣко е *всѣко* живѡтно ѿ бѣа создѣдено 52, да си разнесѣшь *вѣ* нѣкнїе твоѣ 60.

4. За **множествено число** форми се откриват от местоимението *вѣс:

- **неопределена форма** вси: М – и оуѣзѣ *вси* тѣа рѣчи и положи ги внѣтрѣ в сѣце свѡй 61; Ж – тогѣва повѣгна бѣа *Михѣль* вѡда . . . и *вси* вѡдѣры 362;

- **определена форма** всѣте / всѣте: М – и хѡди по *всѣте* сѣла 44, и оуѣкорѣваше *всѣте* женѣ 44а.

§ 28. Обобщени изводи за местоименията

Морфологичният анализ на местоименията показва, че новобългарската местоименна система по времето на Софроний е в стадий на изграждане, когато се решават такива важни въпроси като:

Първо, въпросът за нейния **основен характер**. Чрез езиковата си практика Софроний дава отговор на тоя въпрос изцяло в полза на новобългарските народни местоимения. Както и при другите части на речта обаче и тук той в ред случаи подвежда известни техни форми по стар книжовен образец. В същото време могат да се посочат употреби и на стари книжовни местоимения или на отделни техни форми – това беше показано при отделните видове местоимения.

Второ, въпросът за **диалектната основа на новобългарския книжовен език** получава определен отговор и чрез употребата на местоименията у Софроний. Той се служи предимно с местоимения от **източнобългарски диалектен тип** (азѣ, тѣа, то, ма, та, са, накой, тоа и т.н.), но **когато западнобългарското местоимение** има подкрепата на стария книжовен образец, Софроний му дава път (напр. *онѣ*, *оны*, *нихѣ*, *нихнѣй* и др.).

Трето, можем да твърдим, че в **основния си състав и форми** местоименията в Софрониевия език представят не само първообраз на съвременната книжовна местоименна система, но и твърде близко стоят до нейните морфологични характеристики. А това недвусмислено говори, че Софрониевият език е играл значителна роля в историческото ѝ формиране.

V. ГЛАГОЛИ

Още в началните периоди на новобългарското книжовноезиково строителство **глаголната система** става арена на решителна борба между живото състояние в народния език и мъртвата черковнославянска книжовна норма. В отличие от Паисий

Хилендарски, у когото новобългарските морфологични категории на глагола са все още силно оковани от старите нормативни окови, Софроний Врачански почти напълно ги разкрепостява и полага здрави основи на нови книжовни норми. Но новото се утвърждава в борба със старото и тази борба оставя следите си в езика на книжовника.

§ 29. Инфинитивни форми, вид и спрежение на глаголите

1. Инфинитивни форми. Още в преписа на Паисиевата история от 1781 г. Софроний изцяло заменя черковнославянските инфинитивни форми на глаголите с новобългарските им аналитични съответствия – с **да-конструкции**. В езика на “Митологията” не се среща нито една форма на пълния инфинитив – само на два пъти се откриват съкратени инфинитивни форми в специфични глаголни модели за бъдеще и сегашно време: *не щѣ хорати* 13 и *не можишь претерпѣ* 64а. В езика на “Житието” инфинитиви се появяват от три глагола в последните редове на заключението, представящи традиционно обръщение към читателя, с каквото обикновено са завършвали тогавашните ръкописи. За тях спокойно можем да кажем, че стоят извън Софрониевия език, защото са елементи на фразова щампа: *и за менѣ недостойнаго бѣа да молатъ нечѣжество моѣ исправити*, и трѣдѣшаго сѧ прощеніе сподѣити, дабы ползѣити и на дѣсныи стоаныи въ дѣ страшнаго воздаѣніа 362а.

2. Вид на глагола. Във видово отношение са представени както свършени, така и несвършени глаголи. Основният разказан план в двете повести – планът на миналото, морфологично представян чрез минало свършено време, до голяма степен е обяснение за по-честата употреба на глаголи от свършен вид, представящи действията, процесите в цялостната им реализация, с тяхното начало или с края им. Ето например типични откъси от повествованието на двете съчинения:

М – Тогѣка црѣь катѣ *чю* такѣи рѣчи ѿ сѣдмѣтѣхъ фѣлософы и совѣтницы скѣи, *оукротѣ* сѧ срѣцето мѣ, и гнѣватѣ мѣ *са шварна*, и сердетинѣта мѣ *спѣдна*. И тѣи чѣ *прати* едѣнь вѣи, *да не посѣча* целѣтина сѣна црѣка 48.

Ж – Тогѣка на тѣи дѣнь *прѣиде* ферма пакѣ востанѣи вашѣ *да вѣде*, и тѣи чѣ *прати* слугѣи и *фѣтиха* ме и *посади* ме оу страшнаа затвѣрка, и *держѣ* ма четѣри дѣи нищо ма *не вѣди* ... 356а.

3. Невъзвратни и възвратни глаголи. Наблюденията над употребата на обикновени и възвратни глаголи не показва никакви съществени особености. Възвратните глаголи са образувани с частици *са, се, са, си* – кратки винителна и дателна форма на възвратното лично местоимение: М – И катѣ *са вѣрна да си иди* оу дѣмѣ скѣи, нафѣрла рѣвата на вѣзните на нѣвата 45; Ж – Кѣи чѣ *пѣиде* сѣлѣтѣи тѣи чѣ *хѣчѣмѣ* напреки на кѣль да тѣ наѣемѣ, *да са нагѣи*тѣ кѣко *са оузѣма* ѿ востанѣи вашѣ глѣва 356а, *хѣчѣ* всѣ *да се издѣви* 361.

Рядко се появяват възвратни форми **по стари книжовни образци** с пълната форма на възвратното местоимение от рода на: М – и не *хѣчѣше да фѣрли сѣвѣ си* на ѣгнь 42; Ж – *ѿчѣлахъ сѣвѣ си* 355, *да оупрѣка сѣвѣ* 353а.

4. Спрежение. Важна новобългарска черта в морфологичната характеристика на глаголната система е разпределението на глаголите по спрежения. У Софроний те изцяло се покриват със съвременното състояние: **е-спрежение, и-спрежение, а(я)-спрежение**, като в някои случаи поради диалектна редукция се наблюдават колебания в спрежението на глаголите от първите две спрежения – примери ще бъдат посочени при отделните времеви форми. Трето спрежение като цяло е новобългарско явление.

§ 30. Наклонение на глагола

По вид, морфологични характеристики и употреба глаголните наклонения в езика на Софроний са новобългарски. Черковнославянски наслоения върху тях се откриват много рядко.

Основно повествователно наклонение в двете повести е изявително. Върху глаголните времена в изявително наклонение ще се спрем отделно, тук ще посочим само, че наклонението се използва за предаване на свидетелски по характер събития.

§ 30а. Преизказно наклонение

Преизказно наклонение, което е изцяло новобългарска морфологична категория, добре се познава и намясто се използва от Софроний. С неговите форми той предава събития, на които разказващият не е бил свидетел. При това несвидетелският план понякога и лексикално се указва, напр. М: *Дѣмать црю зарѣ единъ торговецъ . . . Я оу единъ дѣнь излѣзаль повонъ на торгощина своѣ и поишель на едѣ градъ, и пратиаль слѣгата своѣ на пазѣ да мѣ кѣпи хлѣбъ и ѣстїе* 21. Каквото сме *чѣали* како са много мѣлвы, и са мѣтѣна, и пость цю оучинила мѣтерь егѣ, та *просїла* сына ѿ бѣга . . . 43.

По-значимо място преизказните форми имат в езика на “Митологията”, където са представени и повече несвидетелски времена.

Най-много са застъпени преизказни форми за **минало свършено време** с примери за 3 л. ед. и мн. ч. М: *Чѣхъ дѣи моѣ, како тѣ бѣль мѣжъ твой* 35а, *чю* каквѣ оучини оный члвкъ; и како *бѣль* женѣта своѣ 35а; Ж – *Олѣдъ три дѣи развѣрхъ, како гонѣ съгѣтѣ бѣа да го оубѣи, а оны повѣгнѣ, и оуфѣтиль вѣрата ѣа и бѣи го много и оуглобѣль го* 357, а то *бѣли* врачѣни *ѿхѣждали* да гонѣтъ онаѣ войскѣ почтѣ разсыпали и *совѣлакли* врачѣнскѣ сѣла 358а.

Преизказните форми за **минало несвършено време** са малко на брой, като в някои случаи са образувани с *минало свършено деятелно причастие*: М – *Една лесѣца ѣнала* ѿвѣчай та всѣкоѣ нѣщъ *вѣзѣла* оу едно калѣ ѿ едно прозорчи, цю вѣло на едногѣ тавака на дѣма мѣ вѣизъ, и колкото нѣсти *вѣзѣла* оу дѣмъ таваковы *ѣла* мѣ кожѣте 63а.

С малко повече примери е застъпено **преизказно минало неопределено време**: М – И катѣ видѣ токѣ мѣжескѣ гѣлѣкъ, развѣмѣ ѿ цѣ *бѣло* *фирѣсало* жѣтѣ 40, каквѣто *бѣло* *стѣнало* на едногѣ царскагѣ сѣна 26; Ж – *сказѣвахѣ* до триста хѣлѣды войскѣ *са бѣла* *собрѣла* вѣрь Бѣдѣи 359.

Веднѣж се открива и пример за преизказно бъдеще време в миналото: М – *Цѣль да ѣдѣ* 21.

В едно от поученията, разказани на царя от втория философ в “Митологията”, се среща любопитен откъс, в който са употребени преизказни форми за почти всички посочени тук времена: *Дѣмать црю зарѣ единъ торговецъ, когѣ бѣль видѣль оу нѣкоѣ гѣзва нѣцю сочѣ оу нѣкоѣ садѣна когѣ цѣль да ѣдѣ, или да пѣи, нѣкакѣ ѿ тоѣ не ѣаль нѣтѣ оукѣсѣаль, нѣтѣ ѿ оноѣ пѣтїе пѣль, толкѣ са бѣло гнѣсѣло сѣцѣто мѣ. Я оу единъ дѣнь излѣзаль повонъ на торгощина своѣ, и поишель на едѣ градъ, и пратиаль слѣгата своѣ на пазѣ да мѣ кѣпи хлѣбъ и ѣстїе . . .* 21.

Понякога се наблюдават и случаи на неоправдано смесване и съчетаване на преизказни и изявителни времена, което говори за все още книжовно неутвърдена, необработена в достатъчна степен практика, напр.: М – *ѿвѣчай ѣнала* една свѣна *тѣ хѣдѣла* всѣкогѣ пѣ една смѣкѣна, и *ѣдѣше* смѣкѣны цѣ *ѣдали* ѿ смѣкѣната . . . 33.

Както отбелязва Л. Андрейчин³⁸, редки са случаите, когато преизказни форми не се употребяват намясто.

³⁸ Андрейчин Л. Из историята на нашето езиково строителство, С., 1977, с. 99.

§ 30 б. Повелително наклонение

Третото глаголно наклонение, представено в езика на Софроний, е **повелително**. С изключение на две-три форми, всички останали са новобългарски и напълно съвпадат с употребяваните днес в книжовния език.

1. Форми за 2 л. ед. ч. Те са напълно съвременни, както в писмен, така и в изговорен вид, за което може се съди по поставяните ударения. Всъщност почти винаги Софроний следва източнобългарската акцентна схема както в основните форми на думите, така и в неосновните им форми. Примери: М – *карди́* са 35, *зготви́* 45, *ко́рай* 29, *пи́тай* 30а, *не ѿсѣвай* 44а, *иди́* пѣрво *ты́* и *оудержи́* и *запрѣ* *рѣки́те* и *извори́те* *що́* *теча́тъ* *оу́* *морѣто* 59а; Ж – *не ходи́* ни́гдѣ 353а, *скоро́* *даи́* *вѣже* 357, *ѿпгсти́* *го* *да* *си* *по́йде* 357а.

По черковнославянски образец са образувани само формите *ра́дѣи* са и *совѣ́тъи*: М – *совѣ́тъи* и *оудажѣи́* *сѣвѣ́* 68а.

По-стари състояния на повелителната форма се използват при глаголите *ви́дѣ*, *памѣ*: М – *мáло* *ви́ждѣ*, и *мáло* *пи́* 43а; Ж – *амѣ* *ви́ждѣ* *да* *подѣи́* *ѣди́* *ѿвѣ́тъ* 358. Останалите глаголи, образувачи повелителна форма за 2 л. ед. ч. чрез съкращение на основата, имат съвременните форми: М – *влезѣ* 22а, *держ* 18, разбира се като се отчете черковнославянското фонетично влияние.

2. Форми за 2 л. мн. ч. Формите за това лице също са новобългарски. Образуват се с окончание *-ѣте* за I и II спрежение глаголи и *-ѣте* за III спрежение, докато в черковнославянски окончанието е *-ите*. Примери: М – *идѣте* 48а, *скажѣте* 52, *дѣмайте* 13а, *слѣшайте* 51, *Мóлю* *вы* *ѿстаѣте́* *днѣ́* *тогѡ́* *члѣ́ка* 58; Ж – *скоро́* *идѣте́* *оудѣ́сѣте* *тогѡ́* *пезвѣ́нка* 356, *фатѣ́те* *го* и *принесѣ́те* *го* *вáмо* 354а.

В някои случаи крайният гласен на окончанието е предаден редуцирано: М – *скажѣте* *ли́з* 48а; Ж – *фатѣ́те* 354а.

В два случая се среща окончание *-ѣ*: М – *Мóлю* *вы* *ви́ждѣ* *ѣ* *да* *не* *вѣ́де* *запáлилъ* *на́кой* ... 56а; Ж – *здрáвствѣѣ́тъ* 362а.

§ 30 в. Условно наклонение

Условно наклонение е застъпено с единични примери. Веднъж негови форми от аналитичен новобългарски тип се появяват в езика на “Митологията”: *да не ѣ мно́го* *си́ленъ* и *крѣ́покъ*, *о́нь* *не* *вѣ́* *сми́ааь*, *ни́то* *вѣ́* *дери́аь* *да* *прии́де* *оу́* *палáтите* *мон* 66 – разсъждава уплашеният от крадеца цар. Условието в подчиненото изречение, въведено с подчинителен съюз *да*, по начин на оформянето му представя един твърде характерен за народния синтаксис образец.

Също така в един пример, но вече в “Житието”, се откриват условни форми, образувани по синтетичния народен модел – с глаголи от несвършен вид: *акó* *не* *прии́дѣтъ*, и *ка́* *посѣ́чааь*, и *пари́те* *дѣ́* *ка́та*, *оу́зѣ́аь* *ѿ* *ни́х* 355 – заплашва пашата премалнялите от страх котленски заложенници. Условието, при което би се реализирало действието, е оформено със съюз *акó*. Имено този начин за синтактичното му оформяне се утвърждава по-късно в книжовния език, но съчетано с условни глаголни форми от първия тип – със специалните форми на спомагателния глагол *сѣм*. Вторият тип форми имат твърде широко застъпване през Възраждането, но в крайна сметка връх вземат формите със спомагателния глагол.

Очевидно е, че условните форми от двата типа, използвани в народния език, са добре познати на Софроний и той умее да си служи с тух, но като разказвач рядко ги допуска в езика си.

§ 31. Изявителни глаголни времена

Съпоставката на глаголните времена в изявителен план показва, че Софроний прибягва до едни и същи глаголни времена и в двете повести: **сегашно, бъдеще, минало свършено, минало несвършено, минало неопределено, минало предварително, бъдеще в миналото**. От тях водеща роля имат **минало свършено** и **сегашно време**.

§ 32. Сегашно време

По честотна употреба формите на сегашно време стоят на второ място след формите за минало свършено време.

1. Форми за 1 л. ед. ч.

С форми за това лице са употребени над 150 глагола в двете повести. От тях едва 13 имат форми с черковнославянски окончания. Повтарят се и в двете повести само: прѣидѣ 63 / 354, рекѣ 28а / 360, хочѣ 29 / 353а. Останалите са: М – благода́рствѣю 48, исповѣ́дѣю 63, мо́лю 58, ѡрекѣ са 63; Ж – вою́ са 362а, вѣ́дѣ 362, наде́ѣю са 362а, наидѣ 353а, пойдѣ 353а, че́тѣ 354. Окончанията -ѣ / -ю издават техния книжовен характер, но някои от тези глаголи имат и новобългарски форми: М – мо́ла 16а, хоча 37; Ж – на́йда 354, по́йда 361, че́та 361.

Всички останали глаголи имат новобългарските народни форми с окончания -а, -а, -мь.

а) Глаголи от I спрежение. Те имат форми с окончания -а, -а, -мь.

Онези от тях, които пред **тематичната гласна -е-** имат **съгласен звук**, приемат в 1 л. ед. ч. окончание -а: М – воздѣ́гна 66а, до́йда 36, изла́жа 30а, испи́ша 44, ми́на 37 и др.; Ж – и́да 357а, мо́га 355, пи́ша 354, да по́вѣ́гна 360а и др. Изключения от тази закономерност има само при два глагола в “Митологията”- влѣ́за 25а (но и влѣ́за 24а) и оу́зѣ́ма 57. Очевидно Софроний е проявил колебание при подвеждането им към I спрежение – това се доказва и от обличията им за другите лица: за 2 и 3 л. ед. ч. влѣ́зе 36 и влѣ́зи 23; оу́зѣ́мишь 49 и оу́зѣ́ме 25.

Глаголите с **гласен** пред **тематичната гласна -е-** имат окончание -а [йъ], т.е. окончание с възстановена предходна мекост: М – измы́а 22, испи́а 60, на́кы́а 39, наде́а са 39, присѣ́а 26, разу́ме́а 62а и др.; Ж – венча́а 357, до́кы́а са 359а, не сме́а 361 и др. Формата оу́віа 357а явно е сгрешена, защото в мн. ч. за 3 л. формата е оу́віа 354.

Окончание -мь при атематичните глаголи, преминали към I новобългарско спрежение – зна́мь 24 (и зна́а 25а) и гамь 46 в “Митологията”, е характерно и за съвременната книжовна норма.

По-особен случай представят глаголните форми: чѣ́амь 22 / 359, чѣ́емь 63а / 358; М – и́димь 44, мо́жимь 64а, ѡре́мь 45, оу́пече́мь 45а; Ж – изле́земь 360, сме́кимь 360, на́дникнимь 360. Примери: М – Пѣ́тникъ ѣ́смь и ѡдалѣ́ко и́димъ а 44, ѡ цѣ́рю, и вѣ́ пашѣ́ и вѣ́нь ва́шій, каквѣ́то глѣ́дамь и чѣ́емь ва́шите дѣ́ла та прили́ча на едно́ показані́е ла́сическое 63а, ѡ цѣ́рю, а́зъ чѣ́амь 22; Ж – ѡста́на а́зъ са́мь въ цѣ́ркви . . . и не сме́и да изле́зи и да на́ни́кни на́во́нь 360, едно́ ѣ́смь ста́рый летáми . . . до́ругое чѣ́емь ка́ко е́ она́а епархі́а разне́сена 353, глѣ́да го ли́цѣто мѣ́ ка́то о́гнь запа́ле и ка́то хо́чешѣ ѡ́ мене́ да си по́идѣ, чѣ́амь до́ругѣ́и по́ мѣ́ дѣ́ла 359.

Тези форми очевидно са дошли от видинския диалект³⁹ и в тях може да се види един от характерните резултати на споделяното от Софроний разбиране по това време за характера на новия книжовен език. Както се вижда обаче тяхната честота е малка.

Интересно свидетелство за кръстосване на различни диалектни влияния откриваме във форми като *мѡжѣмъ ѣдимъ, смѣѣмъ, надѣѣмъ*, в които се проявява източнобългарската редукция на тематичната гласна [-e-] в [-и-].

б) Глаголи от II спрежение. При глаголите от това спрежение Софроний последователно използва окончание с възстановяваща се пред него стара мекост на съгласния, наречена в граматичната ни литература за икономичност меко окончание⁴⁰. Графически това окончание се отбелязва с -ѣ, но звуковата му стойност е - *след съгласен* [’ѣ], *след гласен* [йѣ]. Примери: *М* – *вѣдѣ* 24, *заспѣ* 29, *извѣдѣ* 60, *кѣпѣ* 21, *любѣ* 46а, *воѣ* са 22 и др.; *Ж* – *вѣдѣ* 357, *исплатѣ* 353а, *встѣѣ* 353а, *ѡвѣрѣ* 353а, *сѣдѣ* 355.

Заслужава да се подчертае, че Софроний, съзнателно прибягващ в езика си към особености, присъщи на различни диалекти, и добре познаващ практиката на Паисий Хилендарски, не допуска компромис по отношение на меките окончания. Само в един случай откриваме форма с твърдо окончание: *Ж* – *трепѣра* (*начѣнѣ да трепѣра* 357а), но това очевидно е недоглеждане. Тази последователност има своето обяснение не само в диалектния му навик. Навярно той е преценявал тези форми като по-благозвучни и по-близко стоящи до едно по-старо състояние, с което са го срещали старите ръкописи. И ако този тип окончания постепенно се утвърждават като една от характерните морфологични норми в изграждащия се книжовен език, не бива да се забравя, че Софроний пръв от възрожденските книжовници им проправя широк път.

След **шушкатавите съгласни** се появява окончание -а, както това е и в днешната книжовна норма: *М* – *дѣржѣ* 32а, *наѣча* 14а, *привлѣжѣ* 17а, *трѣѣ* 12а; *Ж* – *скѣрѣша* 362, *слѣѣ* 356, *лежѣ* 355 и др.

Окончание -мъ се среща във форми от няколко глагола: *М* – *завѣдѣмъ* 31, *мѡлимъ* 25, *принѣсѣмъ* 20а; *Ж* – *оѣчимъ* 353, *оѣправѣмъ* 353а. Глаголът *мѡла* се среща с три форми – *мѡла*, *мѡлимъ*, *мѡлю*. За отнесеността на *завѣдѣмъ*, *принѣсѣмъ* и *оѣправѣмъ* към II спр. говорят формите за останалите лица: *завѣдишъ*, *принѣси*, *оѣправи*.

в) Глаголи от III спрежение. Последователно народният характер на Софрониевия език убедително се доказва не само от новобългарските форми за сегашно време на глаголите от I и II спр., но и от свободното използване на народни **глаголи с наставки -а-, -ва-, -ува-** от липсващото в черковнославянски **III новобългарско спрежение**, което не е представено в езика на Паисий Хилендарски⁴¹.

Форми за 1 л. ед. ч. с **окончание -мъ** има от около 40 глагола: *М* – *дѣвамъ* 55, *дѣнамъ* 46, *испѣдѣѣмъ* 11, *повѣлѣвамъ* 57а, *вѣрѣвамъ* 32а и др.; *Ж* – *вѣгамъ* 360, *гласѣвамъ* 354а, *искамъ* 362, *кѣѣрѣнѣсамъ* са 353а, *сѣлѣмъ* 357 и др.

2. Форми за 2 л. ед. ч.

Всички форми за това лице, а такива има от около 120 глагола, са с новобългарското окончание -шъ. Примери:

- **глаголи от I спрежение:** *М* – *возмѣшъ* 14а, *донесѣшъ* 25а, *наѣѣшъ* 46а, *оѣѣѣшъ* 20 и др.; *Ж* – *да сѣ ѡвѣѣѣшъ* 358, *да поѣдѣшъ* 362, *прѣѣдѣшъ* 358а и др.;

³⁹ Стойков Ст. Българска диалектология, с. 102.

⁴⁰ Андрейчин Л. Цит. съч., с.80.

⁴¹ Вж. Русинов Р. Спрежение на глаголите в История славянобългарская от Паисий Хилендарски. – Български език, г. XXII, 1972, кн.6, с. 408-410.

- глаголи от **II спрежение**: М – вѣдишь 40, испѣлишь 46а, прѣтишь 26а, ѿговѣришь 58а и др.; Ж – вѣдишь 359, вѣсишь 357а, тѣглишь 357 и др.;

- глаголи от **III спрежение**: М – глѣдашь 27, дѣмашь 18, полѣгашь 60а, слѣшашь 43 и др.; Ж – вѣгашь 354а, вѣкашь 353а, раздѣлашь 357а и др.

Характерната за котленския диалект редукция на [е] в [и] и [й] твърде често се наблюдава при глаголните форми за това лице с тематична гласна [-е-]: М – мѣжишь 30, надѣишь са 68а, плаѣишь 54а, оуѣишь 49; Ж – знѣишь 354, вѣнѣишь 357а, прѣѣишь 357а и др.

3. Форми за 3 л. ед. ч.

Формите за това лице са най-често използвани, техният брой се изчислява със стотици. С изключение на три: М – да не изрече сѣдъ 68а; Ж – зове тѣ пашѣта 354а, члѣкъ не са паклѣтъ нѣкако 361, които имат черковнославянски облик, всички останали са новобългарски.

а) Глаголи от I спрежение. Те завършват в 3 л. ед. ч. на тематичната гласна [-е-]: М – влече 60а, возне 54, донесе 25а, оумре 45 и др.; Ж – поиде 355а, ѿсече 355а, оуѣне 357 и др. Заедно с форми вѣде при този глагол се явяват и форми с тематична гласна, отбелязвана с ѣ: вѣдѣ 41 / 362.

Твърде често и в това лице тематичната гласна [-е] се редуцира в [и] или [й]: М – мѣжи 15, ѿвѣкни 23, напиши 44, вѣй 34, возѣй 66, испѣй 61 и др.; Ж – вѣй 355а, прѣйди 358, скажи 360.

б) Глаголи от II спрежение. Глаголите от това спрежение в 3 л. ед. ч. завършват на тематичната гласна [-и], която графически понякога се отбелязва и с ѣ: М – дѣржи 46, мѣси 21а, молчи 14, носе 35, клеветѣ 48а, ѣзды 30а и др.; Ж – вѣди 354, дохѣди 360, извѣди 362а, изскѣчи 355, лѣжи 354, оуѣжѣны 357а и др.

в) Глаголи от III спрежение. Формите завършват на тематичната гласна [-а], която графически се предава с -а или с -ѣ в зависимост от твърдостта или мекостта на предходния съгласен: М – вѣга 66, дѣма 46, исцѣлѣва 64, завѣда 68а и др.; Ж – дѣва 357, афореѣса 357а, да защитѣва 354, да зымиѣва 359а и др.

4. Форми за 1 л. мн. ч.

а) Глаголи от I и II спрежение. При глаголите от тези две спрежения основният тип **окончание** е -мѣ, така както това е в източнобългарските диалекти: М – поидѣмѣ 26а, потечѣмѣ 16, ѣдѣмѣ 40, горѣмѣ 56а, испѣлимѣ 16а, молчѣмѣ 15а и др.; Ж – да са възвѣримѣ 358а, желѣмѣ 362а, замѣнимѣ 358а, да измѣримѣ 360а, да се издѣвимѣ 361, да пѣстѣмѣ 361 и др.

По-слаба степен на употреба имат форми с **окончание** -мѣ, проникнали в Софрониевия език под влияние на западните диалекти и по специално от видинския говор⁴²: М – мѣкрѣмѣ 60а, напраѣмѣ 26а, пѣлимѣ 56а, свѣршимѣ 26а, оуѣсимѣ 21а, оуѣчимѣ 26а; Ж – да помѣримѣ 361а, чѣемѣ 360а, да фѣтимѣ 361, хѣдимѣ 355а, хрѣнимѣ 355а.

Понякога от един и същи глагол се използват и двата вида форми: М – оуѣчимѣ 16 и оуѣчимѣ 26а; Ж – хѣдимѣ 355а и хѣдимѣ 355а.

б) Глаголи от III спрежение. Глаголите от това спрежение имат **окончание** –мѣ, което има и редуциран вид –ми: М – ѿхѣждамѣ 57а, продаѣвамѣ 22, разгѣмѣвамѣ 61а, ѣмамѣ 22; Ж – вѣгамѣ 354, вѣкамѣ 361, слѣгѣвамѣ 359, ѣмамѣ 358 и др. В единични случаи

⁴² Стойков Ст. Българска диалектология, с. 102.

окончанието се пише и —ма: М — кортолѣсамъ 16; Ж — глѣдамъ 355, успоредно с глѣдаме 361.

5. Форми за 2 л. мн. ч.

За това лице формите в двете повести са малко на брой — едва 9 - с **окончание** — те, което е общо за черковнославянското и новобългарското спрежение: М — дѡйдеѣ 55а, почѣтеѣ 37а, прѣйдеѣ 53а, даѣте 63, дѣмате 56а; Ж — имате 354а, да са наѣчите 356а, да поидеѣте 353, хѡдите 353.

6. Форми за 3 л. мн. ч.

Във всяка от двете повести форми за това лице са употребени от над 70 глагола, но ако в “Митологията” по черковнославянски образец са подведени форми едва от 6 глагола, то в “Житието” такива форми има от 17 глагола. Явно е, че във втората повест се срещахме със съзнателно засилвано присъствие на стари книжовни образци, напр.: М — вѣдѣтъ 61, возмѣтъ 55, привеѣтъ 62а, прѣидѣтъ 49а, рекѣтъ 52а; Ж — жнѣтъ 357, измѣрѣдѣ 360, повѣютъ 353а, погрѣвѣтъ 359, подаѣтъ 356, помогѣтъ 357а, потекѣтъ 358а, прочетѣтъ 362а, соверѣтъ 355 и др.

Във връзка с употребата на тези форми могат да се отбележат още три неща.

Първо, че в някои случаи от един и същи глагол се използва и черковнославянската, и новобългарската форма, напр.: прѣидѣтъ 55 и прѣидѣтъ 355; Ж — влѣзѣтъ 360а и влѣзѣтъ 359, даѣтъ 358 и даѣтъ 355а, поидѣтъ 358а и поидѣтъ 353, сѣдѣтъ 358а и сѣдѣтъ 357а.

Второ, че при малко глаголи черковнославянски форми се използват не само при 3 л. мн. ч., но и при 1 л. ед. ч., напр. М — рекѣ и рекѣтъ; Ж — поидѣ и поидѣтъ, прѣидѣ и прѣидѣтъ, хѡчѣ и хѡчѣтъ. Случаите на разминавания между тези две форми не са редки: М — вѣда — вѣдѣтъ, приведа — привеѣтъ; Ж — пойда — поидѣтъ, собира — соверѣтъ, сѣда — сѣдѣтъ.

Трето, в ролята на форми за 3 л. мн. ч. се срещат понякога и черковнославянски форми за 3 л. ед. ч.: Ж — и оустрашѣваха на, како хѡчѣтъ и на на колы да навѣтъ 356, а тѣ да почетѣтъ писанѣ моѣ и да оуползѣтъ са 362а. Явно е, че старите книжовни форми са били изкуствени за езика на Софроний.

Новобългарските форми за 3 л. мн. ч. фонетично имат напълно съвременен характер, като разновидността на окончанието зависи от наличие или отсъствие на предходна мекоост.

а) Глаголи от I спрежение. Окончанието на техните форми има две разновидности — ать [-ѣтъ] и -аѣтъ [-ѣѣтъ], [-’ѣтъ].

-глаголите със съгласен звук пред тематичната гласна —е- окончават на —аѣтъ: М — жѣнаѣтъ 12а, наѣнаѣтъ 58а, вѣстѣнаѣтъ 28а и др.; Ж — влѣзѣаѣтъ 360а, мѡгѣаѣтъ 355а, помѣнаѣтъ 360а и др. На два пъти се появява неоправдано **меко окончание** -аѣтъ със звукова стойност [’ѣтъ]: М — пасѣаѣтъ 40 и хѡчѣаѣтъ 65;

- глаголите с гласен звук пред тематичната гласна —е- имат закономерно **меко окончание** - аѣтъ [-ѣѣтъ]: М — надвѣаѣтъ 61а, пѣаѣтъ 26а, познѣаѣтъ 68, чѣаѣтъ 65; Ж — вѣаѣтъ 356, навѣаѣтъ 356, чѣаѣтъ 362а.

б) Глаголи от II спрежение. Те имат последователно **меко окончание** -аѣтъ [-ѣѣтъ], като само след [ж, ч, ш] окончанието е —аѣтъ: М — вѣрѣаѣтъ 25, извѣаѣтъ 63, пѣаѣтъ 52а, подарѣаѣтъ 43а, стѡрѣаѣтъ 13а, наѣчатѣ 10а, соверѣшатѣ 26а, трѣжатѣ 13а и др.; Ж — вѡрѣаѣтъ сѣ 356, вѣаѣтъ 357а, говѡрѣаѣтъ 358, гѡнаѣтъ 358а, мѡлаѣтъ 358, шжѣнаѣтъ 353а, привѣлѣжатѣ 362 и др.

в) Глаголи от III спрежение. Формите им са с окончание –ать: М – ношѣвать 38, полагать 39, приличать 68а, совирать 58а, чакать 53а и др.; Ж – вѣрѣвать 362а, давать 358, дохождать 355, исать 360а, минѣвать 354 и др.

§ 32 а. Спрежение на спомагателния глагол *сѣмь* / *есѣмь*

Отделно внимание заслужава сегашното спрежение на спомагателния глагол *сѣмь* / *есѣмь*, тъй като тук особено видимо се проявява борбата между черковнославянския писмен навик на автор и жизнената стихия на народния изговор.

а) В първо лице единствено число си съперничат старата книжовна форма *есѣмь* и народната *сѣмь* с приблизително еднакъв брой употреби: М – *ѣзъ нѣ сѣмь* го вредѣла никакъ 40, *многѣ сѣмь* бл҃годѣрен 36а, *азъ есѣмь* сама млада невѣста 14а, *азъ есѣмь* цѣрека дщѣра 24; Ж – *не сѣмь* достѣинъ 358, *катѣ сѣмь* вѣлъ три лѣта 353, *азъ есѣмь* ракъ вашь 357, *докѣ есѣмь* 360.

б) За второ лице единствено число в езика на “Митологията” е използвана само новобългарската форма *си*. Освен нея в “Житието” веднъж се прибегва и до старата книжовна форма *еси*: М – а ты *си* сегѣ женѣ 27а, *ѿгдѣ си* ты вратѣ 44; Ж – ты ли *си* 357, *живѣ ли еси* 357а.

в) За трето лице единствено число употребените форми са най-много. В “Митологията” всички те са новобългарски в различни фонетико-правописни разновидности, докато в “Житието” освен тях се използват и десетина черковнославянски форми.

Вариантите на новобългарската народна форма са *е*, *й*, *ѡ*, като първият е основен: М – бѣгъ ѿ *е* помѣщникъ на всѣ члѣцы 49, *акѣ е* възможно 37; Ж – и тѡѡ не *е* подѡлъ ѿ затѡрка 358а, и *азъ вѣдѣхъ* какоѡ *е* раѡта 353а.

Редуцираният вариант *й* се открива в десетина примера, обикновено след енклитики, писан обикновено слято: М – ѿ *мыѣй* драго тоѡѡ ѿа ти даѡмъ 11а, *ѣстина лыѣй* тоѡѡ 16; Ж – *кѣй гѣй* предѡлъ, *кѣй гѣй* кѣпилъ ѡнѣ знѣй 355а. Разделно написан се среща рядко: М – дали *й* тоѡѡ ѣстина 20а.

Третият вариант *ѡ* се появява в “Митологията” на два пъти след местоименни енклитики, като се пише слято, напр. *лнѣ акѣ тыѡ вѡѡ ѡ цѣю*, *повѣлѣи* да прѣйдѣтъ *многѣ члѣцы* 49а.

Черковнославянската форма *ѣтъ* се появява в диалози или в изрази с книжен характер, напр. Ж – *пѣнѣже* то *ѣтъ* вѣщъ прирѣдна 353а, *како* възможно *ѣтъ* 355а, *ѿгдѣ ѣтъ* тѡѡ дѣѡѡѡка 357, *три дни ѣтъ* 355.

г) В първо лице множествено число спомагателният глагол има няколко употреби, но затова пък формите му и тук са разнообразни.

Новобългарската форма е представена в нередуциран и редуциран вариант – *сѣмѣ* и *сѣмѣи*: М – какѡѡто *сѣмѣ* чѣѡли 43, ѡ цѣрю нѣй *сѣмѣи* слѣги на твоѣ державѣѣ 16а; Ж – нѣй *сѣмѣи* изкѣнѣѡѡме како *сѣмѣ* члѣцы чѣждѣнѣцы 353.

Черковнославянската форма *есѣмѣи* има общо 3 употреби: Ж – нѣй *есѣмѣи* раѡѡ възлѣѡѡѡѡ *есѣмѣи* 354а. Интересно е да се посочи, че старата и новата форма понякога стоят в едно и също изречение: М – ѡ цѣрю, нѣй *сѣмѣи* слѣги на твоѣ державѣѣ, и спрѡтѣи повѣлѣнѣѣ твоѣ гѡѡѡѡѡѡ *есѣмѣи* да испѡлнѣи желѣнѣѣѣѣ твоѣ 16а.

д) За второ лице множествено число веднъж е използвана форма и тя е черковнославянската *ѣсте*: *вѣ ѣсте* бл҃гоуѡѡѡѡѡѡѡѡѡ 355.

е) **Трето лице множествено число** познава само формата са от народното спрежение: М – карди́ са доврѣ ѿ тіа члѣцы цю са́ оу калѣто гра́жданы, почтѣ са всі кова́рни 57; Ж – три́ дни́ е́сть ка́ко са пои́шлѣ 355, И та́мошній члѣцы не са то́лько прѣ́ждани да іма́ архі́ерѣа на по́честь 360а.

ж) Направеният преглед на формите за сегашно време на **спомогателния глагол** сѣмь / есмь показва, че Софроний Врачански основно утвърждава **народното му спрежение, характерно за североизточните говори**, като в редица случаи се проявяват фонетични изменения във формата му, присъщи на котленския говор. Съпоставката между народните и старите книжовни форми в двете повести показва, че по-засилено присъствие на образци по старото спрежение се открива в “Житието”, където срещу около 50 новобългарски форми има около 25 черковнославянски, докато в “Митологията” това съотношение е 246 срещу 15. Обобщената картина на спрежението има следния вид:

сѣмь / есмь	сме (сми) / есмы
си / еси	- / есте
е (й), ѿ / есте	са / -

§ 32 б. Обобщени изводи за сегашно време

Състоянието на сегашното спрежение на глаголите в езика на Софрониевите повести от втория и третия период на книжовноезиковата му дейност дава основание да се направят няколко по-важни извода:

Първо, Софроний приема и си служи с народните форми за сегашно време както при глаголите от народен, така и при глаголите с книжен произход. Стари книжовни форми се срещат само в три лица 1 л. ед. ч., 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч., а при спомогателния глагол такива форми няма само за едно лице – 3 л. мн. ч. Макар количествено те да са малко на брой, засиленото им присъствие е в езика на “Житието”.

Второ, определено влияние върху фонетичния облик на утвърждаваните от Софроний народни форми оказва родният му говор – котленският диалект. Това влияние се проявява не само в редуцирането на неударената тематична гласна –е-, но и в утвърждаването на източнобългарския палатален тип окончания при глаголите от II спр. и при част от глаголите от I спр.

Трето, за дълбоко народния характер на Софрониевия език говори и широкото използване на глаголни форми за сегашно време от характерното за народния език **III новобългарско спрежение**.

§ 33. Бъдеще време

Ако при възприемането на формите за сегашно време в новобългарския книжовен език борбата се води между старото и новото спрежение, между книжовните, но мъртви черковнославянски форми и живите народни форми, то при устройването на бъдещия временен план в езика на книжовниците след Паисий Хилендарски съперничеството е между различните начини за образуване на форми за бъдеще време, използвани в народните говори. Близко цяло столетие продължава това съперничество и то съвсем естествено намира отражение във възрожденската граматична литература.

1. Един макар и най-общ преглед показва, че авторите на школки граматики преди Освобождението кодифицират следните модели за **бъдеще време**:

- частица **ще** + спрегнат глагол в сегашно време: ще четѣ (Хр. Павлович, Т. Хрулев, Г. Миркович, Д. Войников, Ив. Момчилов);

- частица **ще** + **да** + спрегнат глагол в сегашно време: ще да четѣ (Н. Рилски);

щѣ кердѣсашъ 59 и др., напр. И *мно́го щѣ кердѣсашъ* и *щѣ предѣвѣшъ* мно́го имѣнїе сѧ тѣмъ скѣпѣ 59

в) За 3 л. ед. ч. 26 глагола в речта на персонажа и в авторовата реч имат 28 употреби на форми за бъдеще време с **частица щѣ**: *М*– щѣ возмѣ 20, щѣ востѧни 20, щѣ живѣй 65, щѣ начѣнѣ 36а и др., напр. Да знай цѣрю, кѧко слѣдѣ малѣе врѣме, *щѣ востѧни* и *щѣ оубѣй ѡнь тѣвѣ*, и *щѣ ти возмѣ цѣтвѣто* 20-20а.

г) С форми за 1 л. мн. ч. са употребени 2 глагола: щѣ дѡйдемъ 12а, щѣ ти скѧжнѣмъ 12а. И двете форми са в едно и също изречение от диалогичната реч: *М*– нїй оѣтре *щѣ дѡйдемъ* сѧ оѣчитѣлѣмъ мѡй, и *щѣ ти скѧжнѣмъ* 12а.

д) За 2 л. мн. ч. има една използвана форма: *М*– и кѧтѡ щѣ дѣмѣте товѧ, попїтай мѧ и да мї рѣчѣшъ 37.

е) За 3 л. мн.ч. форми са използвани от 5 глагола: *М*– щѣ дѣмѣ 47а, щѣ начѣнѣ 47а, щѣ мѧ оѣдѧватѣ 64 и др.

Предпочитането на бъдеще време с **частица щѣ + сегашно време** през първия и втория период от книжовната дейност на Софроний може да се обясни не само със значително широкото застъпване на този модел в народните говори⁴⁵, но и с изказаното от Л. Андрейчин предположение, подкрепено с доказателствен материал от Р. Русинов⁴⁶, че в котленския говор през първата четвърт на XIX в. моделът е бил активно използван. Както знаем, по-късно друг един виден котелчанин, имащ неоценими заслуги за изграждането и развитието на книжовния ни език – д-р П. Берон, изцяло ще възприеме и ще утвърждава с последователността на морфологична норма именно **бъдеще време с частица щѣ**.

2. Структурен модел **частица щѣ + да + сегашно време** на спрегаемия глагол. Този модел може да се смята за разновидност на първия с употреба на междинен съюз да. Познат е на котленския диалект, формите по него са застъпени и в “Котленския дамаскин”⁴⁷, но в “Митологията” Софроний предпочита решително по-новите еволюирали форми без междинен съюз, които са имали по-голямо бъдеще поради структурната си опростеност. Затова по архаичния образец намираме само 11 употреби с форми за три лица:

а) 2 л. ед. ч.: Ялѧ кѡлко *щѣ да са раскѧешъ*, почтѡ горчїко щѣ воздѣшѧ, и ѡ мно́го скѣрѣвъ *щѣ и да оѣмрѣшъ*, а мѧ кѡмъ полѣза тѣвѣ тогїва 34а, *нѣ щѣ да имашъ* 40а, *щѣ да встѧви* 47а

б) 3 л. ед. ч.: ѡ цѣрю, бѣгъ *щѣ да оѣчини* казѣпъ на тѣмъ фїлѡсофы 38, *щѣ да мїдїса* 47а, *щѣ да пѧти* 51, *щѣ да живѣй* 29, *нѣ щѣ да са слѣксѧ* 29а;

в) 2 л. мн. ч.: когї дѡйдете и трѡица зѧедно, тогїва *щѣ да си возмѣте* жалтїцыте 55а.

3. Структурен модел **ща в сегашно време + (да) + спрегнат глагол в сегашно време**. Моделът е използван в някои говори около Троян, Ловеч и другаде, той е по-слабо застъпен в Софрониевия език и е представен само от форми 1 и 2 л. ед. ч. Разбира се, веднага трябва да се уточни, че в 3 л. ид. ч. е невъзможно да се направи формално разграничение от предните два модела. Предвид обаче на слабото застъпване на разглеждания образец приемаме, че всички форми за 3 л. ед. ч. с **щѣ** са с **частица**, а не със спрегаем глагол.

⁴⁵ Вж. Стойков Ст. Образоване на бъдеще време (футурум) в съвременния български език. – Езиковедски изследвания в памет на акад. Стоян Романски, С., 1960, с. 242 и приложената карта.

⁴⁶ Вж. Русинов Р. Частица *ще* за образуване на бъдеще време в “Рибния буквар”. – В памет на проф. д-р Ст. Стойков. Езиковедски изследвания, С., 1974, с. 543-546.

⁴⁷ Иванов П. Котленски дамаскин, преписан от Стойко йерей на 1765 г. – Известия на Семинара по славянска филология, кн. IV, С., 1921, с. 75; Дурьгина З. М. Формы будущего времени в Котленском дамаскине. – Ученные записки ЛГУ. Серия филологических наук, вып. 4, Ленинград, 1958, с. 191-194.

свидетелстват и някои от използваните начини за образуване на бъдеще време, които Софроний заема от врачанския и видинския диалект.

През **третия период** на книжовноезиковата му дейност тези начини почти изцяло изместват източнобългарските образци. Така той въвежда в езика си нови структурни модели за бъдеще време като:

- **спомогателен глагол х'очъ (х'оча) в сегашно време + да + спрегаемия глагол в сегашно време;**
- **частица ка + да + спрегаемия глагол в сегашно време;**
- **комбиниран тип, съставен от частица ка + х'очъ (х'оча) в сегашно време + да + спрегаемия глагол в сегашно време.**

1. Структурен модел **х'очъ (х'оча) в сегашно време + да + спрегаемия глагол в сегашно време**. Този модел има най-широка застъпеност в Софрониевия език през третия период на неговата книжовноезикова дейност.

Ако до врачанско-видинския период в книжовния език на Софроний западнобългарските образци са непознати все още на езика му, то по това време те вече не само се появяват, но и твърде бързо встъпват в борба с източнобългарските образци. Така в езика на “Митологията” с х'очъ (х'оча) са образувани 37 форми за бъдеще време срещу 78 **ще-форми**. В езика на “Неделника” картината на това съотношение е вече решително променена “Най-често се срещат форми, образувани с глагола х'очъ + да + спрегнат глагол – пише К. Ничева, като отбелязва, че - ... Бъдеще време, образувано с глагол *ще* + *да* + *спрегнат глагол* или *ще* и *спрегнат глагол*, е употребено само 6 пъти”⁵¹. В “Житието” формите с х'очъ (х'оча) са вече единственият начин за образуване на бъдеще време.

Откъде се вземат тези форми в езика на Софроний и защо така бързо те изместват свойствените на родни му диалект **ще-форми**? Не можем да не се съгласим с К. Ничева, че формите с х'очъ (х'оча) Софроний опознава по време на престоя си във Видин. За това говори времето на тяхната поява в езика на Софроний, а че те са били свойствени на видинския говор – не бива да се съмняваме, авторката привежда безспорни свидетелства⁵². Защо така бързо те обаче заемат мястото на **ще-формите** в езика му можем да си обясним само ако вземем предвид обстоятелството, че през този период Софроний съзнателно се стреми към по-широка диалектна база на книжовния си език, като предпочитание отдава на ония диалектни средства, които стоят по някакъв начин по-близо до старата книжовна норма.

В бъдеще време с х'очъ (х'оча) Софроний очевидно е виждал образец, който има по-архаични черти, затова в началото го въвежда редом с **ще-формите**, а по-късно изцяло му отдава предпочитание. Нещо повече, дори за бъдеще време в миналото той се отказва да използва източнобългарските форми и приема форми с *хочу*, като само в преизказно бъдеще време се запазват свойствените на родния му говор форми с *цѣль*.

Когато говорим за бъдещите форми с х'очъ (х'оча) в езика на Софроний, нужно е да отбележим още едно съществено обстоятелство. А то е, че освен като спомогателен глагол х'очъ (х'оча) се използва и като обикновен пълнозначен глагол със значение ‘*искам*’. Получава се така, че едни и същи по вид конструкции в едно случаи са форми за бъдеще време, а в други случаи представят съставни глаголни форми за сегашно време, напр. Ж — *амѧ х'очѣ да оуѣишь едногѡ попа, ѿ свѣтѡ похѡла ли х'очѣ да приѣмни* 357а (**бъд. време**) и *Зѧщо ѡче не х'очѣ да сѧ ѡѣѣишь кѧтѡ тѧ мѡла* 358 (**сег. време**). Такива случаи на употреба са твърде чести в езика на двете повести.

⁵¹ Ничева К. Езикът на Софрониевия “Неделник” ..., с. 15.

⁵² Ничева К. Цит. съч., с. 16.

а) За 1 л. ед. ч. общо са употребени 17 форми – 16 в “Митологията” и 1 в “Житието”. При 9 от тях спомагателният глагол има черовнославянско окончание във вид *хочѣ*, а при останалите случаи е с новобългарския си вид *хоча*: *М* – *хочѣ* да ти *дѣмь* 11, *хочѣ* да *ида* 66, *хочѣ* да *испѣмь* 59а, *хочѣ* да *ѡговѣрѣ* 37, *хочѣ* да са *ѡрекѣ* 63, *хоча* да *мина* 37, *хоча* да *тѣ* *наѣча* 58, *хоча* да *ѡ* *предѣмь* 30, напр. *Сыне мой, оутре азъ хочѣ да ида* при *црѣ*, *ази да знаяшъ како хочѣ да оуѣмь* и *тебѣ сѣ мене* 66, *Ищи що хочѣ азъ есмь готѣмь* и *хоча да ти дѣмь* 61; *Ж* – *И чѣмь* *накой* *первѣиши* *чорвацѣ* *како хочѣ да поидѣ*, *призоваша* *ме* и *рекѣша* 353а.

б) За 2 л. ед. ч. формите са 8: *М* – *хочѣ* да *разѣмь* 14, *хочѣ* да *ми* *дадѣмь* 46, *хочѣмь* да *оуѣмь* 29, *хочѣмь* да *оучинимь* 43, напр. *И послѣ горчѣмь* *цѣ* са *раскаѣмь*, *аля* *никожъ* *пѣмь* *напоконь*, *но злѣ хочѣмь да испровѣргни* *дѣмь* *твою* 29; *Ж* – *хочѣ* да *прѣмь* 357а, *хочѣ* да *оуѣмь* 357а, напр. *ѣто* *той* *чѣ* *хѣ*

д) За 3 л. мн. ч. бъдещи форми с *хочѣ* са използвани в “Житието” в три примера: *глѣдѣ* *като* *вѣмь* *кой* *чѣ* *хочѣ* да *мѣ* *оуѣмь* 356а, и *оуѣмь* *наѣмь* *на*, *како хочѣмь* и *на* *на* *кѣмь* да *наѣмь* 356.

2. Структурен модел **частица** *ка* + *да* + **спрегнат глагол в сегашно време**. Този начин за образуване на бъдеще време К. Ничева свързва с врачанския диалект, в който по свидетелство на П. Р. Славейков през последната четвърт на XIX век са се използвали бъдещи форми с частица *ке*⁵³.

Важно е да се отбележи, че формите с частица *ка* заедно с формите на *хочѣ* (*хоча*) са основен начин за представяне на бъдеще време в езика на “Неделника”⁵⁴, но в “Митологията” откриваме само една *ка* форма, а в “Житието” няма нито една. Известно е, че основната част от преводите, включени в “Неделника”, са взети от “Първи Видински сборник”. В тях *ка-форми* са много редки, очевидно тяхното присъствие в езика на Софроний е засилено при по-късната подготовка на ръкописа, по който е печатан “Неделника”⁵⁵.

В “Митологията” формата на този образец се среща след местоимението *що* в реч на герой: *Мѣжѣ мой днѣ* *що* *ка* да *правимь* 45.

3. Структурен модел **частица** *ка* + *хочѣ* + *да* + **спрегнат глагол в сегашно време**. Моделът представлява контаминация на първите два образци, среща се с една форма в “Митологията”: и *слѣшай* *довѣ* *що* *ка* *хочѣмь* да *дѣмь* *онымь* *ми* на *оучитѣмь* *своѣмь* 58а. Такива форми се има и в други творби на Софроний от втория и третия период, но в езика на “Житието” те липсват.

§ 33 в. Смесен тип начини за образуване на бъдеще време

1. Структурен модел **частица** *цѣ* + *хочѣ* (*хоча*) + *да* + **спрегнат глагол в сегашно време**. На няколко пъти в езика на “Митологията” се срещат форми за бъдеще време, образувани по образец, в който са съчетани спомагателните средства от най-широко застъпените начини – **източнобългарският с частица** *цѣ* и **западнобългарският с** *хочѣ* (*хоча*). Няма съмнение, че образецът *цѣ* + *хочѣ* (*хоча*) + *да* + **спрегнат глагол в сегашно време** е Софрониево дело. Чрез него той се е опитал да намери помирение между западнобългарския начин, който му се е струвал повече книжовен, и източнобългарския, възприеман от него като повече разговорен. Такива форми откриваме от 5 глагола за две лица:

⁵³ Славейков П. Р. Няколко думи за шопите. – Периодическо списание на БКД, Средец, 1884, кн. IX, с. 117 (Цитирано по: Ничева К. Езикът на Софрониевия “Неделник” ... с. 16).

⁵⁴ Ничева К. Цит. съч., с. 15.

⁵⁵ Ничева К. Пак там, с. 217.

- за 3 л. ед. ч. са 4 от формите: М – *цѣ хѣче да погѣне* 50, *нѣ цѣ хѣче да пѣдне* 53, *цѣ хѣче да ма предаде* 41а, *цѣ хѣче да оумре* 50а, напр. *ако хорати тѣа седнь дни злѣ цѣ хѣче да погѣне* 50;

- за 1 л. мн. ч. е използвана една форма: М – *Варди добре да не повреди нѣкой житѣ, доклѣ дѣйде зѣна, почтѣ тогѣва, когѣ са не нахѣжда нѣкакъ, цѣ хѣченъ да гадѣнъ ѿ него* 40.

§ 33 г. Отрицателни форми за бъдеще време

Отрицателните форми за бъдеще време в езика на Софроний са образувани по два основни начина – с отрицателна частица и с отрицателен глагол.

1. Основният начин за отрицателно бъдеще време е с частица *нѣ*, прибавяна към положителната форма по съответния модел:

а) М – *нѣ цѣ го найдѣ* 22, *нѣ цѣ мѣжи* 28а;

б) М – *нѣ цѣ да го найдѣшь* 20а;

в) М – *нѣ цѣ хорати* 13;

г) М – *нѣ хѣче да хорати* 14, *нѣ хѣче да оубѣи* 32а; Ж – *нѣ хѣче да поиде* 358а;

д) М – *нѣ цѣ хѣче да подаде* 53.

2. Освен по този начин обаче отрицателни форми за бъдеще време Софроний образува и с помощта на глагола *имамъ* и частица *нѣ*. Той не си служи с контрахиралия отрицателен глагол *няма*, вместо него редовно използва съчетанието *нѣ имамъ*. По модела *нѣ имамъ + да + глагол в сегашно време* Софроний образува отрицателни форми за бъдеще време от рода на: М – *нѣ имамъ да тѣа встѣва* 60, *нѣ има да скрѣа* 63; Ж – *нѣ има да тѣа оучѣни* 354.

§ 33 д. Обобщаващи изводи за бъдеще време

Многообразието от начини за образуване на форми за бъдеще време в езика на Софроний говори не само за сложния и противоречив път, който изминава изграждащият се книжовен език докато се достигне до възприемането на съвременната книжовна норма, но и за принципите на езиково строителство, които Софроний следва по това време.

Наблюденията върху употребата на разнообразните форми за бъдеще време в “Митологията” показват, че Софроний преднамерено и съзнателно прибегва до използване на различни образци в авторовата реч и в речта на персонажа. Могат да се приведат десетки примери, когато в едно и също изречение, в речта на един и същ герой, в непосредствено съседство той си служи с различни форми за бъдеще време, воден единствено от стремеж да разнообрази езика си. Не колебание в избора на форма е причината за това многообразие, а от чисто стилистични съображения съзнателен стремеж да се използва разнообразието от начини за образуване на бъдещи форми, предлагани от народната реч. Ето няколко примерни илюстрации за този подход:

- **например** в думите на жената наложница, отправени към царя, един след друг се редуват източнобългарски и западнобългарски тип форми за бъдеще време с частица *цѣ* и с *хѣчъ*: М– *И посѣ горчѣво цѣ са раскѣшь*, *алѣ нѣкоа полза напѣконъ, но злѣ хѣчешъ да испровѣргни* дѣшъ твою 29;

- **в друг момент**, пак в нейната реч, се редуват източнобългарските образци с частица *цѣ* и със спомагателен глагол *ца*: М– *Цѣ пѣа ѿ тока вѣлѣ, и цѣа оумра насѣла, и вѣгъ цѣ ѿмѣти ѿ тѣвѣ, и тоа сѣдѣ да вѣде непѣстѣ на тѣвѣ. И цѣ пѣа и азъ каквѣто патѣла еднѣ скѣнѣ* 33;

- **трети момент** - редуване на *цѣ*-форми с *хѣчъ*-форми има в речта на бабата сводница: М- *И пакъ мѣ рѣче: И азъ хѣча да мѣна прѣ ва, и цѣ са стѣра, како ѿхѣждамъ по*

а) За 1 л. ед. ч. са използвани 4 форми: М – *хочех да е ѿрѣжа* 45, *хочех да та оубыа* 49; Ж – *хочах да повѣгна* 362а, напр. М – *Да ми са слѣчеше на́коа та́кова лѣкава и зла́ жена́* *хочах да а оубыа*, и *хочех да е ѿрѣжа* нѣсѣ сѧ нѣжъ 46а.

б) За 3 л. ед. ч. са употребени най-много форми – общо 9: М – *хочеше да вѣде* 50, *хочеше да иди* 28, *хочеше да ѿсѣче* 42а, *хочеше да погѣви* 10а, напр. и *написа го и историса мѣ стѣкныте и изобрази на нѣхъ всѧ оученіе фѣлософскаа, що хочеше да сказа́ва и да оучи́ сы́на ца́рева* 12; Ж – *хочеше да а оу́земе* 357, *хочеше да маа при́даки* 357а, *хочеше да си по́нде* 359, напр. *а о́нь тѣглаше въжето въ ма́лкѣ* *хочеше да маа при́даки* 357а.

в) За 1 л. мн. ч. се откриват две форми в “Житието”: *хочехме да измрѣ* 360, *хочехме ѿ стѣда да помрѣми* 357а.

г) За 3 л. мн. ч. повечето форми са също в “Житието” използвани: М – и като *хочеа да и́даты*; тѣри си всѧкѣи члѣкк жалти́цы сво́й оу́ кесѧта своѧ 53; Ж – *хочеша да по́виють* 353а, *хочаша да ме оубѧтъ* 354, напр. и *на пѣтъ хочеа на́кои тѣрцы въ ма́лкѣ да маа оубѧтъ* 359а, *глѣда́ како́* *хочѣ да измрѣдѣ* ѿ стѣда 360.

§ 35. Минало свършено време

Минало свършено време е основно повествователно време в двете Софрониеви повести. Нека да проследим как са образувани формите за отделните лица, представени от няколкото хиляди словоформи.

1. Форми за 1 л. ед. ч.

Глаголната форма за това лице има окончание –хъ, прибавяно към старата инфинитивна основа. Над 150 глагола от трите спрежения са употребени с форми за 1 л. ед. ч.

А) **Глаголи от I спрежение.** Според тематичната гласна глаголите от първо спрежение се разпределят в няколко разряда, които напълно отговарят на съвременното състояние в глаголната ни система⁵⁷.

а) **Първи о-разред.** Този разред е застъпен с най-много употребени форми. Тук се отнасят глаголи като: М – *вда́дохъ* 47, *дойдо́хъ* 32, *изла́зохъ* 44, *наидо́хъ* 46, *вѣлѣко́хъ* 36а, *ре́кохъ* 37 и др.; Ж – *поидо́хъ* 362, *потѣ́кохъ* 354, *прѣ́идохъ* 355, *разнѣ́сохъ* 355 и др.

Срещат се в няколко случая форми с **редукция на тематичната гласна [о] в [у]**: М – *да́дохъ* 46 и *да́дхъ* 37; Ж – *пода́дхъ* 361а, *прод́адхъ* 356а. Ето откъс от “Митологията”, в който са използвани и нередуцирани, и редуцирани форми: *Та́а дрѣ́ха* *що а́ кзпѣ́ азъ ѿ тѣвѣ́*, *вѣла́кохъ а́*, *ѿидо́хъ* *та сѣ́днахъ ѿгору́к на е́днѧ пѣ́ць*, и като *стоа́* *та́мо*, *изгору́ а́ на трѣ́ мѣ́ста*, и *ѿидо́хъ да а́ да́дохъ* *на ва́ката*, *що а́ позна́ва ѿда́вна*, *та́ да а́ да́де* *на на́кой ма́йсто*, *да зака́рпи изгору́е́но мѣ́стѣ́*. И като *е́ а́ да́дхъ* *не мо́жихъ вѣ́че да а́ ви́да* 36а.

б) **Втори а-разред.** Представен е с форми от около двадесетина глагола, сред които са: М – *вра́хъ* 17а, *па́днахъ* 24, *погледна́хъ* 17а, *развѣ́рахъ* 32, *совѣ́рахъ* 26 и др., напр. и като *сѣ́дахъ ѿгору́к на фі́лаа*, и *стоа́хъ*, и *по́хлѧ́на са и па́днѣ́ до́лз* и *воста́нахъ ско́ро* 24; Ж – *воста́нахъ* 358а, *въсѣ́днахъ* 357а, *начѣ́нахъ* 353а, *позова́хъ* 354а и др.

в) **Трети а-разред с редуване на съгласни.** Тук се отнасят глаголите, при които пред тематичната гласна –а- настъпва редуване на съгласния [ж : з], [ш : с], [ж : г], [ч : к]: М – *развѣ́рахъ* 49, *сказа́хъ* 41; Ж – *вѣ́рахъ* 362, *впла́кахъ* 359а, *писа́хъ* 355, *сказа́хъ* 356. Макар да отнасяме тук глаголите *развѣ́рахъ* и *вѣ́рахъ*, ще трябва да отбележим, че

⁵⁷ По Пашов П. Българският глагол, ч. I. С., 1966, с. 26-69.

първият от тях се среща само в “Митологията” в сегашно време във вид разверза: **Ѣко не поманиѡѡ вѣче рѣбата да тѡ развѣрза** 46.

г) От пети разред с форма за 1 л. ед. ч. е използван един глагол: **Ж– замалахъ сѧ** 360а.

д) Глаголите от шести разред – със съкратена основа спрямо сегашната с [е] - са с основи:

- на -а / -ѡ: **М–** ѡжадниѡхъ 27, раззмиѡхъ 23; **Ж–** вѣнчахъ 357, ѡвѣщахъ сѧ 358, задолжниѡхъ 355, поѡздравѡхъ 359а, разволѡхъ сѧ 355, оѡздравѡхъ 355;
- на -и: **М–** надвѣхъ 57а, пиѡхъ 27; **Ж–** скриѡхъ сѧ 36а;
- на -ѡ : **чѡхъ** 11 (356) и **чиѡхъ** 359а;
- на -ѣ: **М–** повелѣхъ 59а.

Към по-особените случаи, които П. Пашов отделя при I спрежение, могат да се отнесат формите на два глагола – **люжиѡхъ** 45 (362а) и **оѡзѣхъ** 360: при първия има редуване [г : ж], при втория е налице изпадане на част от сегашната основа –**ме-**.

Б) Глаголи от второ спрежение. Използваните от Софроний глаголи от II спрежение с форма за 1 л. ед. ч. са от двата разреда.

а) Глаголите от първи разред с тематична гласна –и- са основната част от използваните глаголи - около 50, сред които са: **М–** ѡгорчиѡхъ сѧ 35а, ѡвѡриѡхъ 62, равѡтиѡхъ 17а, развѣдиѡхъ сѧ 41, скриѡхъ 23, траѡжиѡхъ 50 и др.; **Ж–** заворѡвиѡхъ 356, заѡвиѡхъ 360, заѡлючиѡхъ 353, изѡчиѡхъ 353, кѡпиѡхъ 355 и др.

б) Глаголите от втори разред с тематична гласна [’а], отбелязвана писмено ѡ, ѡ, а след [ж, ч, ш] с ѡ, са значително по-малко застъпени с форми: **М–** сѣдѡхъ 24, оѡвоѡхъ сѧ 47, видѣхъ 30; **Ж–** сѣдѡхъ 359а, воѡхъ сѧ 361, видѣхъ 359, терпѣхъ 355а, держѡхъ сѧ 356а, лежѡхъ 359а.

В) Глаголи от трето спрежение. Глаголи от това спрежение с форми за 1 л. ед. ч. са малко на брой – около петнадесетина, като всички са с твърд съгласен пред тематичната гласна –а-, сред тях са: **М–** вѣрѡвахъ 65а, ѡсѡхъ 32, испѡтахъ 65а, познаѡвахъ 36а, порѡчахъ 50 и др.; **Ж–** вѣгахъ 359, дохѡждахъ 360а, исповѣдахъ сѧ 354 и др.

2. Форми за 2 л. ед. ч. и 3 л. ед. ч.

Такива форми са използвани от над 300 глагола, но веднага трябва да се уточни, че почти всички са всъщност за 3 л. ед. ч.

А) Глаголи от първо спрежение. Те са представени с примери от шестте разреда, но най-много форми са по първи и втори разред.

а) Първи е-разред на първо спрежение има форми от над 40 глагола, сред тях са: **М–** излѣзе 21, ѡрѣче сѧ 15а, поклѣче 61, пойдѣ 16, ѡидѣ 17 (и с редукция ѡидѣ 13) и др.; **Ж–** възлѣзе 357, дѡде 356а, заѡде 362а, принѣсе 360а, продѡде 355а и др.

б) Втори а-разред е най-богато представен с форми от глаголи като: **М–** виѡна 47, воздѡгна 24а, воздѡхна 30, насыѡпа 13, начѣна 15, ѡѡрна 48 и др.; **Ж–** ѡстаѡна 354, пѡдна 355а, поѡѡгна 362, поѡѡа ѡе 355, познаѡ ни 361, помѡгна ѡи 357а и др. С черковнославянската му третолична форма се среща един глагол – **поменѡ** 27а.

в) От трети а-разред с редуване на съгласния пред тематичната гласна са използвани форми от десетина глагола:

- с редуване [ж : з] са **М–** вѣрза 44, изѡмѡза 12, ѡвѣрза 64, поѡза 25; **Ж–** сказаѡ ѡи 360а;
- с редуване [ш : с] са **М–** пиѡса 44, испѡса 68, напиѡса 12;
- с редуване [ж : г] е само **излѡга** М-24.

г) При глаголите от **четвърти разред** Софроний използва форми с **прегласена тематична гласна –е–**, докато в съвременната книжовна норма тя е непрегласена: М – оу́мрѣ 34, прострѣ́ 66а; Ж – оу́мрѣ 359.

д) От **пети разред** – със запазване на **съгласен [й]** пред **тематичната гласна –а–** – Софроний е употребил третолични форми от пет глагола: М– замáа са 66а, подсмѣа са 20, присѣа 30, раскáа са 40, оу́воа са 15.

е) Глаголите от **шести разред**, чиято аористна основа е **съкратена с [й]**, имат форми за 3 л. ед. ч., завършващи на предходния гласен, който в повечето случаи съвпада с гласния от сегашната основа. Различие от съвременното книжовно състояние се наблюдава при част от глаголите, които в сегашно време имат форми на **–е–**. Днес тези глаголи имат за 3 л. ед. ч. и за 2 л. ед. ч. форми на **–я [’а]** за аорист, а у Софроний по-често те завършват на **–е–**: М– повѣ́снѣ 46, ползѣ́ 29а, оу́гладнѣ́ 46, оу́цѣ́клѣ́ 17а (дублетни форми на **–ѣ́** има при глаголите повелѣ́ 48, раззѣ́клѣ́ 55); Ж– паколѣ́ са 355, претимнѣ́ 361; друга част завършват на **–а /-а–**: М– оу́здравѣ́ 31а, заклѣ́ са 27; Ж– вѣ́нчѣ́ 357.

Глаголите с форми в сегашно време на **–ие–, –уе–** имат почти напълно днешния си вид: М– прекрѣ́ 19, пѣ́ 27, покрѣ́ 41, надѣ́ 19а (и надѣ́ 43), чѣ́ 42 (и чѣ́ 15); Ж– чѣ́ са 360а. От чѣ́а / чѣ́амь има аористна форма и чѣ́а: М– И катѣ́ ѿи́де тѣ́а, чѣ́а црѣ́кѣ́а сы́нь внѣ́трѣ́иць и гѣ́лць голѣ́амь 24а.

ж) От глаголите, отнесени от П. Пашов към **особените случаи** на I спрежение, с форми за 3 л. ед. ч. се използват: М– оу́зѣ́ 19, прѣ́е́ 12 (и приа́ 30), проклѣ́ 30а; Ж– ѿвѣ́зѣ́ 354, прѣ́е́ ма 360, прѣ́а́ ме 356, совзѣ́ ма 357а, оу́зѣ́ 357.

Б) Глаголи от второ спрежение. От това спрежение форми за 2 и 3 л. ед. ч. са използвани от над 150 глагола.

а) Глаголите от **първи разред**, със завършек на **тематична гласна –и–**, са основна част – повече от 130 глагола, сред които са: М– запáли 56, затвѣ́ри 66, затѣ́ли 63а, извѣ́ди 63, извѣ́ли 65, измѣ́дри 19, изокрази́ 12, напр. и тѣ́ри ги на ѡ́гньнѣ́, и катѣ́ са запáли ѡ́гньнѣ́, тѣ́и чѣ́ испѡ́лни са градѣ́ влгозѣ́хннѣ́а нѣ́рѣ́змѣ́а ѿ ѡ́ныѣ́а дрѣ́ва 56; Ж– ѿпѣ́сти 356, подарѣ́ 358а, покрѣ́ 361а, помѡ́ли са 356а, пратѣ́и 355а, прѣ́стѣ́ки са 358 и др. В някои случаи основният гласен е предаден графически с **–ы–**: М – за́дѣ́вы 52, издѣ́ры 63а, на́кѣ́ты 31, на́клеветѣ́ы 50а, на́силы 61, а още по-рядко и с **–ї–**: М– оу́мю́ри 34, тѣ́рїи́ 24.

б) Глаголите от **втори разред** у Софроний имат аористна основа на **прегласен [’а]**, отбелязван с **ѣ́** и **ѣ́а**: М– прѣ́дстѡ́ѣ́ 53, разгорѣ́ са 29а, прѣ́тѣ́рпѣ́ 64; Ж– дѣ́ржѣ́ ма 358а, лежѣ́ 355, повелѣ́ 356, сѣ́дѣ́ 361а. От видѣ́а Софроний използва и двете рановидности: М– видѣ́ 64 и видѣ́ 63; Ж– видѣ́ 355 и видѣ́ 355.

Глаголите, представящи особени случаи при II спрежение, с форми за 3 л. ед. ч. са два със завършек **–а–**: М– прѣ́клѣ́ 39 и заклѣ́ 29.

В) Глаголи от трето спрежение. Около 30 глагола от това спрежение са представени с форми за 3 л. ед. ч.

а) Аористната основа и тук е основно със **завършек –а–**: М– а́идѣ́са 37, прѣ́ѣ́ма 11, глѣ́да 33, доф́тѣ́са 22а, ѡ́ска 30а, на́ка́ра 22 и др.; Ж– доф́тѣ́са 357а, ли́ѣ́а ми 359, ѿ́кѣ́са са 359, по́пѣ́та 357, по́слѣ́ша 362а, при́вѣ́ка 357 и др.

б) С форми на **–а–**, с **мек съгласен пред тематичната гласна**, са само три глагола: М– на́фа́рла 45, ѿ́вѣ́ко́ла 63а; Ж– ча́ктѣ́са 357а.

3. Форми за 1 л. мн. ч.

Форми за 1 л. мн. ч. на минало свършено време имат 47 глагола, от които само 6 са в “Митологията”. Всички имат новобългарското окончание **–хмѣ**.

А) Глаголи от първо спрежение. Такива форми имат 25 глагола.

а) От **първи разред**: М– дѣдохмѣ 17а; Ж– найдохмѣ 359а, ѿдѣдохмѣ 356, пойдѣдохмѣ 358а, привѣдохмѣ 357, прийдѣдохмѣ 353а.

б) **Втори разред** е най-богато представен: М– развѣрнахмѣ 15а; Ж– варнахмѣ са 353а, востѣнахмѣ 360, заминахмѣ 353а, минахмѣ 361, пѣднахмѣ 360, проминахмѣ 360 и др. Тук, както и в други случаи, се откриват форми с редукция на [е] от **окончанието**: Ж– повдѣгнахми са 358а.

в) **Останалите разреди** са представени с по един-два примера: **трети** – скѣзахмѣ М-47а; **четвърти** – запряхмѣ Ж-355а; **пети** – замалхми са Ж-361; **шести** – Ж– чѣхмѣ 358а, ѿвѣщахмѣ 355а.

Б) Глаголи от второ спрежение. 17 глагола от това спрежение имат форми за 1 л. мн. ч. с **окончание -хмѣ**.

а) По-голямата част от формите са от глаголи от **първи разред**, като напр.: М– зговѣрихмѣ са 61, пратихмѣ 54, согласихмѣ са 61, стѣрихмѣ 32, оучинихмѣ 32; Ж– ѿбиколѣхмѣ 359а, потѣглихмѣ 354а, пооудалечихмѣ 355а, пратихмѣ 355, полѣжихмѣ 360 и др.

б) От **втори разред** 3 глагола имат форми за това лице: Ж– видѣхмѣ 361, сѣдѣхми са 354а.

4. Форми за 2 л. мн. ч.

Те са много рядко явление, откриват се само 4 глагола в “Митологията с форми за това лице с окончание -хтѣ. Два от глаголите са от първо спрежение: рѣкохтѣ 54 (I разр.), чѣхтѣ 48а (VI разр.). Другите два глагола са от трето спрежение: кортолѣсахтѣ 48 и намаххатѣ 54.

5. Форми за 3 л. мн. ч.

Форми за 3 л. мн. ч. Софроний е използвал от над 150 глагола. Ако при формите за останалите лица в езика на двете повести има пълно единство – всички са с новобългарски окончания, то при това лице се наблюдава различна практика.

В “Митологията” всички форми от над 73-те глагола са с новобългарското окончание –ха, докато в “Житието” освен тези форми има и форми с черковно-славянско окончание –ша. Срещу 91 форми на –ха стоят 40 с окончание –ша, като в 21 случая от едни и същи глагол се прибавя до двете форми.

А) Глаголи от първо спрежение. От тях са най-многого форми.

а) **Първият разред** глаголи са богато представени с форми.

- с **новобългарски тип форми**: М – завѣдохѣ 54, извѣдохѣ 41, изсѣхнахѣ 33, потѣкохѣ 47, привѣдохѣ 42 и др.; Ж – дойдѣхѣ 362а, повлѣкохѣ 356, потѣкохѣ 360а,

- с **черковнославянски тип форми**: Ж – ѿвѣкоша 358, рѣкоша 359 и др.

- с **двата типа форми**: дѣдохѣ 362 и дѣдоша 354, завѣдохѣ 354 и завѣдоша 355а, найдѣхѣ 24 и найдѣша 353а, погрѣвохѣ 359 и погрѣвоша 359, подѣдохѣ 356а и подѣдоша 353а, предѣдохѣ мѣ и предѣдоша мѣ 356, продѣдохѣ 356а и продѣдоша 360 и др.

Тематичният гласен [о] може да се открие и в **редуциран вид**: М – дѣдѣхѣ 53а, редом с дѣдохѣ 54а.

б) **Вторият разред** е също така добре представен с форми:

- с **новобългарски тип форми**: М – вѣкнахѣ 54, гравнахѣ 54, лѣгнахѣ 49, сѣднахѣ 51, соврѣхѣ 42; Ж – вѣрнахѣ са 360, изсѣхнахѣ 357а, махнахѣ 359, минахѣ са 353, напѣднахѣ 359, пѣднахѣ 356;

- с **двата типа форми**: позовахѣ 358 и позоваша мѣ 355а, соврѣхѣ 361 и соврѣша 353а.

в) Третият раздел е представен с форми, при които има редуване [ж : з]: М – вѣрзаха 45а, ѿрѣзаха 64, сказаха 54; Ж – скѣрзаха 361а и скѣрзаша 355а, сказаха 357 и сказаха 358а.

г) Четвъртият и петият разред са представени с по една форма само в “Митологията”: измирѣха 51а и махнаха са 13а.

д) От шести разред глаголи са използвани форми:

- на -а: М – зокоснѣха 53, ѿжаднѣха 26а, разгмаѣха 17а;

- на -а: М – ѿвѣщаха са 42а; Ж – познаха 360, разкопаша 359а;

- та -и /-ы: М – затриха 38, пиha 51а, оубѣха го 27а; Ж – виha 356, извиha 354 (и извиha 362), изразвиha 360;

- на г: М – чѣха 47; Ж – чѣха 356а.

е) Към по-особените случаи по отношение на разредите в I спрежение стоят формите: М – прѣаха 65, оубѣха 21; Ж – прѣаха ме 358а, оубѣха 361 и оубѣша 359а.

Б) Глаголи от второ спрежение. Глаголите от това спрежение също добре са представени с форми за 3 л. мн. ч.

а) От първи разред са най-много глаголни форми:

- с новобългарски тип форми: М – ѿвзаложиha са 57а, ѿгорчиha са 54, ѿвѣриha 64, ѿговѣриha 52а, патиha 38 и др.; Ж – изгориha 362а, испѣлиha 359, натовариha 362а, помѣлиha са 354;

- с черковнославянски тип форми: Ж – налѣстиha 354, подарѣша 358а, ѿпѣстиha 353а, помѣжиha 356, понѣдиha ма 355а, разгравѣша 359а, сокриha 353а;

- с двата типа форми: Ж – затѣриha 353а и затѣриша 353а, извѣдиha 353а и извѣдиша 353а, ѿстаѣиha 360а и ѿстаѣиша 354а, фатиha 353 и фатиша 353а.

б) Към втория разред спадат глаголните форми: М – видѣха 13а, оудержаха 40а; Ж – волаха ме 362, видѣха 353а и видѣша 362, держаха 359 и держаша ме 353а, сѣдѣха 361, оудержаха 360.

В) Глаголи от трето спрежение. От това спрежение с форми за 3 л. мн. ч. са използвани над 30 глагола:

- с новобългарски форми: М – глѣдаха 42а, дофтѣсаха 38, ѣскаха 55а, порѣчаха 55, пѣдаха 33, сказѣваха 62 и др.; Ж – вѣгаха 359а, вѣщаха са 359а, дохѣждаха 360, дѣмаха 356, извѣждаха 354, изгавѣсаха 362а, и др. и др.

- с черковнославянски форми: Ж – конѣсаша 356, совѣтоша ме 358, оупѣдоша 355

- с двата типа форми: Ж – хѣротѣнисаха го 362 и хѣротѣнисаша 358.

Направеният преглед на формите за минало свършено време в езика на Софроний позволява да се направят няколко основни извода.

Първо, в повестта “Митология” Софроний последователно използва новобългарските форми за аорист, но в “Житието” се наблюдава съзнателно архаизиране с привнасяне на черковнославянски образци за 3 л. мн. ч.

Второ, разпределението на глаголите в минало свършено време по разреди в спреженията напълно съвпада със съвременното им състояние.

Трето, за 2 и 3 л. ед. ч. при глаголите от шести разред на I спрежение и от втори разред на II спрежение у Софроний се предпочитат прегласени форми за разлика от съвременната книжовна норма.

§ 36. Минало несвършено време

Формите за минало несвършено време сравнително често присъстват в езика на двете повести. Повече от 150 глагола имат употреби в това време. За разлика обаче от другите глаголни времена тук по-видимо се открояват книжовните влияния от

черковнославянски. Нещо повече, може да се твърди, че в значителна степен преобладават форми, съвпадащи с черковнославянския имперфектен образец.

1. Форми за 1 л. ед. ч.

а) **Глаголи от I и II спрежение.** При глаголите от тези две спрежения основни са формите с **черковнославянското окончание -ахъ**: М– желáахъ 62а, надѣахъ са 15, направахъ 21а, тѣрахъ 21а, оуни́сахъ 22, хоратáхъ 49а и др.; Ж– гóтвaхъ са 354, не знáахъ 354, мóлаахъ 357, мы́слаахъ 358, хóдaахъ 354а и др.

Онези от глаголите, които имат [ж, ч, ш] пред тематичната гласна на сегашната основа, са с **окончание -ахъ**: Ж– держáахъ 357, не мóжаахъ 357, молчáахъ 357а, пи́шаахъ 354а, пла́чаахъ 354, оу́чаахъ 354а, хóчаахъ 354.

С **новобългарското окончание -ехъ** се срещат само няколко форми: М– оréхъ 45а, оу́зехъ 45, хóчехъ 45; Ж– смѣ́ихъ 361, като формата е с редукция на [е] от окончанието. Ето и примери в изречения: Ж– а́лá рѣцѣ́ мѡи́ катѡ́ не вѣ́ха скѣ́рзаны *держá* ю́лáрю и *тѣ́глаахъ* го надѡ́лз, и *мóлаахъ са* на сзлáтáнз да мѡ́ поща́дѣ 357, *не смѣ́ихъ* да излáза повѡ́нь нѣ́какъ 361. При глагола *мнѡ* се използва и окончание -ѣхъ: М – тáковáа вѣ́шь *мнѣ́хъ*, почтѡ́ кѣ́рви сѧ́ чѣ́ждѣ́и мѣ́жи 32.

б) **Глаголи от трето спрежение.** Имперфектните форми на глаголите от това спрежение съвпадат с аористните, както е и в днешната книжовна норма: М– И́ азъ катѡ́ го *пи́таахъ* и *ласкáахъ* го сѧ́ слáдкий и крѡ́ткій рѣ́чи, и лю́бѣ́зно мѡ́ *хорати́хъ* 62а, катѡ́ гѡ *оугостáваахъ*, и *та́дѣше* на трапѣ́зата, слѣ́чи сѧ́ та вѡ́стáна ѿ́ ры́ката кѡ́сть ф́ гѡ́рлото мѡ́ 47; Ж– *прѡ́вѣ́ждаахъ* пѡ́вете да совѣ́ратъ мѣ́риата 359.

2. Форми за 2 и 3 л. ед. ч.

Най-ясно картината на съотношението между новобългарските и черковнославянските по тип форми за минало несвършено време се очертава при формите за тези две лица от над 120 глагола. Тези форми всъщност в преобладаващата си част са за 3 л. ед. ч.

а) **Глаголи от първо и второ спрежение.** При тях предпочитано е черковнославянското окончание -ашѣ. В “Митологията” например с него са форми от 40 глагола, а с новобългарското окончание -еше са използвани форми от 17 глагола.

Черковнославянски тип форми с окончание -ашѣ: М– грéашѣ 40, жикéашѣ 29а, мѣ́ашѣ 20, смѣ́ашѣ 17, чѣ́ашѣ 19, та́дѣашѣ 33, вѡ́рашѣ са 15, вáрдáшѣ 18, ѣ́дáшѣ 31 и др.; Ж– вáрдáшѣ 354а, вѣ́дáшѣ 357а, знáашѣ 353а, тѣ́глашѣ 357 и др.

Новобългарски форми на -еше. Макар и по редки, тези форми са образувани както от народни по произход глаголи, така и от книжовни: М– вáлеше 19, картéеше 19, гостéеше 44а, кайрáтéеше 49а, нѣ́деше 61, слѣ́чеше 33а, сѣ́деше 33а, возсы́лáеше 62а, хóчеше 14, та́деше 30 и др.; Ж– пи́шеши 362, полéгнееше 356а, хóчеше 359 и др.

Присъщата на котленския говор **редукция** на [е] в [и] се проявява и тук, като най-често засяга крайно [е] в окончанието: М– вѣ́еши сѧ́ 31а, пи́еши 43а, желáеши 12, хóчеши 10а и хóчешы 39а.

Колебанията на Софроний между старите книжовни форми и живите новобългарски особено видимо се проявява в случаите, когато от едни и същи глаголи се използват форми и по единия, и по другия образец: М– нѣ́дáшѣ 49 и нѣ́деше 61, сѣ́дáшѣ 36 и сѣ́деше 33а, желáашѣ 49а и желáеши 12, та́дáшѣ 33 и та́деше 21; Ж– ѣ́дáшѣ 357а и ѣ́деше 361, сѣ́дáшѣ 354а и сѣ́деше 354.

Глаголите с [ж, ч, ш] пред тематичния гласен на сегашната основа имат окончание -ашѣ, както в черковнославянски: М– держáшѣ 18, лежáшѣ 64, можáшѣ 57а,

теча́ше 13, тра́жаше 63а; Ж– держа́ше 357, мо́жаше 353. Изкуствеността на тези форми личи от факта, че понякога надделява живото произношение и се появяват форми с новобългарското окончание: М – оу́чеше 66, хо́чеше 18, мо́жеше 56а; Ж– пи́шеши 362, хо́чеше 354а.

б) Глаголи от трето спрежение. Те имат форми за това лице със съвременните окончания –аше / -яше, писмено предавани -аше / -аше: М – пома́гаше 61а, порáчаше 18, пофа́щаше 17, прода́ваше 21, пѣ́щаше 66, ра́дваше са 34, сказа́ваше 14, ѿбика́лаше 63а, ѿста́ваше 54а, повела́ваше 61, подка́наше 16а и др.; Ж – да́ваше 355а, дѣ́маше 354а, зими́ваше 355, мими́ваше 355, нави́ваше 356, подкла́наше 361а сови́раше 361а и др.

3. Форми за 1 л. мн. ч.

За това лице се сращат използвани малко на брой форми – от около десетина глагола. Те имат окончание –хмѣ, което е характерно за новобългарското имперфектно спрежение, и повечето форми напълно съвпадат със съвременните: М – ѿхо́ждахмѣ 26а; сто́ехмѣ 353, хо́чехмѣ 353, глѣ́дахмѣ 354а, ѿма́хми 355, мими́вахмѣ 357, ѿхо́ждахмѣ 353, не зна́хмѣ 358а, чѣ́дахми са 355а.

4. Форми за 2 л. мн. ч. не са използвани в езика на двете повести.

5. Форми за 3 л. мн. ч.

Всички използвани форми за това лице от над 30-те глагола съвпадат или са близки до новобългарските форми. Докато в черковнославянски окончанието е -ахъ, то у Софроний формите завършват на –аха / -аха.

а) Глаголите от I и II спрежение имат окончание -аха: М– ми́аха 53а, га́аха 51а, ма́мраха 45, сто́аха 56а, чѣ́даха са 16а; Ж– ви́аха мѣ 356, ва́рдаха 353, во́ваха мѣ 361, мо́лаха 353а, сви́раха 353а, смѣ́аха са 353а, сто́аха 362 и др.

б) При глаголите от III спрежение формите са напълно съвременни: М– дѣ́маха 54а, ѿхо́ждаха 36, ча́каха 54, ѿста́ваха 54а и др.; Ж– да́ваха 355а, дохо́ждаха 354, ѿви́раха 359а и др.

6. Форми на спомагателния глагол есмь / с'мь за минало свършено и минало несвършено време

Спомагателният глагол есмь / с'мь е използван от Софроний във формите за двете минали времена над 170 пъти. Формите му за минало свършено и минало несвършено са общи, затова и заедно ще ги разгледаме.

а) За 1 л. ед. ч. са в употреба три форми вѣхъ, вахъ и выхъ:

- от тях в повече примери се среща **първата** - вѣхъ: М– Та́а но́щъ ви́дѣхъ со́нь, ка́ко вѣ́хъ въсе́днала на едно́го фѣ́ла 41; Ж– по́выше ко́лѣ и не́моще вѣ́хъ 353, оу́ тако́ваа тѣ́снота вѣ́хъ 355;

- **втората форма** вахъ има не повече от пет-шест употреби: М– ѿзъ по ѣ́стество же́нское вѣ́ дѣ́во́йка 27а; Ж– а́ азъ катó вѣ́ вли́зъ до не́го фѣ́тихъ мѣ пи́щолъ 357.

- **третата форма** выхъ, която е старата същинска форма за аорист, в “Митологията” се открива веднъж, а в “Житието” на три пъти: М– не ѿста́ви́ ни́що да не вѣ́хъ нагчи́ль сѣ́на тво́его 52; Ж– И катó вѣ́ дѣ́ваа го́дини 353.

б) За 2 и 3 л. ед. ч. формите са също три – вѣше, вѣ, вы.

- **първата форма** вѣше, която е новобългарска по тип, има най-много употреби – например само в “Митологията” над 50 пъти, напр.: М– Го́рѣща ѿ едно́ дѣ́те цю́ вѣ́ше па́ть го́дини 54а; Ж– стра́шенъ паша́ вѣ́ше 354а;

- **кратката разновидност** вѣ се появява веднъж: М– цю́ не вѣ́ възможно 12;

- **третата форма** *ѡ* е книжовната черковнославянска форма за минало свършено време. В “Митологията” тя има над 30 употреби, а в “Житието” е по-рядка форма: *М*– и сказа́ имѣ *ѡ*ще каккѡ *ѡ*́тъ то́ѡ 17; *Ж* – не *ѡ*́тъ мѡ *ѡ*зможно 356а.

в) За **1 л. мн. ч.** в “Житието” се появява форма *ѡ*́тъми: *ѡ*́тъми четвѡрица оу́ една́ *ѡ*́тъмъ крѡ́тъка 356а.

г) За **2 л. мн. ч.** употреби не се откриват.

д) За **3 л. мн. ч.** освен новобългарските форми *ѡ*́тъмъ и *ѡ*́тъмъ в “Житието” се използва и черковнославянската форма *ѡ*́тъмъ: *М*– дрѡ́гитѣ фѣлѡсофы цѡ́ *ѡ*́тъмъ прѣишли сѧ́ *ѡ*́тъмъ 50, *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ то́ѡтъка трѡ́ица ѡ́тъмъ 55; *Ж*– Потѣкѡ́ до *ѡ*́тъмъ члѣцы цѡ́ *ѡ*́тъмъ мо́лили 354, *ѡ*́тъмъ мо́и не *ѡ*́тъмъ свѣрзаны 357, не *ѡ*́тъмъ са собрѡли 353а.

7. В заключение могат да се направят два основни извода относно формите и употребата на **минало несвършено време**.

Първият е, че в спрежението на глаголите за минало несвършено време Софроний не спазва последователно нито черковнославянския, нито новобългарския образец, макар че преимуществото е на страната на старите книжовни форми.

Вторият е, че спрежението на спомагателния глагол *ѡ*́тъмъ / *ѡ*́тъмъ, както в новобългарски, е общо за минало свършено и минало несвършено време, но не е еднотипно. От една страна, в него се съчетават форми на черковнославянското спрежение за минало свършено и минало несвършено време, от друга, са използвани и новобългарските образци.

§ 37. Минало неопределено време

С форми за повече лица това време е застъпено в “Митологията”, докато в “Житието” са представени само три лица – 1 и 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. Софроний си служи сравнително често с форми за минало неопределено време, като ги използва в новобългарския им вид – само на три пъти спомагателният глагол е употребен в черковнославянския му формален образец *ѡ*́тъмъ. В няколко случая освен обичайните форми със спомагателен глагол *ѡ*́тъмъ + **минало свършено деятелно причастие** Софроний прибегва и до неопределени форми със спомагателен глагол *ѡ*́тъмъ.

а) За **1 л. ед. ч.** има форми както с новобългарския облик на спомагателния глагол *ѡ*́тъмъ, така и с черковнославянския *ѡ*́тъмъ, като първите преобладават.

Новобългарският образец в положителни форми се появява само в “Житието” в 5 примера: и *ѡ*́тъмъ ка́ѡ *ѡ*́тъмъ го́ *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 353а. Отрицателните форми, образувани с частици *не*, *нѡ́тъ*, са само с новобългарския образец: *М* – не́ *ѡ*́тъмъ го́ *ѡ*́тъмъ 40, не́ *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 66а, не́ *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 45а и др.; *Ж* – не́ *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 353а, не́ *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 362а, нѡ́тъ *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ . . . нѡ́тъ *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 362а и др.

Черковнославянският образец веднѡж се среща в “Митологията” и на два пъти в “Житието”: *М* – *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 64; *Ж* – *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 358, *ѡ*́тъмъ . . . *ѡ*́тъмъ 360.

б) За **2 л. ед. ч.** форми са употребени само в “Митологията” от 13 глагола, всички – новобългарски: си *ѡ*́тъмъ 46а, си *ѡ*́тъмъ 59, не́ си *ѡ*́тъмъ 60, *ѡ*́тъмъ си 56, си *ѡ*́тъмъ 20а, си *ѡ*́тъмъ и др., напр. *ѡ*́тъмъ мой до́ѡтъмъ си *ѡ*́тъмъ то́ѡ и *ѡ*́тъмъ си *ѡ*́тъмъ на́ 65.

в) За **3 л. ед. ч.** формите са също новобългарски. Само в Митологията над 20 глагола имат използвани такива форми, а в “Житието” – над 8: *М* – *ѡ*́тъмъ 54а, *ѡ*́тъмъ 56а, *ѡ*́тъмъ 56а, *ѡ*́тъмъ 34, *ѡ*́тъмъ 68а, са *ѡ*́тъмъ 65а, и др.; *Ж* – *ѡ*́тъмъ 354а, *ѡ*́тъмъ 362а. Срещат се примери и с редуциран вид на спомагателния глагол: *М* – цѡ́ *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 56а; *Ж* – *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ . . . *ѡ*́тъмъ *ѡ*́тъмъ 358а.

Както в народната реч в някои случаи при третоличната форма спомагателният глагол се изпуска: М - оу едї дѣнь прїйде гольва цю вѣше тѣриль житѣ оу дѣпката, и поглѣдна житѣ како са оумѣлило и фїрѣсало ѿ солнечных пѣкъ 40а; Ж – не вїдї ли севѣ си како та фѣтила чѣмата 359.

В езика на “Митологията” за това лице се срещат и форми за минало неопределено време, образувани със спомагателен глагол вѣда: Молю вы вїждѣ та да не вѣде запѣлиль нѣкой члвкъ моѣта стѣка и гори. Я ѡны мѣ рѣкоха: Не е запѣлиль тѣмо ѡгнь нїкой 56а, . . . когї оузе сынѣ мой таковѣй рѣзѣмь и фїлософїа, да не вѣде ѿ рождѣнїе своѣ прїѣль тока словѣсное ѣстество 65.

г) За 1 л. мн. ч. е регистрирана една употреба: М– каквѣто снѣ чѣли како сѣ мнѡгѡ мѡлвы, и сѣ мѣтынѣ, и поствѣ цю оучїнила мѣтерѣ егѡ, та просїла сына ѿ бѣа 43. Формата е народна.

д) За 3 л. мн. ч. се откриват форми в три примера: М– не са мїнали 49а; Ж– са поишлѣ 355, са стѣнали 362а.

2. В заключение може да се каже, че:

първо, когато повествованието налага, Софроний си служи с минало неопределено време, чиито форми в езика му имат напълно съвременен вид – изключенията са незначителни. Не рядко, както в народния език, в 3 л. ед. ч. спомагателният глагол се изпуска;

второ, в употреба се въвеждат и форми със спомагателен глагол вѣда, но примерите са малко, и то само за 3 л. мн. ч. в повестта “Митология”.

§ 38. Минало предварително време

Формите за минало предварително време се покриват напълно със съвременните книжовни образци. Представени са три лица – 1 и 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч.

а) За 1 л. ед. ч. са употребени форми от 5 глагола: М– вѣхѣ высѣдѣнала 41, вѣхѣ оуѣиль 50; Ж– вѣхѣ соврѣль 358а, вѣхѣ ѿчѣль севѣ 355, вѣхѣ сѣ разгѣрдиль 355.

б) За 3 л. ед. ч. формите са от петнадесетина глагола: М– глѣдѣль вѣше 65а, вѣше кѣпило 67, вѣше напїсаль 47а, вѣше прїѣла 58, наоучиль ѣ вѣше 18, вѣше тѣрила 40 и др.; Ж– вѣше мѣ хвѣтиль 355, са вѣше заклѣль 356а, вѣше гѡ заклѣиць 361а, ми вѣше мнѡго дѡтѣгѣнало 362, вѣше ѡвладѣль 359 и др.

в) За 3 л. мн. ч. повече форми откриваме в “Житието”: М– вѣхѣ прїишлѣ 50, вѣхѣ кондїсали 40а; Ж– са вѣхѣ мѡлили 354, не вѣхѣ са соврѣли 353а, вѣхѣ повѣгѣнали 356, ѣ вѣхѣ разсѣпали 359а, прїишлѣ вѣхѣ 361.

§ 39. Причастия и деепричастие

Подсистемата на причастията в езика на книжовник като Софроний Врачански може да допринесе немало за изясняване на развойните процеси в книжовноезиковото развитие, да очертае насоката на търсенията в областта на глаголните времена и наклонения в периода, когато книжовниците на практика решават въпроса за характера и основата на новия книжовен език.

Наблюденията над използваните в двете Софрониеви повести причастия показват, че Софроний си служи с причастната система на народния език. Още един факт, който дава основание да се твърди, че той застава на позициите на съвременната му говорна езикова ситуация и последователно внедрява структурните особености на народния език в книжовната си практика.

фїлософа катѡ чїѡ тоѡѡ ѡ женѡта такїѡвѡ рѡчи попременѡго са зарѡдка, и течеѡеѡѡ ѡїде при неѡго 48.

Както е известно, деепричастията от този тип стават твърде характерни за книжнината през 60-те – 80-те години на XIX век, когато са били на път да се утвърдят в книжовния ни език, но по ред причини биват изместени от югозападните диалектни форми на **-йки** и изоставени⁵⁹.

§ 40. Обобщени изводи за глаголните категории

Направеният анализ на морфологичните особености при глагола позволява да се изведат няколко крайни обобщени извода:

1. Софроний напълно се е отказал от изкуствените форми на черковнославянския **инфинитив**, използвани в тогавашната писмена практика по традиция. Тяхното място е заето от новобългарските аналитични средства.

2. **Граматичният вид и разпределението на глаголите по спрежения** напълно съответства на утвърдилити се по-късно морфологични норми в изграждания книжовен език и почти изцяло съвпада с тяхното съвременно състояние.

3. Особоно **важна новобългарска особеност при морфологичната категория наклонение** е употребата на преизказни глаголни времена. По този начин, след Паисий, Софроний е вторият възрожденски книжовник, който им прокарва път към книжовната морфологична система. От новобългарски тип са и останалите три наклонения – **изявително, повелително и условно**.

4. Софроний си служи с почти всички обичайни за народния език **глаголни времена**, като изключително много допринася за възприемането и утвърждаването на новобългарското им спрежение в изграждания книжовен език.

5. **Разширената диалектна основа** на Софрониевия език и тук намира израз в привличане на **особености от западнобългарските диалекти**, когато те в някаква степен стоят по-близо до старите книжовни образци (например при бъдещите времена).

6. Ако в “Митологията” в повечето случаи **черковнославянски глаголни форми** се появяват по силата на непреодоляни писмени навици, то в “Житието” учестеното им присъствие е съзнателно следвана езикова линия, която може да се обясни със стремежа на Софроний през този период да постигне, от една страна, по-висока обработеност чрез привличане на средства и форми от старата писмена норма, а, от друга страна, като че ли да подчертава и внушава нуждата от приемственост между старата и новата книжовна форма на българския език.

VI. НАРЕЧИЯ

§ 41. Наречието в езика на Софроний

Като клас неизменяеми думи, които означават “признак на действие, на друг признак или предмет”⁶⁰ и имат предимно обстоятелствено или пояснително значение, наречията са сравнително широко представени като част на речта в езика на “Митологията” и “Житието”. Близо 200-те наречия, с които си служи Софроний Врачански, включват главно домашен лексикален материал от живия народен език и отчасти от книжовни източници. Анализът им позволява да се види не само реалното състояние на лексиката в тази малко изследвана категория думи в началото на XIX в., но и да се очертаят процесите на формирането ѝ като книжовна система.

⁵⁹ Вж. **Първев Хр.** Установяването на деепричастието в съвременния български книжовен език.- Помагало по история на българския книжовен език. Възрожденски период. Съставител **Венче Попова**, С., 1979, с. 344-351.

⁶⁰ **Граматика** на съвременния български книжовен език, т.2. Морфология, БАН, С., 1983, с.387.

Софроний не е особено затруднен в намирането на нужните му думи с наречно значение – на негово разположение са както живите форми в народния език, така и познатата му практика в дамаскините. Ето защо народни и книжовни наречия нерядко се конкурират при изразяването на едни и същи значения, но трябва да кажем определено, че основни си остават народният тип наречия. Ето някои типични примери в това отношение: кѡрзо и скѡро (кѡрзо излѡзѡ из' капѡата Ж-360, скѡро дай вѣже да оуѣѣса тогѡ пезвѣнка Ж-357); кѡлко и колѡко (амѡ кѡлко ли стѣ имѡ Ж-360а, колѡко ма поношѡваха и оуѡрѡваха ме Ж-355а); пѡслѣ и потока (пѡслѣ катѡ вѣ вѣчѣ пойдѡ Ж-360, потока начѣна тѣрчина войска батѡла Ж-355); повсѡде и повсѡдѡ (алѡ катѡ са касѡпыте повсѡде разнесѣны по Царигра Ж-353, и хѡдихѣме пѡслѣ из' плѣвѣ и по сѣлаѣта стѣхѣме вѡдѡ повсѡдѡ Ж-359); мнѡго и сѣлѡ (ѡнѣ ма мнѡго ненавидѡше Ж-354, алѡ пѡмѡщѣ мѡтѣна кѡвѡто ѡма шѡычѡй сѣлѡ мѡло ма подарѡша Ж-358а); пѡнапрѣди и попрѣжде (пѡнапрѣди не вѣ възможно да пойдѡ на оуѣнѣе Ж-353, алѡ попрѣжде доклѣ не вѣѣха са собрѡли ѡныѡ дѡлжници Ж-353а); пакѣ и пѡки (на трѣѣта дѣнѣ пѡкѣ ма пѡзовѡ пѡшѡ Ж-355, вѣ лѣѣто, 1800, пѡки сѡ повдѡгна войска цѣрка Ж-361а); тѡлкова и тѡлѡко (тѡлкова мѡ рѣкѡ Ж-357а, тѡлѡко вѣше вѣеме жѡрко Ж-355а).

От една страна, тази му практика, а от друга – неустановеността все още на общоприети при народните наречия книжовни форми, обуславят съществуването на ред варианти – **словообразователни, фонетични** или просто **графични**:

- примери за **фонетични и словообразователни варианти**: вѣлки М-56 и вѣлѡмѣ М-13а, вѡизѡ Ж-354а и вѡизѡж Ж-353, вѡѣстина М-56 и вѡѣстинѡ М-19, далѣко М-50 и далѣчѣ Ж-354 (далѣчко Ж-357), испѣрка Ж-362а и испѣркѣнѣ Ж-360, когѡ Ж-357а и когѡи Ж-355а, нѡкогѡ М-66а и нѡкогѡи М-66, ѡдалѣко М-44 и ѡдалѣчѣ Ж-355 (ѡдалѣчко М-53а), ѡнапрѣдѣ М-25 и ѡнапрѣдѡи М-14, пакѣ Ж-355 и пѡки Ж-361, пешѣ Ж-359а и пѣѣши Ж-355а, повсѡде Ж-353 и повсѡдѡ Ж-359, сѣгѡ Ж-358 и сѣгѡи Ж-357, оуѡзѡди М-24 и оуѡзѡдѡ Ж-357а;

- примери за **графични варианти** дават такива употреби като: вѡрзо Ж-360 и вѡрзѡ Ж-354, ковѣѣки М-39а и ковѣѣки М-25, доврѣ М-40 и доврѣѣ М-44, ѡѡѡѣ М-25 и ѡѡѡѣ М-33 и др. под.

Вѣв формата си наречията се подчиняват на новобългарския начин за изразяване на степените за сравнение, които са образувани с частици по и нѡй, както това е при прилагателните: М – повѣѣсоко 35а, повѣѣше 20а, подѡврѣѣ 57, нѡй вѣѣше 40а; Ж – подѡлѣчѣ 360, повдѡлѡ 358а, повсѡро 362, попрѣжде 353а, нѡй вѣѣе 361а, нѡй пѡслѣ 356а, нѡй мнѡго 362а. Някои от степенуваните форми са се лексикализирали като самостоятелни лексеми, напр. повѣѣѣе, повѣѣше, понапрѣдѡи.

§ 41а. Наречията откъм състав

Разглеждани откъм състав, наречията са два типа: **прости** – такива като вѡизѡ М-19, гѡрѣѣ М-31, днѣсѣ М-49, слѣ Ж-362, лѣсно Ж-355а, мѡло Ж-359 и др.; и **сложни** – те са образувани от други думи с помощта на предлози вѣ / ко, до, за, из, на, ѡ, по, с, оу. Тези предлози са свѣрзани с:

а) съществително: ковѣѣки М-67, вѡѣстина Ж-357а, доврѣѣѣра Ж-359а, доколѣнѣѣ Ж-357а, докрѡй М-55, заоуѣтра Ж-360, навѣеме М-58а, нагѡрѣѣѣ М-38, надѡлѡ Ж-357, нѡѣстина Ж-359, напѡсѡка Ж-361, нарѣѣдѣ М-16, насѡла М-39а, насрѣѣѣца Ж-361, наоуѣтре Ж-353, ѡгѡрѣѣѣ М-22, ѡдѡлѡ М-39, ѡсрѣѣѣца Ж-361, ѡсѣтра М-41, оудѡлѡ М-35а;

б) прилагателно: из'нѡва Ж-355, напѣздѡ М-17, напѣсто М-47а;

в) числително: зѡѣдно М-55, испѣркѣнѣ М-65, испѣрка Ж-362а;

г) местоимение: затѡка Ж-361а, зѡѣѣ М-39, ѡѣѣѣка Ж-353а, потока Ж-355;

д) друг предлог: наза́дъ М-55, нао́колъ Ж-360, напреди́ М-27, насрѣ́дъ М-47а, оуза́ди М-24;

е) наречие: въ ма́ле Ж-357а, вско́рѣ Ж-353, досега́ М-67, занапреди́ Ж-358, наво́нь М-66, надале́ко Ж-361, на́преки Ж-356а, наскоро́ М-68, ѿвнѣ́тре М-64, ѿво́нь М-56, ѿгдѣ́ М-27, ѿда́вна М-36а, ѿдале́ко М-44, ѿдале́чко М-53а, ѿдале́чь Ж-357, ѿка́ко М-31а, ѿкато́ М-12а, ѿнапреди́ М-14, ѿнапреди́ М-25, ѿта́мо Ж-353а, ѿтѣ́ва Ж-353, ѿтогѣ́ва М-24, ѿтѣ́ка М-31а, пово́нь Ж-359, покса́де Ж-353, покси́дъ Ж-359, попере́ннѣго М-21а, посега́ М-58а, свѣ́ше Ж-360.

§ 41б. Наречията откъм произход

Характеризирани откъм произхода им, малка част от наречията като *вонь*, *пакъ*, *ка́мо*, *зѣ́лѡ*, *пешъ* и др. могат да бъдат отнесени към **непроизводните**.

Производните наречия, каквито са всички сложни наречия и част от простите, са получени от имена, глаголи или от местоименни наречия.

а) От **съществителни имена** чрез лексикализиране на стари падежни форми (предложни и безпредложни) са получени освен посочените вече наречия, образувани с предлог и съществително, и следните:

- от **винителни форми**: днесъ́ М-45, змиа́сь М-39;
- от **творителни форми**: де́неми Ж-362а, но́щеми Ж-354а, си́ломи Ж-359;
- от **местни форми**: до́лѣ Ж-353а, го́рѣ Ж-354а, оу́тре М-66, ве́че М-62.

б) Към **прилагателни имена** възхождат наречията със **завършек -о**, които съвпадат с формата на прилагателното за ср. р. Тази група е голяма, към нея се отнасят наречия като *гнѣ́вно*, *горчи́во*, *жа́лно*, *здрáво* и т.н. – те ще бъдат цялостно представени в групите наречия по значение.

От прилагателно е получено и наречието *мѹ́жески* М-64, което е единичен представител на голямата съвременна група наречия, чиято форма съвпада с формата на прилагателните имена за м. р. със **завършек на -и**. От **падежни форми** са получени наречията:

- за **местен падеж**: доврѣ́ Ж-354а, сле́ Ж-362;
- за **родителен падеж**: изно́ва Ж-355.

в) От **числителни имена**, освен вече посочените предложни образования *ведно́*, *ведно́шь* и др., са получени и наречията: *перко́* М-61, *вторѡ́* М-48, употребявани при изреждане.

г) От глагол е получено наречието *молко́ми* М-66а.

д) **Местоименен произход** имат наречията:

- от **въпросителни** местоимения: за́що Ж-354, каккó М-29, ко́лко М-56, коли́ко Ж-353а, кога́ Ж-357а, когѣ́ М-27, ка́ко М-18, ка́мо Ж-358а;
- от **относителни**: катó М-53, защо́то М-49а, ко́лкотѡ М-16;
- от **неопределителни**: не́гдѣ М-29, на́кадѣ М-18, на́какъ М-29;
- от **отрицателни**: ни́гдѣ Ж-360, ни́какъ Ж-356, ни́кога М-66а, ни́коги М-18;
- от **обобщителни**: вса́коги М-33, вса́дѣ М-13а;
- от **показателни**: тѣ́ка М-354, та́кѡ Ж-354, та́мѡ Ж-359а, тогѣ́ва Ж-355, тогѣ́сь М-50, толи́ко Ж-355а, то́лкоѡ М-14 и др.

§ 41в. Наречията откъм значение

Според **значенията** им използваните от Софроний наречия могат да се поделят на **седем групи**:

1. Наречия за място

а) Всички наречия за място са от **домашен произход**, като с книжовни източници могат да се свържат само няколко: *внѣтре* М-34, Ж-353а, *камо* ‘къде’ М-54, Ж-362, *къдѣ* ‘къде’ Ж-354, *ѡвнѣтре* М-64, Ж-353а, *повсю́дѣ* Ж-359, *свѣише* ‘отгоре’ Ж-360, *та́мо* М-45, Ж-359а (*ѡта́мо* М-17, Ж-353а) – на тяхно място в книжовния речник днес намираме народните форми: *вътре*, *отвътре*, *къде*, *навсякъде*, *отгоре* (но и *свише*), *там*, *оттам*.

б) Основната част от **народните наречия** за място са се утвърдили в книжовния език: *влизѣ* М-25, Ж-359, *влизѣ* Ж-355а, *высо́ко* М-35а, *вонѣ* М-54, Ж-360 (*наво́нѣ* М-30а, Ж-356, *ѡво́нѣ* М-56, Ж-360а, *пово́нѣ* М-40, Ж-360), *гдѣ* М-54, Ж-362 (*не́гдѣ* М-29а, *ни́гдѣ* Ж-362, *ѡгдѣ* М-44, Ж-357), *гдѣто* М-42а, *го́рѣ* М-46а, Ж-354а (*наго́рѣ* М-33, Ж-357, *ѡго́рѣ* М-44, Ж-353), *далѣ́ко* М-35, Ж-353а (*надалѣ́ко* Ж-361, *ѡдалѣ́ко* М-44, Ж-362), *далѣ́чѣ* Ж-360 (*ѡдалѣ́чѣ* Ж-357а), *далѣ́чко* Ж-357 (*ѡдалѣ́чко* М-53а), *до́лѣ* М-24, Ж-353а (*надо́лѣ* Ж-357, *ѡдо́лѣ* М-33, *оу́до́лѣ* М-35а), *наза́дѣ* М-26а, Ж-354, *наво́колѣ* М-45, Ж-360, *напосо́ка* Ж-361, *напрѣ́дѣ* М-31, Ж-358а, *насре́дѣ* М-50а, *насре́дѣ* Ж-353а (*ѡсре́дѣ* Ж-361а), *на́кадѣ* М-18, *тѣ́ка* М-48, Ж-354 (*ѡтѣ́ка* М-31а).

в) **Диалектен характер** днес имат следните няколко наречия: *ва́мо* ‘тук’ Ж-354, *вса́дѣ* ‘всякъде’ М-13а, Ж-360а (*повса́дѣ* ‘навсякъде’ Ж-353), *ѡтѣ́ва* Ж-353. Софроний ги е взел от западнобългарските диалекти, стремеейки се да разшири диалектната база на книжовния си език.

2. Наречия за време

а) И тук има малък **книжовен пласт наречия**, които не се задържат в книжовния речник. Те са: *вѣ́чѣ* ‘вечно’ М-67, *вскоро́ѣ* ‘скоро, в кратко време’ Ж-353, *завѣ́тра* ‘сутринта’ Ж-360, *испѣ́рвѣ* ‘отначало’ М-62, Ж-360 (*испѣ́рка* Ж-362), *ка́ко* ‘откакто’ Ж-355 (*ѡка́ко* ‘откакто’ М-31а), *катаднѣ́вѣ* ‘всекидневно’ М-29, *когда́* ‘кога’ Ж-355, *ѡтова́* ‘по-късно’ Ж-353 (*потова́* ‘след това’ Ж-355), *попѣ́рѣдѣ* ‘по-рано’ Ж-353, *посе́гѣ* ‘след малко’ М-53, *послѣ́дѣ* ‘по-после, по-късно’, *тѣ́ко* ‘веднага’ М-61.

б) Ония от **народните по източник наречия**, които продължават съществуването си в книжовния език, са: *вѣ́дношѣ* М-43, Ж-359а, *вѣ́чѣ* М-54, Ж-356а, *дѣ́немѣ* Ж-354а, *днесѣ* М-49, *до́вѣ́чера* Ж-359а, *зимѣ́сь* М-39а, *ка́то* М-45, Ж-355 (*ѡка́то* М-12а), *кѣ́сно* Ж-360, *навре́ме* М-58а, *напрѣ́дѣ* М-17а (*занапрѣ́дѣ* Ж-358, *ѡнапрѣ́дѣ* М-24а, *ѡнапрѣ́дѣ* М-14, *понапрѣ́дѣ* Ж-359), *наскоро́* М-56а, Ж-356а, *ни́кога* М-66а, *но́щемѣ* М-66а, Ж-359, *ѡда́вна* М-36а, *ѡка́кто* М-12а, *послѣ́ѣ* М-34, Ж-354, *ра́но* Ж-360, *се́гѣ* М-32, Ж-357 (*досе́гѣ* М-49а, Ж-359), *оу́тре* М-46.

в) Малка група наречия са употребени във **форми, които днес са остарели или са диалектни**: *до́клѣ* М-27, Ж-361а, *ко́гѣ* М-27, Ж-357 (*вса́когѣ* М-33, Ж-354, *ни́когѣ* М-68), *на́поконѣ* ‘най-после’ М-29, *ѡсѣ́тра* ‘сутринта’ М-41, *то́гѣва* М-17, Ж-355 (*ѡто́гѣва* М-24), *то́гѣсь* М-52.

3. Наречия за начин

а) Те са най-голяма група благодарение на наречията, получени от **прилагателни на -о**, които не се различават от днешните. Такива са: *вѣ́згласно* М-42а, *благополѣ́чно* М-68а, *во́рзо* М-26, Ж-360, *вожде́ленно* М-49а, *гнѣ́вно* М-18а, *го́рко* М-40, *горчи́во* М-34а, *жа́лно* М-54а, *законочи́сто* М-29а, *здра́во* М-25, *крѣ́пко* М-39, Ж-362, *ласка́телно* М-14, *лѣ́сно* М-46, Ж-355а, *любезно* М-62а, Ж-362а, *ми́рно* Ж-356а, *напраздно* М-17, *неистовно* М-17, *непреста́нно* М-55, *неспоко́йно* Ж-354, *пра́во* М-25а, Ж-356а, *просто́* М-28, *проти́вно* М-20а, *ра́вно* М-57, Ж-355а, *ра́достно* М-48, Ж-358, *скри́то* М-66а, Ж-358а, *оу́сѣ́рдно* Ж-362а, *та́йно* Ж-354а.

б) От другите наречия само няколко, които днес не се използват или са остарели, могат да бъдат представени като **книжовни по източник**: *вѣдно* ‘заедно’ М-67а, *изнѡва* ‘отново’ Ж-355, *како* ‘както’ М-60, Ж-358, *мѣжески* М-64, *напрасно* ‘внезапно’ М-22а, Ж-358а, *пѣтно* ‘разумно’ М-35а, *скѡро* ‘бързо’ М-48, Ж-357 (*наскѡро* ‘набързо’ М-56, Ж-357а), *таkw* ‘по такъв начин’ М-52, Ж-354.

в) Останалите наречия са **народни по източник**, като основната част от тях са се наложили в книжовния речник: *дѡврѣ* М-58а, Ж-354а, *доколѣнѣ* Ж-357а, *едкаль* М-29, Ж-358а, *зѣдно* М-16а, *злѣ* М-50, Ж-362, *каккѡ* М-29, *какъ* М-13а, Ж-353, *катѡ* М-43а, Ж-353, *мѡлколь* М-36а, *напреки* Ж-356а, *напѣсто* М-35, *нарѣдѣ* М-16, *никакъ* М-15, Ж-362, *накакъ* М-29, *пѣшь* Ж-359а, *пѣшы* Ж-358а, *силоль* Ж-359 (*насила* М-39а).

г) От народните по източник наречия за начин една малка част днес си остават **диалектни**: *кога* (Ж- кога е *таkw* ѡпѣстѣ го 357а), *никако* (Ж- члвккъ не са *павлѣтъ* никако 361), *хѡрно* ‘добре’ М-18.

4. Наречия за количество и степен

а) Едни от **книжовните по източник** наречия за количество и степен **се запазват в книжовния език**: *вѣзмѣрно* М-22, *пѣрко* М-61, *втѡро* М-48, другите **не се задържат** – *вѣсмѣ* ‘твърде’ М-19а, Ж-354, *вѣше* ‘повече’ М-39, Ж-362а (*повѣше* М-20а, Ж-360), *зѣль* ‘много’ М-358а, *колико* Ж-353а (*наколико* Ж-358а), *мѣло* М-49, Ж-359, (*въ мѣле* ‘за малко’ М-35а, Ж-357а, *немѣло* Ж-355), *пѣрвѣнь* М-55а, *попѣрѣмѡго* М-21а, *толико* Ж-355а, *пѣки* М-19а, Ж-361а).

б) **Народните по източник** наречия за количество и степен се пазят в книжовния език. Такива са: *вѣче* Ж-356 (*повѣче* М-65, Ж-359), *ѡѡще* М-26, Ж-362а, *колко* М-46а, Ж-360а, *колкото* М-61а, *крайно* М-53, Ж-355 (*до край* М-55), *мнѡго* М-30, Ж-355 (*попѣрѣмѡго* М-48), *пакъ* М-26, Ж-355, *подѡль* (Ж – *алѣ* и *таw* не е *подѡль* ѡ затѡрка 358а), *тѡлкоа* М-14, Ж-357а, *тѡлкосъ* М-47, *чѣсто* М-57а. Само в разговорния стил функционира турската заемка *хичъ* ‘никак’ Ж-357а.

5. Наречия за причина и цел

Те са само няколко: *зѣщо* М-19, Ж-355, *зѡщо* М-49, *що* М-66а, Ж-355, *зѡтока* М-30а, Ж-362а. Тук се отнася и диалектното наречие *чѡти* ‘защо’ М-52, присъщо на котленския диалект⁶¹.

6. Наречия за логическо уточняване

а) При този вид наречия се откроява една група **турски заемки**: *ѣнда* ‘именно, тъкмо’ М-18, *варѣль* ‘поне’ М-29, *вѣлки* / *вѣкиль* ‘може би, вероятно’ М-56а, 13а, *мѣтлакъ* ‘непременно’ М-61, *хѣле* ‘добре че’ Ж-361. Вън от книжовния речник днес, някои от тях се срещат в прости народна употреба.

б) Другата група са с **книжовен източник**: *воистинѣ* / *воистина* М-19, 69, Ж-357а, *извѣстно* ‘наистина’ М-18, *непѣрѣмѣнно* Ж-358, *сѣрѣчь* М-38, Ж-355, *тѡкль* ‘само’ М-19, Ж-357а. От тях до наши дни достига единствено наречието *непременно*. Към тази група се отнася и заемката *амѣнь* Ж-362а, имаща специализирана употреба в религиозната област. Наречието *наистина* М-64, Ж-359, което по всяка вероятност е било в народния речник, се пази в книжовния език. Диалектен характер има наречието *атѣ* ‘нима’ М-46.

7. Предикативни наречия

Една група **наречия на -ѡ** изпълняват **предикативна функция**. Такива са: *влогѡзгѡднѡ* М-50а, *возмѡжно* М-52, Ж-356а, *достѡйно* М-68а, *знѣйно* М-52, *подѡбно* М-18,

⁶¹ Петров К. Принос към говора на гр. Котел, Цит. съч., с. 199.

потребено М-18, праведно М-20, Ж-354а. Всички имат книжовен характер, една част от тях, като *възможно, достойно, потребно*, продължават съществуването си и днес.

8. Накрая трябва да се посочат и случаите, когато със значения на наречия се използват **словосъчетания или устойчиви изрази** като: *тѣй чась* ‘веднага’ (само в “Митологията” е употребено 66 пъти), *М-64, Ж-360, кой чась* ‘щом като, когато’ *М-42, Ж-356а, голънь чась* ‘дълго’ *М-15, на многъ чась* ‘дълго’ *Ж-357а, за малое време* ‘за кратко’ *М-12, Ж-362, единъ день* ‘веднъж’ *М-21, единъ пъть* ‘веднъж’ *М-20, единъ са дрѣгѣй* ‘взаимно’ *М-32, зло на зло* ‘лошо’ *М-68, подъ молчаніе* ‘скрито, тайно’ *М-17, глѣдѣ като вѣль* ‘уплашено’ *Ж-356а* и др.

§ 41 г. Обобщени изводи за наречията

1. Анализът на наречията откъм **състав, образуване, граматични особености и значение** показва, че книжовникът си **служи предимно с наречия от народния език**, като основната част от тях, присъщи на източнобългарските говори, са се угвърдили в книжовния език. Малка част от народните наречия, сред тях и привлечените от западнобългарските говори, са останали вън от книжовния речник и днес се представят като диалектни.

В същото време Софроний твърде свободно използва и **книжовни по източника си наречия**, повечето от които не са се наложили в книжовния език или са отстъпили пред използваните в народния език техни живи варианти.

2. По **морфологически характеристики и по словообразуване** наречията напълно се покриват с тяхното състояние в книжовната система днес. Наличието на фонетични, словообразователни и графични варианти се обяснява с едновременното използване на наречия от различни източници и ниската степен на книжовната им обработеност. Освен това, трябва да се отбележи, че фонетично част от народните наречия са повлияни от черковнославянската фонетика на книжовника.

3. В **семантичен план** наречията обхващат основните групи, познати на книжовния език днес, като по-богато са застъпени **обстоятелствените видове**, докато **определителните видове** са по-бедни и по-слабо представени. Този факт дава основание да се заключи, че определителните наречия са повече книжовен тип и че в отличие от обстоятелствените, които постъпват на разположение в книжовната система от народния език, определителните са предимно книжовни изразни средства. Тяхното изграждане и попълване протича по-бавно и е свързано със засилване обработеността на книжовния език.

VII. ПРЕДЛОЗИ

§ 42. Предлозите в езика на Софроний

В езика на “Митологията” и “Житието” по силата на новобългарския аналитизъм, който е основен смислово-синтактичен принцип в структурирането на изказа, ролята на предлозите е от първостепенно значение. В употреба тук намираме общо 34 предлога. От тях и в двете повести участват: *вѣзь, верхъ, въ* (во, ф), *до, за, заради* (*зарадъ*), *изъ* (ис), *кантѣ, като, къ, междъ, на, наместѣ, ѿ, по, подъ, покрай, послѣ* (*после*), *предъ, при, сасъ, слѣдъ* (*следъ, слѣтъ*), *спроти, оу*. Само в “Митологията” се срещат: *надъ, ѿ, ѿсвѣнь, съ* (со), а само в “Житието”: *накрай, насрѣща, помеждъ, посрѣде, презъ* (*призь*), *протѣво, рѣди*.

Основната част от тях, като *вѣз, верхъ, въ, до, за, изъ, къ, на, по* и т.н., са по състав **прости**. Сложните предлози са образувани от свързването на **прост предлог и**

съществително – наи́ксто, насрѣ́ща, посрѣ́дѣ, или от два предлога – заради́, помеждѹ́,
покра́й, накра́й.

Морфологически неизменяеми, предлозите имат **фонетически варианти**: **въ** – **во** – **ф**, **заради** – **зарадь**, **изъ** – **ис**, **послѣ** – **послѣ**, **слѣдъ** – **слѣдъ** – **слѣтъ**, **сѣсъ** – **съ** – **со**, **прѣзь** – **призь**. Предлог **съ** се използва главно в удвоен вид **сасъ**, което е характерна особеност на българския език⁶².

Като “изразяват синтактичните отношения на зависимост между членовете на изречението или словосъчетанието”⁶³, предлозите стоят пред имена или именни групи, единствено изключение е черковнославянският следлог *ради*, който заема постпозиция по отношение на името.

Задължително старото си падежно управление пази единствено само предлог **къ** (**Ж**- **къ** ģđš 358, **М**- **къ** ċřü 21). При останалите предлози имената могат да стоят в съответна падежна форма, но това са по-скоро частни случаи, а не закономерност. Закономерна е всъщност употребата на обща форма, каквито са изискванията на новобългарската морфологична и синтактична норма.

Предлозите са използвани с твърде богат спектър от **значения**⁶⁴, които стоят близко до съвременните им употреби или напълно се покриват. Тъй като предлозите не са били обект на проучване в изследването на К. Ничева⁶⁵, освен във връзка с падежните употреби, съпоставки могат да се правят само с езика на Йоаким Кърчовски⁶⁶.

§ 42 а. Предлози БЕЗЪ, ВЕРХЪ, ВЪ

1. Предлог **БЕЗ** има общо значение за отсъствие: **М**- да го оубыѣшь **БЕЗ** тражѣніе и **БЕЗ** испитѣніе 20а, **ЕДНО** нѣщо **БЕЗ** ѣмѣ 59; **Ж** – встанѣ ѡбъ **БЕЗ** ѡца и **БЕЗ** мѣтер 353.

2. Предлог **вѣрхъ** сравнително рядко се използва. В “Митологията” той е употребен предимно в **пространствено значение** – *положение отгоре на някаква повърхност*: М– положи рѣцѣте свои **вѣрхъ** мѣжа своѣѣ 31а, Онъ безстѣдный пѣдна **вѣрхъ** менѣ 15. В преносен смисъл същото значение се запазва и в примера: М– И токѣ ѣ пакѣ по слѣ, акѣ стѣне тѣѣ работѣ тѣѣ **вѣрхъ** тѣѣѣ 60а.

В “Житието” предлогът има значение за противопоставяне: Ж- сѣкѣсѣа са карцалѣнтѣ сѣ пазвѣнскѣтѣ члѣвцы и прѣидѣша *вѣрхъ* Брѣца 359, На тѣа са годѣна повдигна оурумъ елѣ калѣсѣ Мостафѣ пашѣ сѣ, 40: хлѣды войскѣ *вѣрхъ* Пазвѣнтѣ wsls 359.

3. Предлог въ (во, ф). Вариантите се срещат в езика на “Митологията” с по два-три примера.

⁶² Вж. **Мирчев К.** Предлозите **в** и **с** в македонските говори. (Принос към руско-българските езикови успореждици). – Македонски преглед, 1933, кн. 3, с. 73.

⁶³ **Граматика** на съвременния български книжовен език. БАН, т. II. Морфология, С., 1983, с. 409.

⁶⁴ При тяхното определяне са използвани и са взети предвид изследванията: **Граматика** на съвременния български книжовен език. БАН, т. II. Морфология, С., 1983, с. 409-445; **Георгиев Ст.** Морфология на съвременния български книжовен език (неизменяеми думи). В. Търново, 1978, с. 64-89; **Георгиев Ст.** Морфология на българския книжовен език. В. Търново, 1996, с.96-107; **Константинова В.** Предлози, изразяващи пространствени отношения в съвременния книжовен български език. – Бълг. ез., 1971, 28-43; **Константинова В.** Предлози, изразяващи темпорални отношения в съвременния книжовен български език. – Изв. на Инст. за бълг. език, кн. XIX, 1970, с. 311-324; **Спасова-Михайлова С.** Пространствени предлози в българския език, които завършват на –д. – Езиково-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 275-281; **Речник** на съвременния български книжовен език, т. I-III. С., 1955-1959.

⁶⁵ **Ничева К.** Езикът на Софрониевия “Неделник” в историята на българския книжовен език. С., 1965.

⁶⁶ Цойнска Р., Езикът на Йоаким Кърчовски. С., 1979, с. 231-249.

а) **Пространствените му значения** могат да се представят в две разновидности:

- положение на предмет или действие в пределите на обект: М – и нѡжъ держаше въ рѣцѣхъ своѣхъ 26, рече въ севѣхъ 11, всѣко дѣте оумѡ мѡхъ бѣва во игри 61а; Ж – и подѣдоха ми въ рѣцѣхъ моѣхъ конѡхъ моѣхъ да го вѡдѡхъ за юздѡхъ 357а, и ѡхѡждахъ сѧ тогѡ Милаша въ пѣть нѡхъ 357;

- положение сред множество предмети: М – и много фѣлософы имаше при севѣхъ си, ала имаше единъ фѣлософъ Ф тѡхъ, цѡ бѣше нѡй голѡмъ 65а.

б) **Темпоралното му значение** е свързано с положение на действието в пределите на единица време: М – оутре цѣ прѡтѡхъ сына твоегѡ в третѣй чѡ да го вѣдишь 12; Ж – въ петокъ вече прѣиде 354, рѣкоположиха мѡ на сѣшенство въ лѣто: 1762: мѡцъ септѣ, на ѡ, дѣнь въ недѣлю 358.

в) **Третият тип значение** е за навлизане в състояние: Ж – И азъ тогѡва оубѡхъ се и прѣидѡхъ въ оуспѡненіе голѡмоу 357, кѡтѡ мѡ вѣдѣхъ подивѣхъ сѧ и вѣидѣхъ въ оужасъ 357а.

§ 42 б. Предлози до, заради, изъ, каинто, кѡто, къ

1. Предлог **до**. Представен е повече в езика на “Житието”.

а) **Пространствените му значения** са:

- указание за достигнат от действието пространствен предел: М – развѣрахъ кѡко си прѣишѣхъ до калѣто на портихъ 32; Ж – и кѡтѡ поишѣхъ до Фандаклии свѡдили сѧ тѡмо помеждѡхъ си ѡвчѡрете 355а, и тѡкѡхъ поидѡхъ до сѣло Коннѡри 358а;

- указание за насоченост на действието към пространствен предел: М – да прѡтѣхъ зѡтѡхъ ми до нѡ 26а; Ж – кѡтѡ ѡхѡждахъ до нѣ глѣдахъ на едно мѣсто нарѡдъ много 353, и поидѡша до дѡргѡра моѡхъ 353а, и поидѡхъ на Шѣмѣ до вѡката да оуправѡхъ севѣхъ 353а;

- пространствена съотнесеност към обект, най-често за указване на близост: Ж – цѡ ѣ единъ чѡ близъ тѡ сѣло до Коннѡри 358а, цѡ ѣ полъ пѣть до Бѡраца 358а.

б) **Темпоралното и количественото значение** на предлога се основават на понятието “предел”, съответно във времето или в количествените дадености:

- отнесеност към временен предел: Ж – до единъ чѡ дофтѡса тѡмо и Мило 357а, ѡ мѡрта до стѡхъ Тѡица сѣдѡхъ мирно 356а;

- приблизителен брой с посочване на количествен предел: М – и мѡло гѡдѡше, и мѡло пѣеши до четѣридѣсѡхъ нѡщи 43а-44; Ж – ѡстаѡи до сѣдмѣстѡти ѡвѣрани ѡвни 355а, доишѣхъ . . . до: 400: пандѡри 358а.

2. Предлог **за**.

а) Предлог **за** има малко употреби в **пространственото значение** залавяне: М – фѡти мѡимѡна за мѡдѣте мѡхъ 39; Ж – мѡ фѡти за вѡрдѡхъ 354, да го вѡдѡхъ за юздѡхъ 357а.

б) **Темпоралното значение** времѣтраене е с малко повече примери застъпено: М – за шѣсть мѡцы да го испѣдѣхъ 11, и за многоуе вѣме показѡваше севѣхъ кѡко ѣ сѣрдѣта 33а; Ж – оучѣни пашѡхъ сѡбѡхъ за три дѣни 354а, едѡа за три дѣни поидѡхъ 361а. Разновидност тук е указването на временен предел: Ж – и да постигѡна на еѣкѣиѡ моѡхъ за рѡжѣство Хѡ 358.

в) **Трето типово значение** на предлога е указание за предназначение: М – нѡщо за гѡдѣние 45, нагѡтки дѡврѡ гѡстѣе за вѣчѣрѡхъ 31; Ж – не имаше прѡздѣни хѣжи за конѡцы 359а, да оуѣмѡхъ ѡвцы за вѣглихъ 361, тѣскѣрѡхъ за менѣ 361а.

г) **Четвърти тип** е значението за цел: М – да тѡража за тѣвѣ и за тѡкѡхъ полѡчѣе 12а; Ж – да ѡ оуѣме за вѡтѡраѡхъ женѡхъ 356а, а ѡныѡхъ прѡти за парѣ на сѣло 354а.

д) Пети тип предназначение на предлог за е за въвеждане на глаголният обект: М– да оузнай за кой севепь скорви бабата 54а; Ж– да вы пита за пъть 354а, та кани за архієрѣа 358.

В някои от тези примери може да се види и причинност: М– не знаа за какъв кабахатъ ми оучини онъ това 36; Ж– за това ли за друго ли пакъ са повдигна войскѣ верхъ видѣ 361а.

е) Като **типово значение** може да се отдели и значението за стойностна измеримост или размяна: М– да купи за едно джкато оръсь 25, и не воздавай никомаз злѣ за злѣ 68а; Ж– лифа ми за двѣста гро нѣщо 35.

3. Предлог заради / зарадѣ. Използва се сравнително често и с повече значения, отколкото днес.

а) Едно от обичайните му значения е за мотивиране на причина: М– зарадѣ нѣкоа причинѣ ѿиде фѣлософъ при царѣ 12, колко смущеніе стана на оу домъ на зарадѣ тѣа дръхѣа 37а; Ж– хочеа нѣкой тѣрцы въ малѣ да ма оубѣатъ заради една чѣждаа причина 359а, да глѣбѣа члѣвцыте, зарадѣ родство, и зарадѣ дръгѣи вѣщи 354а.

б) Друго добре застъпено значение е за цел: М– держаше ги цѣрь при севѣ зарадѣ совѣтници, и зарадѣ зговѣрници за всѣкаа работѣ 15а, ѿидоха на нѣкой градъ зарадѣ торговщина своѣ 53; Ж– излази на кезирскѣа дивѣ зарадѣ сѣлскаа поможь 356.

в) В много примери предлогът означава обекта на глаголи за реч, мислене: М– Джмать зарадѣ тѣе головы 39а, цѣ вѣше писано на нѣа зарадѣ цѣломздреніе 16а, нитѣ нѣкоа рѣчь да и продѣа зарадѣ тѣа работѣ 17; Ж– да ма испитѣа зарадѣ харачійскаа харѣа 353а.

г) Другите значения на предлога са:

- предназначение: М– сказаніе заради Кѣра царѣ 10а, показаніе фѣлософское зарадѣ лѣкавщина жѣнскаа 40а; Ж– наказаніе заради безѣминаа лѣдостъ моѣ 355;
- изгода, полза: М– глѣдахъ зарадѣ нѣгѣ на свѣздыте 65а, ѿговѣриха зарадѣ дѣтетѣ 52а;
- вина: М– токамъ зарадѣ една лѣжлива женѣ да оумертѣи сѣа своѣгѣ 25.

4. Предлог изъ / ис

а) В повечето примери означава движение отвѣртре навън: М– излѣзе изъ бѣнѣа 29, излѣзе изъ кнѣзѣа домъ 54а, да не излази гла изъ нѣговѣ оуста 14а.

б) Служи и за представяне на място, през което протича действие: М– и премѣна ис портитѣ молокѣ 66а, проникна бѣнѣа изъ една дѣпка и видѣ ...28а; Ж– подавахѣ ми изъ прозѣрицѣ 353а.

в) Статичното пространствено значение разпрѣснато положение, което му е днес особено присъщо, тук се открива в малко примери: М– нафарѣа рыбата изъ вѣзните на нѣката 45.

г) Същото се отнася и за значението движение без определена посока в границите на определено пространство: Ж– и хѣдихме послѣ изъ Плѣвѣ и по сѣлаѣа 359, чѣ са изъ градѣ смущеніе голѣмоѣ 360а.

д) предлог изъ е използван и за означаване на последователен обхват: М– и едѣнь изъ дръгѣи стѣна радѣсть голѣма 48а.

5. Предлог кѣмтѣ. Среща се само в езика на “Житието”, означава насоченост, посока на действието към обект: Ж– повлѣкоха да пойдѣтъ кѣмтѣ цѣрките пѣлѣа 353, повлѣгна кѣмтѣ пѣшѣа конѣк 354а, азъ са тѣгла кѣмтѣ вѣстанѣи 356.

6. Предлог кѣтѣ, който е по произход наречие, служи за сравняване и с него са изградени ред фразеологизми в “Житието”.

а) В едни случаи с като се сравняват предмети: Ж– градь *като* ѳреѳи 360а, лицѣто *мз* *като* ѳгнь запалѣ 359.

б) В други случаи чрез сравняване се разкрива начин на действие: М– и оуцѣлѣ *като* ѳнапрѣдѣ 17а, та са чѣашѣ гласѣ *като* грѣмѣ 19, и хѣдѣше *като* вѣсѣнь 16; Ж– глѣдѣ *като* вѣль 356а, глѣдѣше *като* ѳвцы на заколѣнїѣ 355.

7. Предлог *къ* е много рядѣк – има едва три употреби. Означава обект на глаголно действие и се свързва с дателна форма на името: М– показанїѣ *къ* цѣрю 22; Ж– прѣстави сѣ *къ* гдѣ 358.

§ 42 в. Предлози междѣ, на, надѣ, накрай, наликѣсто, насрѣщѣ

1. Предлог междѣ има следните пространствени значения:

а) Положение помежду два обекта: М– держѣ *м* *междѣ* нѣгѣти си 51а; Ж– станѣше *междѣ* цѣкѣй пѣрта и *междѣ* пѣли кѣшкѣю 353.

б) Положение сред еднородна среда: М– и ѳидѣ *междѣ* мѣлитѣта 38; Ж– и азѣ сѣдѣ *междѣ* тѣхѣ 361.

в) Взаимоотношения между хора: М– оучинѣха любѣвь *междѣ* сѣвѣ 37а, вѣ крамолѣ и смѣщенїѣ *междѣ* мѣжа, и *междѣ* женѣта 36а; Ж– стѣна еднѣ крамолѣ *междѣ* агѣтѣ 354а.

2. Предлог на има най-много употреби, само в “Митологията” те са над 500.

а) Най-често на служи за представяне на пространствени отношения:

- място, в пределите или върху повърхността на което се проявява дадено действие: М– горѣ сѣдѣ *на* еднѣ дѣвѣ 39, паднѣ цѣрскѣа пѣрѣтѣнь тѣмѣ *на* ѳдра 17, имашѣ гѣдѣркатѣ моѣ *на* рѣмотѣ си ѳгорѣ еднѣ голѣмѣа и стрѣшна рѣна 21а, и да тѣрѣмѣ товѣ тѣсто ѳгорѣ *на* рѣнатѣ 21а; Ж– сѣдѣ *на* рѣгозѣна 359а, прѣйдѣхѣ *на* епѣкѣа моѣ 358а, *на* еднѣ ѳфѣрѣскаѣ кошѣра сѣдѣ 359.

- направление, посока на действието към даден обект или място: М– поглѣднѣ *на* ѳдра 17, прѣтѣлѣ сѣзгѣта своѣ *на* пѣзѣ 21, и поѣшелѣ *на* еднѣ градь 21; Ж– сѣдѣ *на* рѣгозѣна 359а, прѣйдѣхѣ *на* епѣкѣа моѣ 358а, *на* еднѣ ѳфѣрѣскаѣ кошѣра сѣдѣ 359.

- място, в чиито предели се върши действието: М– прѣклѣ го зѣло вѣнѣтрѣ *на* сѣцѣто *мз* 18а, оутѣвѣрдѣ *на* оуѣмѣ своѣ 13а, дойдѣ ми *на* оуѣмѣ 24а.

- област на дейност: М– испѣдѣшѣно *на* всѣ фѣлософѣскаѣ мѣдрѣстѣ 11а; Ж– прѣйдѣ *на* вѣрѣ нашѣ 357а, рѣкоположѣха мѣ *на* сѣщенѣство 358, *като* мѣ хѣротѣнисѣша *на* архѣтерѣйѣство 358, прѣдѣдѣ мѣ *на* занѣмѣтѣ 353.

б) Предлог на има и темпорални значения:

- в едни случаи *той* посочва разположение във времето: М– по вѣмѣ *на* тѣ са вѣрна ѳнѣй чѣлѣкѣ 18а; Ж– вѣстѣнѣ тѣмѣ нѣщѣ *на* ѳсѣмѣ часѣ 359а, *на* трѣтѣа дѣнь 353, *на* тѣмѣ са гѣдѣна повдѣгнѣ . . . 359;

- в други случаи указва повторение във времето: М– *на* всѣкѣй дѣнь да оуѣмѣ ѳ товѣ хѣлѣкѣ 21; Ж– и *на* всѣкаѣ нѣмѣ, и *на* всѣкѣй прѣзѣникѣ сказѣвѣ повѣненїѣ 356а, потрѣбно вѣше да са нѣйдѣ оу цѣрка и *на* вѣчѣрнѣмѣ и *на* оутѣрѣнѣмѣ, *на* всѣкѣй дѣнь 354;

- а понякога и количеството време: Ж– и ѳнѣ *на* мнѣгѣ чѣ держѣше пѣшкѣта насрѣщѣо мѣнѣ 357а.

в) Третѣто типовѣ значение на предлога е за изразяване на притежателно отношение: М– вѣше *на* ѳнаѣ женѣ мѣжѣ 35, сѣзгѣнѣмѣ *на* еднѣгѣ вѣлѣрѣна 53, лѣкѣвѣцинѣмѣ и

савината на савите жени 41a, на дѣтето оученіето 13a; Ж– граммати́къ на касѣнь ваши 355, на Гюргі паша деі́йте 360, монасты́ що ѣ на софінскаа епархіа 359a.

г) В редица примери предлог на служи за представяне на **целни отношения** за предназначение, за цел, причина или повод на действието: М— да предаде севѣ на смѣръ 42, достѣно на хѣла и на оукорѣніе 43, ала пѣрво си собрахѣ разнѣсенный мой оумь, и ѡвѣрихѣ го на послашаніе, и тазыкъ мой оучиннихѣ оудѣствовашателень на всѣ нѣжданѣ оученіѣ 62, мѣслаше внѣтре на свѣой пѣмысль 57, севѣнь е на тыѣѣ члвцы смѣрът ѣспось 52, на полѣзв внѣшнюю 10а.

д) Много са примерите, в които предлог на е употребен за представяне на обектно отношение: М– не продѣмвай нищо *на* мѣжа моего 42а, принесѣ іастіе *на* мѣжа своего 45, рече *на* гѣна своего 52а, фѣрлаше каваѣхѣ *на* слѣгнѣната 18а, занесе ги *на* торговица 21; Ж– вѣкна *на* Милоша 357, цѣлѣна *на* деспѣти рѣка 359, рече *на* чѣвка своего 357а, ѡны ма наваждаха *на* архіерѣа 354, надѣно сѣ *на* бѣга 362а, катѣ сѣ исповѣда *на* дѣхѣвникѣ 354.

е) Предлог на служи и за изразяване на отношение за количествена характеристика: М– изгорѣ ѿ *на* трѣхъ мѣстахъ 36а, вѣхъ тогѣ *на* вѣзрасть и *на* рѣзъмь . . . 62; Ж– вѣхъ *на* трѣхъ вѣлюка 362, како ѣ онаѣ епархїа разнѣсена *на* много малый села 358.

ж) В по-редки случаи с на се изразява оръдие, средство на действието: М– и да са наъчи таа вещь на астрономіата потѣнко 12а, оучахъ дѣца на книжное оученіе 354а, хочеть и на на колы да навѣать 356.

з) В няколко примера този предлог изразява отношение към вида, мярката, сравняването: М– по̀бѣна е на многоцѣнѣ и избѣра кáмень 37а, на хайдѣстина и на злáго члв́ка чéсть ѝна 65а, а също така и към названието, името: М– дохóждаше нáкой на ѝме Мíхъ 18а, єдинъ цáрь на Пѣрсѣа на ѝме Кúро 10а; Ж– нáкой члв́къ на ѝме Милошь 357, вѣше на ѝма Маѳѣй.

и) По-специфични употреби на предлог на са в примери като: М– почтѣ не ѣ поѣбно на мѣдраго и на разѣмнаго члѣвка да ѣма жѣнскѣм кабахѣть себѣнь на голѣмноѣ мѣчѣніѣ и на голѣмѣм казѣнь 64 (тук последните две употреби на предлога имат значение ‘за’), почтѣ са всѣ коварны, и лѣстцы и много данкавы на зѣманіѣ, и на продаваніѣ 57 (в значение на ‘по’), азъ много размышлѣніѣ ѣмахъ на тѣмѣ 32 (в значение ‘за’).

3. Предлог надъ е рядко използван, среща се на три пъти в “Митологията” със значение положение по-горе от нещо: М– ѿѡѣси єдинъ наквасєнь сїонгѣ **на** главата му 19, да ги дєржї ѿгòрѣк **на** дѣтето 24.

4. Предлог накрай има единични употреби в “Житието”, означава отношение на разположеност в близост до външната страна на обект: Ж— карцалінітѣ доишли накрай градѣ 360а.

5. Предлог наимѣсто се среща рядко. Представя отношение за замяна на един предмет с друг: М– и наимѣсто гърне, принесе рашето 25а; Ж– да съди наимѣсто архіереѣа 361а.

6. Предлог насрѣща / насрѣщю има място в езика на “Житието” с пространственото значение срещуположно разположение спрямо лицето: Ж– и да їди насрѣща нас 358а, запрѣгна пїшка своѧ насрѣщю менѣ 357а.

§ 42 г. Предлози ѿ, ѿскѣнь, ѿ, по, подѣ, покрай, помеждѣ, послѣ

1. Предлог ѿ се появява веднѣж в “Митологията”, служи за указване на предмета, в който се реализира действието: М– трѣдѣ са ѿ оучѣніѣ 11.

2. Предлог ѿскѣнь също веднѣж се среща в “Митологията”, изразява отношение за изключване: М– не ѿма поголамо добро, и поголамаа вещь, ѿскѣнь добра и мѣжественнаа и разѣмнаа жена 37а.

3. Предлог ѿ е сред най-често използваните предлози. Служи за изразяване на разнообразни отношения.

а) С най-много употреби предлогът е използван в значение за изходност, отдалечаване от даден обект, посока на движение за отделяне: М– и азѣ оудалечѣх ѿ нѣхъ 27, излѣзох ѿ отечѣство моѣ 44, паднали ѿ смокината 33; Ж– востана ѿ Тѣтевѣ 359, повѣгна каймаканѣ ѿ Крайѣвъ 362а, излѣа са ѿ скѣше едѣ градѣ 360а, сѣпнаха са ѿ Бѣдѣ тѣрцы ѿ Бѣдѣ по сѣлата 359а, са махнаха карцалѣнте ѿ епархіата 359.

б) Освен това предлогът може да указва и мястото, през което преминава действието: М– вѣзла оу еднѣ калѣ ѿ еднѣ прозѣрчи 63а; Ж– хѣче да изскѣчи сѣце моѣ ѿ оуста моѣ 355.

в) В не малко примери предлог ѿ има значение за отделяне на част от цяло или на предмет от еднородни предмети: М– едѣнь ѿ пашѣте рѣче 63а, пѣрвыѣ ѿ сѣдмѣте фѣлософы 16, пѣ ѿ тѣа вода 27, тогѣва мѣ дѣде жена мѣ ѿ тѣа рыба 46; Ж– и едѣ ѿ нѣхъ вѣхъ азѣ 354, и оубѣли еднѣгѣ ѿ нѣхъ 355а.

Тук може да бъде отнесена и употребата му при изреждане на части: Ж– ѿ еднѣ страна . . . ѿ дрѣгаа страна 355.

г) Друго **типово значение** на ѿ е свързано с посочване на **отношение за произход**. Може да посочва:

- местопроизхода: М– кѣто чѣ си нѣкой чѣлкѣ ѿ тѣа градѣ 58а; Ж– пашѣн ѿ тѣрско 361а, жена ѿ тѣа сѣло 356а, Нарѣ Осма ѿзлѣ ѿ Ататѣліа 359;

- а в някои случаи и веществения произход: М– вѣче не ѿмами да продавами тѣковы хѣлкѣ ѿ такѣо тѣсто 21а.

д) В доста примери предлог ѿ служи за означаване на причина: М– Я ѣныѣ ѿ голѣмоѣ разгѣрѣніѣ, и ѿ рѣвностѣ, цѣ ѿмашѣ калѣто нѣа проклѣа ѿ голѣмаа вѣлѣстѣ сѣрдѣчнаа 30а; Ж– ѿ сѣрѣ не хѣче нѣкой да поѣди 358а, и ѿ пѣкѣ запрѣхѣмѣ 355а, азѣ ѿ сѣрѣ повѣгнаа при сѣмаа каѣна 360а.

е) **Темпоралното значение** на предлога ѿ се заключава в посочване на начален момент във времето: М– ѿ тѣа чѣ вѣче не смѣнѣх да привлѣжаа при тѣа нѣва 17а, ѿ товѣ послѣ 62а; Ж– ѿмахѣ прѣѣтелѣство ѿ вѣтѣхе вѣме 361а, и ѿ мѣрта до сѣта Тройца сѣдѣа мѣрно 356а, ѿ товѣ вѣче послѣ 356а.

ж) В някои случаи с предлог ѿ се сочи источникът на действието: М– ѿ товѣ показѣніѣ да знѣнѣхъ 25, чѣ тѣа дѣмѣ ѿ женаа 28, чѣхъ ѿ нѣа 49; Ж– да чѣлѣтѣ ѿ менѣ 362а, не чѣлѣ ѿ дрѣгѣѣ архѣереѣ тѣковоѣ по нѣшемѣ пѣзыкѣ оучѣніѣ 358а.

з) С този предлог понякога се посочва и обектът на съпоставяне при сравнение: М– не ѿма дрѣгаа вѣщѣ на свѣтоа поголама ѿ ѣстина 51, много са скѣпо продаваа ѿ дрѣгѣте градѣве 56а; Ж– вѣрѣчѣ вѣше ѿ осѣмѣдѣсѣа кѣсѣн 362а.

и) Много са примерите, в които предлог ѿ служи за означаване на обект, по отношение на който се върши действието: М– да кортолѣса сѣна ѿ тѣа смѣртнаа нѣжда 20, просѣла сѣнаа ѿ бѣга 43, и цѣкѣа сѣнѣ оуѣѣ женаа ѿ вѣнаѣціа 28а; Ж– провѣдѣ вѣше ѿ

везира 354, да ги не совиратъ ѿ раѣта сегѣ, ани да ги оузематъ ѿ нѣкого торгѣвца 355, свекодѣша ме ѿ ѡныа содомѣти 353а, да зашитѣа сѣлото ѿ войската 355а.

4. Предлог по е от средно затъпените по честотност предлози.

а) Значителна част от употребите му са за израз на пространствени отношения:

- повърхност, върху която се осъществява действието: М— всѣ го ѣсторѣса и испѣса по стѣнѣте 68, сѣдѣ по нѣвите 39а; Ж— начѣнаха да ма вѣатъ по вѣсы нозѣ 356, и по лѣдѣ ги на дѣска привлѣкоха 361а;

- пространството като поле на действия без определена посока: М— и хѣди по всѣте сѣла 44; Ж— катѣ са касѣпѣте повсадѣ разнѣсѣны по Цѣгѣра и по Янатѣлскаа страна 353, хѣдѣ да тража дѣкторы по Сливѣ по Иѣмболъ 355, хѣдѣ по цѣквите 358а;

- посока на действието: М— много любааше женѣ и по нѣхъ хѣдааше катѣ вѣсѣнь 16; Ж— чѣвцы са развѣгоха по Вѣлашко, и по дѣгѣи страны 362а. В първия пример предлогътъ представя движение след нещо.

б) Темпоралните отношения, изразявани с предлог по, са два вида:

- **в едни случаи** с по се указва приблизителното време на съобщаваните действия: М— по вѣдѣное вѣме прѣиде на ѡнаа женѣ мѣжъ ей 35а; Ж— по тѣа днѣ изѣшѣлъ вѣлъ ѿ Яндрѣанѣполѣ вѣстанѣи вѣши 355а, по аугѣстѣ, мѣца пондѣхъ на епарѣѣа моѣ 359а, а нѣщъ мѣла по мѣѣа мѣца 361;

- **в други случаи** с предлог по се означава временен момент, след който е последвало действието: М— По вѣме катѣ са вѣрна ѡны чѣвкъ ѿ кѣръ свѣѣ, попѣта папагѣла 18а; Ж— по товѣа начѣна тѣрѣина войска вѣтѣлѣа 355, по товѣа послѣк 355, най послѣк катѣ разкаѣи и разсѣпа Пазвѣнтѣ шѣл по стѣгѣ Димѣтрѣа цѣката оуѣрдѣа, азъ вѣхъ по сѣлаѣа 359а.

в) С предлог по се представя и разпределение на действието по обекта: М— разнѣсе го по свѣите сѣдѣницы 42, хѣче да тѣа вѣчѣ по сѣдѣницы и по напастѣй 60а; Ж— и привѣдоша ѿ войската мѣ на Вѣдѣ до хѣлаѣа дѣшы, и дѣде имѣ Пазвѣнѣѣа по едѣ хѣлѣкъ и распадѣ ги 362, имѣа чѣма ѣѣще ала повѣче по тѣрѣцѣте 359, каквѣ ли злѣ не сторѣха по хѣтѣаны 354.

г) В не малко примери предлог по е използван за изразяване на основание, съответствие, съобразяване: М— и по ѡвѣчѣю поклонѣ са 33а, скажѣ ми по коѣа причинѣа тѣлкова вѣме да молѣи 14а; Ж— вѣздаѣ ми прѣвѣдно по дѣлѣ моѣ 354а, начѣнѣа да хѣда по нѣговоѣ оуѣгожѣнѣе по грѣческоѣ ѡвѣчѣѣ 354а.

д) Макар и рядко, предлог по се срѣща и за характеризиране по особеност: Ж— не чѣлѣ ѿ дѣгѣѣи архѣерѣа тѣакоѣ по наѣшѣмѣ газыкъ повѣнѣе 358а.

5. Предлог подъ е представен в много примери, но затова пѣкъ с три значения:

- **в едни случаи** той означава положение отдолу, по-ниско: М— и падѣа дѣлѣ по дѣкѣото 39, хѣдѣла всѣкоги по едѣа смѣкѣна 33;

- **в други случаи** предлог подъ представя положение или състояние: М— повнѣхъ кѣко си по нѣкоѣа нѣжда 14а, по вѣстѣна тѣаа раѣѣта по молѣнѣе 16а;

- в един пример подъ служи за означаване на време в значение 'малко преди настѣпването му': Ж— и пѣкъ пондѣ по ѣсѣнь на Вѣраѣа 359.

6. Предлог покрай е използван на няколко пѣти за означаване на пространствени отношения:

а) непосредствена близост: М— излѣзе из дѣма покрай мѣжа ѣа 22а-23; Ж— замѣнахѣме покрай Пѣвѣ 358а;

б) по протежение: Ж— хѣдѣ катѣ лѣдъ покрай вѣдѣте 355.

7. Предлог помеждѹ е употребен веднѣж за указване на взаимоотношения между лица: Ж– свѣдѣли сѧ тѣмо помеждѹ си ѡвчѣрете 355а.

8. Предлог послѣ има единични употреби. Служи за означаване на време, събитие, след което е извършено действието: М - ѿ тоѡ послѣ повелѣ ѿрь, да приведеѡ ѡнаѡ ѡзѡваѡ и зѡлаѡ женѡ 62а; Ж – потоѡ послѣ не сѣдѡ мѣре 355.

§ 42 д. Предлози посрѣде, предѣ, презѣ, при, протѣко

1. Предлог посрѣде се среща в езика на “Житието”, има значение в средата на нещо: Ж– ала посрѣде нѡщи прѣйдоша члѣцы 358.

2. Предлог предѣ има ниска честотност.

а) Той изразява в част от примерите положение откъм предната, лицевата страна: М– и положи прѣ папагѡловите ѡчи едно ѡгледало 19, ѣто приведеѡ сына мѡегѡ прѣ ѡрѣвѣе тѡѡе 67; Ж– и на всѡкѣа дѣнь навѣваше на кѡлы ѿ ѡныѡ арнаѡты прѣ ѡчи нѡши 356.

б) Освен това може да изразява и временно отношение на предходност: М– да не пѡти и тѣ какѡто прѣишѡ на нѡкого ѡра прѣ тѣвѣ 28.

в) Трети вид значение на предлога се реализира в случаи, когато той посочва по отношение на кого или на що се проявява някакво действие: М– не ѣ възможно да бѣде лѡжѣ предѣ ѡра 50а.

3. Предлог презѣ (призѣ) има употреби само в “Житието”. Изразява пространствено отношение на прекосяване напреко открай докрай на обект: Ж– кѡтѡ мѡ вѡдѡше призѣ полѣто 357а, пондеѡ на Тѣтѡвѣ презѣ горѡта 359, ѣто такиѡ нѣжды и смѣртны страѡве промѣна презѣ глѡвѣ мѡю 357а.

4. Предлог при е сред сравнително добре застъпените предлози в Софрониевия език. Пространствените отношения, изразявани от него, са:

а) непосредствена близост: М– лежи при главѡта на дѣтѣто 34, рѣче на една женѡ що вѣше тѣмо при нѣго 48; Ж– глѣдаѡ при ѡарските пѡлѡты лѡдѣа 353, една оудѡа що вѣше влѣз при пѣтъ 353а;

б) насочване, приближаване към нещо: М– ѡхѡждаѡ при ѣди коѡ ѡра да оучѣна свѡдка мѡѡ сѧ дѣверѡ мѣ 27, варни сѧ наѡдѣ при кнѡзѡ 55; Ж– прихѡждаѡа вѡстанѣи при на 356.

5. Предлог протѣко изразява противопоставяне с враждебни намерения, среща се веднѣж: Ж– ѡѡще мнѡго такиѡ хѡйдеѡ пѡзѡанѣйскѣи стоѡха крѣпко протѣко ѡраѡа вѡйсѡа 362.

§ 42 е. Следлог рѡди

Следлогът рѡди има съвсем ограничени употреби в езика на “Житието”. Служи за означаване на причинно отношение: Ж– не ѡстѡна чѣсто едно сѣло грѣхѣ рѡди нѡши 358а, и тѣмо ѣмаше ѿ пѡзѡанскѣи на конѡкѣ пѣаны вѣха и чѣнаѡа зѡ, тоѡ рѡди оузеѡ двѡиѡа члѣцы ѿ агѡта ѣ 361.

§ 42 ж. Предлози сѡсѣ, следѣ, спрѡти, оу

1. Предлог сѡсѣ (сѣ, со) е от често използваните предлози в двете произведения. Значенията му са тѣрде разнообразни.

а) Основни са отношенията на съвместимост – социативните отношения, които се проявяват в означаване на:

- придружаване, съвместност: М– и ѡнде фѣлѡсофѣ сѧ ѡарскѣа сѣна на лѡвѣ 24, и намѣсли да испѡлни жѣлѡниѣто своѡ сѧ нѣл 16а, оузеѡ тѡа женѡ пѣиѡтата сѧ кафѣса 19; Ж– и

родиль *сѧ* нѣмъ мѣжеское дѣте 353, хочехъ *сѧ* едногѡ ворѣака нѣговаго да поидемъ оу янадѡлскаѧ страна 353, и ныи *сѧ* тѣмъ ведно поидѡхъ 353, прѣтихъ на прѣ тварникъ *сѧ* двоица тѣрцы 360;

- средство, оръдие на действие: *М*– и мыслаше *сѧ* оумъ своѣ 19, и *сѧ* мѣдрость и *сѧ* рѡзмъ птицѣта прелести 19а, *сѧ* тоѡ нѡжъ цѧ закола севѣ си 26, та ма вѣрѡаха *сѧ* желѣзо 46; *Ж*– поискахъ *сѧ* ѡныѧ лѡдѣи да проминѣ на Юскѡдари 353, единъ *сѧ* копѣе фарли на менѣ 354, завѣ главъ моѡ *сѧ* шѡ 360;

- начин на действие: *М*– и *сѧ* голѡма рѡдѡсть начѣна да го пѣта 13, дѣмаха на дѣтетѡ *сѧ* слѡдки хорати 13а, молимъ тѡ *сѧ* колѣнопреклонѣнѣе 17а, *сѧ* какова скѡпѡсть мѣсаше тоѡ хлѣвъ; *Ж*– и прѣидохъ на село *сѧ* здравѣи 353а, и поидѣ на Бѣдинъ *сѧ* нѡкоѡ лѣсть 361а, *сѧ* крѡтѡсть ми рѣче 355, начѣнаха моѣ дръжѣна оу затворѣ да плѡчѡ *сѧ* слѣзы 354а;

- характеризиращо качество: *М*– имаше единъ члѣвъ *сѧ* оумъ лѡкавъ 34а, тогѣма ѡговѡри кривоглѣдыѧ мѣмѡ цѡ бѣше *сѧ* едногѡ окѡ кривоглѣдѣ, а *сѧ* дръгѡгѡ слѣпъ 60а; *Ж*– ѡвъ *сѧ* зелье калпакъ 360, ѡвлѣчѣ *сѧ* архѣерѣйскаѧ ѡдѣжда 360а. Всѣшност тукъ отнасяме изѡбщо характеризираща особенѡст.

б) В нѣколко примера предлогъ сѡсъ служи за указване на съдържание: *М*– испѡлни сѡ *сѧ* вѡлхи 61; *Ж*– ани оу коѡ хѣжа да поидѡ кѡтѡ са всѣ испѡлнены *сѧ* тѣрцы 360.

в) Дѡста примери има за изразяване на отношение към обект: *М*– и начѣна да си игрѡи *сѧ* женѡта 17, и не хѡче да хорати *сѧ* менѣ 13а; *Ж*– хѣчь вѣра *сѧ* пѣшка кѡва ли 357а, начѣна тѣрчина вѡйска вѡтѡлѣи и *сѧ* москѡвица и *сѧ* нѣмница 355.

г) В един пример с предлогъ сѡсъ е изразено отношение на последователност: *Ж*– прѣстѡвки сѡ и стрѡи и стрѡина моѡ наскѡро единъ *сѧ* дръгѣи 353.

2. Предлогъ слѣдѣ (слѣтъ, слѣдѣ) е сред сравнително слабо застъпените предлози в Софрониевия език.

а) Пространственѡтѡ значение на предлога е свѣрзано с движение по следите на някого: *М*– Ёлѡ слѣдѣ менѣ 31, и тѣѡ тѣчѡше слѣдѣ нѣгѡ вѡрѡ 24а; *Ж*– а свѡтанъ идѡше слѣдѣ менѣ 357а.

б) Вторият тип значение на предлога е с **темпорален характер**, указва се отстояване от посочено време, по-късно от фиксиранѣя временен ориентир: *М*– И слѣдѣ три дни рѣче женѡта на мѣжа своѣгѡ 46, слѣдѣ малѡе вѣеме цѣ вѡстѡни и цѣ оуѡвѣи ѡнь тѣвѣ 20; *Ж*– И ѡвъ слѣдѣ единъ мѣць поискахъ позволѣнѣе да си поидѡ на епархѣѡта слѣдѣ три годѣни 362, слѣдѣ товѡ поидѡ на едно село 357.

3. Предлогъ спрѡтѣ има над 40 употреби, служи за указване на съгласуванѡст, съѡбразенѡст с нещѡ: *М*– и *спрѡтѣ* тѡѡ мѣрка голѡмо рѡзлѣчѣе има междѡ добѣра женѡ и междѡ злѡѡ женѡ 36а, моѡ рѡзмъ *спрѡтѣ* вѡшѡ премѣдрѡсть сѡмнѣтеленъ дохѡди 51, и слѣгѡта *спрѡтѣ* повелѣнѣетѡ мѡ, на всѡкѣи дѣ много вѣеме оузѣмаше ѡ тоѡ хлѣвъ 21; *Ж*– И *спрѡтѣ* товѡ сѡ разгѡрди и не хѡчѣше да са покѡрѡва на вѣзѣрю 361а.

4. Предлогъ оу има зачѣстѣна употреба, само в “Митѡлогѣята” той се срѣща 139 примера.

а) Служи за изразяване на място на действие или състояние, кѡгато се отнася до лице, живѡтно, семейство или дом: *М*– когѣ влѣзе вѣстрѣ оу дѡмъ глѣда дѣте своѣ спѣ 34, и дѣмаше оу севѣ си 22, вѡистинъ оу тѡѡ птица . . . не има оу нѣмъ ни една рѡвѡта истѣна 19а; *Ж*– кѡтѡ чѣхъ товѡ не вѡстѡна оу на сѣце 355а, тоѡкно сѡ продѡдоха и кѣпѣха оу моѡта хѣжа 356а, поидѡша оу дръгѣи дѡмъ 360.

б) Освен това с него се указва изобищо място, където нещо става, намира се или към което е насочено действието:

в) В множество примери с предлог оу се посочва времето, когато се извършва нещо: М– Я оу едѣнь дѣнь излѣзаль покѣнь на торгѣвщина своѣ 21, и оу тѣм днѣ хѣче да прѣйде вѣко нашъ 353а, ала вѣше оу срѣда то исплатѣнѣе 354.

г) С предлог оу се означава също така и положение или навлизане в състояние: М– и пѣдна оу голѣмѣе оудивленѣе каквѣ да стѣри 27, и оу гнѣвъ свѣи извѣди сѣвѣи и оу вѣ пѣрѣто 34; Ж– мнѣше ми са како хѣче да изскѣчи срѣче моѣ ѿ оу ста моѣ, оу такокам тѣкнѣта вѣхъ 355.

Тук могат да се отнесат и няколко примера, в които предлогът означава обстоятелство: – ами ѡнзю смѣртнзю рѣкз нѣщѣ оу тѣмнѣ како да прилѣнѣи 361.

д) В няколко случая предлог оу указва на снабденост с нещо: М– да не бы са найшло дрѣгоє дѣте оу фѣлософѣта помѣдро да вѣде 11; Ж– оу тѣм вѣждѣ швѣлкоша менѣ 358, положиша на оу желѣзный верѣги 356.

§ 42 з. Обобщени изводи за предлозите

Какво показва анализът на предложната система в езика на Софрониевите ръкописни творби?

1. Преди всичко, тя **по основния си състав, по употребените форми и значения** на предлозите е **новобългарска**. От общо 34 използвани предлога само няколко – къ, ѿ, посрѣдѣ, прѣтѣко, рѣди – могат да се свържат с влияния от страна на книжовни източници. Показателно за тези предлози е, от една страна, че употребите им са силно ограничени (от един до три пъти), а, от друга страна, че всички те, с изключение на прѣтѣко, са използвани и в езика на “Троянския дамаскин”⁶⁷, а след Софроний с тях си служи и Й. Кърчовски⁶⁸ в почти същата количествена представеност.

От съпоставка с езика на Й. Кърчовски се вижда, че Кърчовски си служи с почти същите предлози, които познава и Софрониевият език. У него липсват само предлозите верѣхъ, камтѣ, накрѣй, насрѣща, помеждѣ, швѣнѣ, слѣдѣ, на Софрониевия език пък не са познати следните предлози, използвани от Й. Кърчовски: вѣ мѣсто, испѣдѣ, кадѣ, накарѣ, какъ, мегѣ, низѣ, ѿколъ, прѣждѣ, чрезѣ⁶⁹.

2. На второ място, твърде характерна черта е **употребата на типично народните предлози** зарадѣ, камтѣ, катѣ, налѣстѣ, насрѣща, швѣнѣ, покрай, помеждѣ, презѣ, слѣдѣ, спрѣтѣ, някои от които и днес си остават присъщи на диалектната реч – камтѣ, спрѣтѣ.

3. **Сравнението** с предложната система на книжовния език днес показва, че основната част от присъщите на Софрониевия език предлози са се утвърдили в книжовната система. Вън от нея са останали черковнославянските предлози къ, рѣди, а от останалите – камѣ, насрѣща, послѣ, спрѣтѣ. От характерните за книжовния език предлози Софроний не използва *вместо, над, изпод, около*⁷⁰, *сред, срещу, въпреки, поради, чрез*.

Сравняването на значенията при предлозите показва картина твърде близка до съвременното им състояние.

⁶⁷ Вж. **Иванова А.** Троянски дамаскин (Български паметник от XVII в.), С., 1867, с. 287, 316, 337, 353.

⁶⁸ Вж. **Цойнска Р.** Езикът на Йоаким Кърчовски, С., 1979, с. 249.

⁶⁹ Пак там, с. 231-249.

⁷⁰ Този предлог обаче е познат на Софроний, вж. **Ничева К.** Езикът на Софрониевия “Неделник” ..., с. 31.

4. По-съществени различия се наблюдават при предлозите заради и №. В езика на Софроний тези предлози имат не само по-чести употреби, но и се отличават с по-широк кръг значения. Значителна част от познатите на Софроний значения днес са поети от предлозите за и в:

- при предлог заради това са: мотивиране на причина; за цел; обект на глаголи за реч, мислене; за предназначение;

- при предлог оу са: място, където нещо става, намира се или към което е насочено действие; време, когато се извършва нещо; положение или навлизане в състояние; обстоятелство; снабденост с нещо.

Същата констатация за предлог оу прави и Р. Цойнска, когато анализира езика на Й. Кърчовски⁷¹. Явлението тя обяснява с влиянието на западните диалекти, по всяка вероятност и при Софроний обяснението е същото.

Различия от съвременното състояние се откриват и при отделни значения на други предлози:

- при върху: значение срещу;

- при изъ: последователен обхват;

- при на: място, в чийто предели се върши действието; област на дейност; количество време, употребите му в значения 'за' и 'по';

- при ѿ: темпорално значение малко преди настъпване;

- при сасъ: отношение за последователност.

VIII. СЪЮЗИ

Изследването на **съюзите** в Софрониевите ръкописни творби може да даде съществени данни не само за допълване на общата ни представа за граматическите характеристики на неговия език, но и в по-общ план да осветли един малко проучен въпрос в историята на книжовния ни език – как протичат строителните процеси при съюзите и как се формира книжовната норма при тях⁷².

§ 43. Съюзите в езика на Софроний

За изразяването на синтактичните и смислови връзки и отношения в рамките на простото и сложното изречение Софроний се служи както със **същински съюзи**, така и със **съюзни думи** - въпросителни и относителни местоимения, наречия и частици.

а) От същинските съюзи са употребени:

- в езика на “Митологията” и “Житието”: а, акó, алá, амí, амí да, да, доклé, зарáдь (зарадí) да, затока́, и, и — и, и та́кω, и то, илí, илí — илí, катó (и), катó да, ли, ли — илí, ни — ни, нíто — нíто, но, сíречъ, та, та да, чи;

- само в езика на “Митологията”: а то, акó ли, амá, дали́, дали́ — илí, за да, зарадí тока́, ка́ко да, ка́мо да, катó да, катó че (чи), макаръ́ (и) да, не то́кмо — амí (но и), но акó, то, тѣкó катó, хемъ́;

- само в езика на “Житието”: давы́ ‘за да’, та затока́, ачí ‘а пък’, онáче, понéже.

б) От съюзните думи – местоимения, наречия, частици – са използвани:

- в езика на “Митологията” и “Житието”: гдѣ, за́що, каквó, каквóто, ка́ко₁ ‘че’, ка́ко₂ ‘как’, какóвъ, ка́мо, ко́гí, кой, ко́йто, ко́лко, почтó, то́кмо, цю́;

⁷¹ Цойнска Р. Цит. съч., с. 249.

⁷² Най-значимото засега изследване, в което за решаването на тези въпроси се прави съществен принос, е: Цойнска Р. Езикът на Йоаким Кърчовски, С., 1979, с. 250-267. Неговият подход сме възприели тук.

- само в езика на на “Митологията”: *атѣ, гдѣто, дано, защо, защото, колкото* (колкото), *ѿгдѣ, ѿкако, чоти, щото*;

- само в езика на “Житието”: *кога, колко, къде*.

в) Като книжовни по източник, без да са имали употреба в народния език, могат да се определят само няколко съюза⁷³: *дакы* ‘за да’, *како, колко, къде, обаче, ѿкако, понеже, сиречь, току*. Част от тях се утвърждават в книжовната система – *обаче, понеже, а сиреч* е вече остарял.

г) Останалите съюзи са **народни или са били познати в народния синтаксис**. Сред тях са и тяснодиалектните *атѣ* ‘нима’, *чоти* ‘защото’ и такива като *коги, зарады* (*заради*) *да*, които в този си вид не са възприети в книжовния език, същото се отнася и за съюзите *не току* – *ами* (но и), *тукъ* *като*. Сред народните по източника си съюзи са и заемките от турски и гръцки произход: *ала, ами, хемь*.

§ 43 а. Съюзите откъм състав и значение

I. Характеризирани откъм състава им употребените съюзи са три типа:

1. Прости: *а, ако, ами, да, докле* и др. под.

2. Сложни – получени са:

а) от съчетаване на съюз със съюз: *а* *чи, ако* *ли, ами да, но ако*;

б) от съчетаване на наречие (местоимение) и съюз: *и* *тако, като* *и, като да, како да, камо да, като че* (*чи*), *та* *затова*;

в) от други съчетания: *за да, заради* *това, макар* (*и*) *да, и* *то, а* *то*.

3. Съотносителни:

а) едни от тях са с **еднакъв състав**: *и* – *и, или* – *или, ни* – *ни, нито* – *нито*;

б) други са с **различен състав**: *дали* – *или, ли* – *или, не* *току* – *ами* (но и).

II. Разглеждани откъм значение, според това в какво синтактично отношение се намират помежду си свързваните от съюзите единици – в синтактично равноправие или в синтактично неравноправие, съюзите се представят от два типа – **съчинителни** и **подчинителни**.

1. Съчинителните (координативни) съюзи, разпределени по разновидности, са:

а) съединителни (копулативни): *и, и* – *и, ни* – *ни, нито* – *нито, та*;

б) противопоставителни (дверзативни, съпоставителни): *а, ала, ама, ами, ами да, но, обаче, току, не* *току* – *ами* (но и), *хемь*;

в) съотносителни (корелативни, разделителни): *дали* – *или, или, или* – *или, ли* – *или*;

г) заключителни: *и* *таку, затова*;

д) пояснителни: *сиречь*.

2. Подчинителните (субординативни, хипотактични) съюзи според вида на подчиненото изречение, което въвеждат са два вида – **изяснителни** и **обстоятелствени**⁷⁴

а) Изяснителните подчинителни съюзи в отделните им разновидности са представени по следния начин:

- **подложни**: *да, како, кой, почто, що, щото*;

- **определителни**: *гдѣто, да, дали, защо, каквѣ, каквѣто, како, кой, който, що, щото*;

- **допълнителни**: *атѣ, гдѣ, да, дали, защо, каквѣ, каквѣто, како, какѣвъ, камо, камо да, като* *чи, кой, колко, колко, ли, ѿгдѣ, понеже, почто, чи, що, щото*;

⁷³ По-нататък така ще бъдат наричани и съюзните думи.

⁷⁴ Граматика на съвременния български книжовен език. БАН, т. 2. Морфология, С., 1983, с. 464.

- **сказуемноопределителни**: да, каквото, како, какъв, като да, чи.

б) обстоятелствените подчинителни съюзи според вида на въвежданите подчинени изречения се разпределят така:

- **за време (темпорални)**: докле, како, като, коги, ѿкако, тѣко като;
- **за място (локални)**: гдѣ, гдѣто, кѣдѣ, ѿѿ;
- **за начин и сравнение**: каквото, како, како да, като, като че;
- **за причина (каузални)**: да, заради да, заѿѿ, заѿѿто, како, като, понеже, почто, чи, чоти, ѿѿ;
- **за цел (финални)**: да, дабы, дано, за да, зарады (заради) да, като да, та да;
- **за условие (кондиционални)**: ако, ако ли, да, кога, коги;
- **за отстъпка (концесивни)**: макаръ (и) да;
- **за количество и степен**: като да, колко, колко, колкото, ѿѿ;
- **за последица и следствие (консекутивни)**: заради това, затова, та затова, и таков, та.

§ 43 б. Съюзите откъм синтактични функции

Функциите на съюзите са “да свързват: а) однородни части на изречението ...; б) предикативни единици (изречения) в сложното изречение ...; в) отделни самостоятелни изречения в по-голяма синтактична и смислова цялост, в която второто просто или сложно изречение е отделено в устната реч с по-дълга пауза ...”⁷⁵, същевременно те изразяват и разнообразни синтактични и смислови отношения между свързаните единици.

1. Съюз а

а) Осъществява преди всичко съпоставително свързване, като указва на противопоставяне: М– Тый знаншь доврѣ како е оцъ твоѣ старъ и немощень, а азъ есмь сама младъ невѣста 14а; Ж– Язь сѧ тѣглѧ каитѣ востанци, а оны мѧ тѣглѧ наконъ 356, или на несходство между изразяваните от свързаните единици факти, положения, действия: М– Тогѣка ѿговори кривоглѣдымъ мѣмѣ, ѿѣ вѣше сѧ еднѣто око кривоглѣдъ, а сѧ дрѣгѣто слѣпъ 60. Освен това втората единица може да е самостоятелно изречение, съдържащо нов момент по отношение на казаното в предходното изречение, или въвежда пряка реч: М– И царъ го видѣ и рече мѣ: Научи ли сѧ сыне мой каквѣто рече оучитель твоѣ; А дѣтето ѿговори и рече 12а; Ж– и полѧгаха мѣ да пиша тескерѣ да подѧвѧ за конѧци като пишѧ вѣрзѧ, а оны не арѣсѧха конѧцыте ... 354, И поидохъ пакъ на Черепѣ монасты. А на епѣпѣта оудержаха оный аранѧзты всѣ постѣлѧ и садѣны 360. В тези случаи може да се долови и следствен оттенък в значението на съюза.

б) Среща се и с присъединително значение: М – ... и не цѣ мѣжѣ да спѣ сѧ женѧ, а тѣ си сынъ цѣкѣй 28а.

2. Съюз а то

Използван е за следствено свързване: М– Мѣлю вы ѡставѣте днѣ тогѣ члѣвѧ, а то азъ оутре пакъ да вы го дамъ 58.

3. Съюз а чи

Съюзът служи за съпоставително свързване: Ж– Намысли да слѣжа лѣтѣргѣа да сѧ прѣчаща стѣ тайнъ, ачи какво бѣ подарѣ 359.

4. Съюзи ако и ако ли

⁷⁵ Граматика на съвременния български книжовен език ... с. 446.

С тези два съюза се въвежда условно положително или отрицателно свързване: М– ако ти са види доврѡ, прѣйди оу дѡмъ мой 36, ако не хѡчѣ да ми ѡмѣстѣ ѡ сѣна своегѡ, да знаѣи како са тѡм нѡжъ цѣ заколы сѣвѣ си 26; Ж– ѡвѣщава ми са занарѣ ако подарѣ бѣгъ изѡбѣлѣе да мѣ помѡгуть 358а, ако не прѣйдуть, и вѣ посѣчамъ, и парѣте двѣ катѣ оузѣмѣ ѡ нѣхъ 355.

Използват се и във въпросителни изречения: М– Ями ако хѡче ѡнымъ тѡговѣцѣ да поѣиши ѡ тебѣ вѡлхи тѣмъ паница пѡлна 59, Яко ли хѡчешъ да нагчишъ мѣло нѣщо, наидѣи мѣсто сѣмѡе безъмѡлвное 43а; Ж– Ями ако помѣнѣ на Плѣвѣ кѣмѡ азъ да вѣгѣа 360.

5. Съюз ала

а) В отличие от Й. Кърчовски⁷⁶ Софроний често го използва за противопоставителни свързвания: М – И пѡсле горчѣко цѣ са раскѣешъ, ала нѣкожъ пѡлза нѣпоконъ 29; Ж– повдѣгна са едѣ кадѣнскѣи вѣкъ пѣсакъ, ала кѡй ги слѣшаше 360а, стѣнѣ сѣдѣа ала повѣче за парѣи, ала не за менѣ ами да оугодѣ на архѣрѣа 354а.

б) Среща се и в присъединително значение: М– Почтѡ да имашъ и стѡ сынове, пакъ не е пѡвѣно ни еднѡгѡ да оубѣишъ ѡ нѣхъ, ала повѣше и безъ грѣшка 20а.

в) Съюзът се използва и в начало на самостоятелни изречения без да е налице противопоставително отношение: М– И цѣрь тѡй чѣ са гнѣвъ и са голѣма сердѣтина дѣде повелѣнѣе да разсѣпатъ сына егѡ. Ала тѡй чѣ излѣзе повѡнъ товѣ царское безънравное, и безъчлѣвное . . . повелѣнѣе мѣтлакъ да оубѣи сѣна своегѡ 42-42а; Ж– Ала вѣше снѣгъ глѣвѡкъ, зѣма люта . . . 359а.

6. Съюз ама

Докато в езика на Й. Кърчовски съюзът е обичаен⁷⁷, Софроний рядко прибегва към него – в “Неделника” той не се среща⁷⁸, а тук се появява на два пъти само в “Митологията”. Има противопоставително значение, като веднѣж е в начало на самостоятелно изречение: М– и ѡ много скѡръвъ цѣ и да оумрешъ, ама кѡжъ пѡлза тебѣ тогѣва 34а, . . . и да тѣмъ чѣкѣ четѣри мѣцы докѣ си совѣршишъ свѣдѣа. Ама пѣрво са закленѣи сѣ клѣтва . . . 24.

7. Съюз ами

Съюзът е съчинителна връзка за съпоставително отношение: М– Яла сынъ мѣ не дѣмаше нѣкакъ нѣщо на ѡца своегѡ, ами стоѣше и молчѣше 13; Ж– а ѡнъ не хѡчеше да потерпѣи ами прѣтѣи тѡмъ чѣ мѣвѣши . . . 355, да рекъ вѣка ѣсмъ, не дѣва ми рѣка, ами рекѡ дѡктѡ ѣсмъ 360.

Нерядко съюзът стои в начало на самостоятелни изречения в ролята на възклицателна частица: М– Ами кѡгѣи оубѣи тѣ сѣна своегѡ, ами кѡгѡ цѣ да вѣтѣви наследѣникъ на цѣртѣе тѡе 47а; Ж– Ами докѣ исплатѣ ѡнымъ дѡлгъ каквѣ сѣромѣшиѣ потѣгли . . . 353.

8. Съюз ами да

С него се изразяват следствени отношения: М– Мѡла тѣмъ почтѡ имамъ налѣвѣнѣе да ида далѣко на пѣтъ, ами да ми дѣдѣ тѣмъ дрѣха да ѣ нѡсѣмъ 35; Ж– Ёсѣфъ пашѣ дѡврѣ члѣкъ ами да си дѡидѣ на еѣкѣпѣата 359.

9. Съюз атъ

Съюзът осъществява допълнително свързване: М– И всѣмъ нѡщъ дѣмаше злѡчѣстѣнѣи ѡнъ, атъ не наидѡ азъ рѣвата на нѣка 46.

⁷⁶ Вж. Цойнска Р. Езикът на Йоаким Кърчовски, С., 1979, с. 43.

⁷⁷ Пак там, с. 243.

⁷⁸ Ничева К., Езикът на Софрониевия “Неделник” . . . , с. 54-55

10. Съюз гдѣ

Използва се за изразяване на локално отношение: М- Гдѣ чѣаше нѣкоа доброличнаа краснаа женѣ оучинаше всѣкаа скѣпость и смѣсаше са съ нѣа 34а, Ѣто вортѣцыте мѣи Гдѣ ма чѣа 33а; Ж- а Пѣа пашѣ повѣгна Гдѣ очѣ видѣша 362, като в последния пример той е в състава на фразеологична конструкция.

Освен това с него се осъществява и допълнително свързване: М- и крайно заворѣви Гдѣ а встѣки 37; Ж- и не знѣи Гдѣ са 359а.

11. Съюз гдѣто

а) Съюзът служи за съпоставително свързване: М- и занесе а оу тѣа оудѣа гдѣто спѣ ... 19, и положи а на ѡвока мѣсто гдѣто а женѣта встѣви 25а, и дофтѣсаха на тѣ мѣсто гдѣто хѣчеше целѣтина да мѣ ѡсѣчѣ главѣта 42а.

б) По-рядко изразява локално отношение: М- и ѡидѣ при нѣа гдѣто бѣше тѣа невѣста 35а.

12. Съюз да

С него се изразяват различни подчинителни връзки и отношения:

а) допълнително свързване: М- порѣчаше ѣ хѣрно да глѣда 18, ѣѡше им са моли да е совѣра дрѣва и цѣма 42; Ж- Совѣтокаша ме нѣкои члѣцы да поидѣ оу едѣ хѣнѣ 360а, да поида на Вѣра не смѣа 361а;

б) целно свързване: М- И оузе нѣжѣ да разрѣжи лѣсѣцѣта и да ѣ извѣди сѣцѣто 64а, хѣча да поида на нѣвата да вѣрѣмѣ 45; Ж- и да прѣти члѣкѣ да ти прѣтѣ тѣскѣра 361а, и азѣ потѣко да мѣ целѣна скѣтѣ 357;

в) причинно свързване: М- почѣкай тѣ тѣка на клѣденициѣ да ѣдимѣ нѣи напре да вѣдѣ 26а; Ж- хѣчѣмѣ напреки на кѣль да тѣ навѣмѣ да са наѣчитѣ кѣко са оузема ѡ востанѣи вѣши глѣка наѣдѣ 356а;

г) определително свързване: М- Яла да ма вѣдѣтѣ сѣцѣто жѣва не мѣжѣмѣ прѣтерѣкѣ нѣкакѣ 64а; Ж- поѣскахѣ позволѣнѣе да си поида на епарѣѣта 362, Спрѣти тоѣа и мѣне дѣтѣгна и еднѣ ѡ тоѣа, дрѣго ѡ поѣскоѣ оуѣорѣнѣе да ма не хѣранѣ кѣто смѣпѣцѣ 356а.

д) подложно свързване: М- потрѣбно е да напреви кѣто фѣлѣкѣи ѡвѣрѣ еднѣ пѣта ... 41, не е прѣвѣдно да пѣти тѣкѣ 63; Ж- не вѣ мѣ възмѣжно да ма вѣловѣ нѣцо 356а;

е) сказуемноопределително свързване: М- ца ги оучинаа пѣкѣ да оучинаа мѣвѣвъ мѣждѣ сѣвѣ 36а, и не вѣдѣхѣ го да гѣдѣ на трапѣзѣта 44;

ж) условно свързване: М- ... да не е мнѣго сѣленѣ и крѣпѣкѣ, ѡнѣ не вѣ смѣлѣмѣ, нѣто вѣ дѣрѣнѣлѣ да прѣидѣ нѣщѣмѣ 66а, да ми са слѣчѣше нѣкоа тѣковаа лѣкаѣа и вѣа женѣ хѣчѣхѣ да а оуѣвѣа 46а; Ж- да ма фѣти сѣ дѣсѣ кѣсѣи не е възмѣжно да са свѣвѣдѣа 360.

13. Съюз даѣѣ

Употребен е веднѣж за целно свързване: Ж- и за мѣне недѣстѣйнаго вѣа да мѣлѣтѣ и невѣжѣство мѣѣ попраѣити и тѣрдѣвѣшаго са процѣнѣе спѣѣѣити, даѣѣи на дѣснѣ стѣѣнѣи 362.

14. Съюз даѣи (даѣи)

С него се осъществяват в Софрониевия език два вида свързвания:

а) допълнително свързване: М- и да вѣдѣ даѣи вѣрдѣи ѡнѣа клѣтка 12, и не знѣишѣ цѣо сказѣва тѣа ѣстина лѣ е даѣи ѣ снѣ тѣѣи повѣнѣ за вѣсѣдѣнѣе смѣртнѣе 40а;

б) определително свързване: М- и повѣлѣѣа да го оуѣѣѣшѣ вѣзѣ тѣажѣнѣе и вѣзѣ испѣтанѣе даѣи ѣ тоѣа ѣстина 20а.

15. Съюз дали́ (далы́) — или́

Изразява разделително отношение: М- дали́ истина това́, или́ праведно, или́ не е праведно 25, да ви́да дали́ ма́ оу́ мо́а до́мъ призова́а или́ оу́ чъждый 32.

16. Съюз дано́

Използва се за целно свързване: М- И ко́лко мо́же дъ́май му́ ласката́лно, дано́ гво́ стори́ да про́дъма 14.

17. Съюз докле́

С него се изразява темпорално отношение и свързване: М- Барди́ доврѣ́ да не повре́ди́ на́кой жи́то, докле́ до́йде зи́ма 49а; Ж- и бо́рзаше да ма́ разсы́пи докле́ не са ми́нали се́дмъ дни́ 49а; Ж- Яла́ докле́ да по́йде на Яндрѣ́анопо́ли о́нь прѣ́иде́ му́ ма́нзи́ла 356, докле́ не вѣ́дѣ́ то́й Ба́ли́никъ вѣ́ка, тебѣ́ не е возмо́жно ни́гдѣ́ да по́йдешъ 362.

18. Съюз за да

Съюзът служи за израз на целно отношение: М- Та́кѡ вы́ та́а рабо́та та до́йдо́хъ а́зъ слѣ́дъ ба́вата, за да ви́да дали́ ма́ оу́ мо́а до́мъ призова́а или́ оу́ чъждый 32.

19. Съюз зара́дъ (заради́) да

а) Основно осъществява целно свързване: М- то́й ча́ са ме́тна и о́нь в рѣ́ка зара́ да корто́лиса сѣ́на своѣ́го 20, ... да го раздѣ́мкѡ зара́ да не оу́бый сѣ́на своѣ́го 16; Ж- прово́ди́ бѣ́ше ѡ́ вези́ра зара́ да за́щита́ва се́лото ѡ́ войска́та 354.

в) Освен това изразява и причинно отношение и свързване: М- Но а́ко́ има́шь на́що стра́хъ ѡ́ о́ца твоѣ́го, заради́ да та́ не стори́ на́кой повре́жде́нїе: а́зъ да та́ на́зча е́днѡ ро́бота 14а; Ж- и по́моли́ са́ ма́те егѡ́ да ма́ ха́ри́жи мене́ не́й, зара́ да не вско́рѣ́ва хрѣ́ти́аныте са́ моѣ́ оу́бї́енїе 356а.

20. Съюз заради́(зара́) това́

Съюзът синтактически свързва изречението с предходното, поставяйки го в отношение на последица, на следствие: М- Я́ ты́ ги всѣ́коги ѡ́зѡ́каше и дѣ́маше: да ми́ са́ слѣ́чеше на́кома́ та́кова лъ́кава и сла́ жена́ хо́чахъ да ма́ оу́бый ... Заради́ това́ и а́зъ оу́чи́нихъ тебѣ́́ това́ що́то па́ти 46а, О́нь ѡ́ мене́ не по́иска гре́вены а́ми по́иска ѡ́ мене́ кесѣ́нте са́ жалти́цыте. Зара́ това́ и а́зъ не вѣ́рѡ́вахъ тогѡ́ ... 54.

21. Съюзи зато́ва́ и та зато́ва́

Тези два съюза също така поставят свързаното изречение в отношение на последица, на следствие: М- Чѣ́ахъ цѣ́рю ка́ко си повелѣ́лъ да оу́быйе́ш сѣ́на своѣ́го, зато́ва́ а́зъ ро́вски принѡ́сѡ на твоѣ́ держа́вїе́ тїе́ мо́й рѣ́чи 20а, И а́зъ катѡ́ му́ за́бра́ни да не влѣ́зи внѣ́стре оу́ до́ма на́шего, зато́ва́ сто́лаше на врата́ са́ го́ла са́вѣ́а 23, Ча́до моѣ́ доврѣ́ да зна́йшь, почто́ та́ напра́ки на́кой ма́гїа, та зато́ва́ ста́на та́а рабо́та на тебѣ́́ 36; Ж- а́ла́ Дѣ́навъ катѡ́ бѣ́ше за́мѣ́рзна́лъ и ѡ́ двѣ́ стра́ны, та́ не мо́жаше да са́ по́мине, зато́ва́ сѣ́дѣ́хне оу́ Нико́поли ше́т дни́ 361-361а.

22. Съюз за́що

Служи за представяне на:

а) причинно отношение: М- и на́чена го́рко да пла́чи, за́що оу́бый сѡ́прѡ́га своѣ́го 40, о́нь хо́че да ми́ да́де крѣ́пость, да на́вый та́а фї́лософы, за́що о́ны по́лагать смѣ́щенїе ме́ждъ тебѣ́́, и ме́ждъ мене́ 39;

б) допълнително отношение: М- и а́зъ за́що не хо́рати́хъ та́а дни́ що́ са ми́наха, да ти́ ска́жа цѣ́рю 49; Ж- О́бди́те вы́ тѣ́ка да по́ндъ а́зъ го́рѣ́ да развѣ́мѡ за́що ки́ зове́ паша́ 354;

в) определително отношение: М- и о́ицъ и врати́а е́а развѣ́мѡха за́що са́ ѡ́дѣ́ли о́нь ѡ́ не́а 17а.

23. Съюз зацото

Съюзът е синтактична връзка на причинно отношение: М- Я зацото е не оучининых вóлаѣта, цотó тѣа желáаше и любáше, затокá са канратáше и бóрзаше 49a.

24. Съюзи и, и — и

а) Те са средство на съединителната връзка: М- Имаше едѣнь царь цо́ много любáше женѣ, и по нѣхъ хóдаше катó бѣсень 16, Язъ днѣ вѣдѣхъ вáшата комшѣйка, и много а полювѣ и рѣкохъ ѣ да спѣ сá мене ... 30, а тѣа ѡиде и оузе а и скръѣ а, и оу кечеръ положи трапѣза, и тѣри токмо хлѣбъ на трапѣзата 45a; Ж- Едѣнь ма фатѣ за вѣдъ и мáло шетáна да а ѡтóргне 354, óнъ вастѣса нóщѣ Гюрцѣ пашá, и оузе ма ксѣ оуредѣ и принѣсоха го на вѣдѣ 362.

б) Съюзът и служи за връзка между еднородни части, за изреждане: М- Я женáта ма нагóтви гáстѣе печѣно и варѣно, и кокóшка и еднá слáдка вáница 40a, потрѣсе сá и оувоа са ѡ тáково дѣвно и чѣдноє сказовáнѣе и вѣдѣнѣе 15a; Ж- Олзчѣ са тáмо и кадáа, и чаѣша, и сѣбаша 354a, та ѡ стрáхъ и ѡ недѣжнаа тѣснотá оупáдоша всѣ влáсы глáвы моѣй 355.

в) Двойниятъ съюз и - и служи за съотнасяне: М- Ёто тáкѡ, ѡ цѣрю, чѣешъ кáко нáвѣ мѣжа своѣгѡ тáа женá, и сá мѣдростъ и сá рáзънь и пáтицата прелестѣ, и на мѣжа своѣгѡ подслѣа сá 19a, и óныа кѣрвáри и тáа кѣрва оувоа са да скръѣй оу вѣштѣршнáта хѣжа ... 22a; Ж- и вáсь посѣчамъ, и парѣте двá кáта оузѣмá ѡ нѣхъ 355, потрѣбно бѣше да са нáйда оу цѣрка и на вѣчѣрна и на оутѣрна на всáкѣй дѣнь 354.

г) Съюз и служи и за присъединяване: М- ѡ члѣче, ѣстина дѣмашъ, почтó аслáнь извѣстнó влѣзе оу нѣвата алá а не поврѣди нѣкакъ, и вѣче не ѣма да поѣде тáмо нѣкоги 18.

д) Твърде често и въвежда самостояни изречения или многократно се повтаря пред началото на всяко следващо изречение по образца на библейското повествование: М- И тóй чá скóчи гóрѣ и положи рѣцѣте своѣ вѣрхъ мѣжа своѣгѡ, вѣз' нѣкакѡвъ срáмъ, и фатѣ ма лицѣто, и вѣѣши сá глáкáта, и сá слѣзы дѣмаше 31a, И фѣлóсофа тóй чá сá голáмноє тѣпáнѣе ѡиде при цѣрá, и по ѡвѣчáю поклонѣ ма са, и рече ма . . . 48a; Ж- И послѣ поѣдѡ на Отáа гóрá и сѣдá тáмо шѣсть мѣцы, и прѣйдѡ ѡ тáмо и оучахъ дѣца на кнѣжноє оучѣнѣе и доврѣ са проминѣвá 354a.

25. Съюз и тáкѡ

Служи за заключително свързване: М- тогѣва вóлхвата простѣе сá рѣцѣте, и фатѣ са ѡ едѣнь клóнь на дрѣвото сá рѣцѣте си и возлѣзе нагóрѣ, и тáкѡ са кортолѣса ѡ тáа нѣжда аслáнскаа 38a; Ж- И тáкѡ неспокóйно нáколко гóдини проминѣвахъ живѣнѣе моѣ 354, пѣрво потрѣбно ёсть да са оузѣме вѣзнѣнѣтáа ѡ вѣдинскѣа пашá, и тáкѡ да совѣрá мѣрѣа 361a.

26. Съюз и тó

Осѣществява присъединително свързване: М- тѣѣ едвáмъ едѣнь сѣнь си спѣчѣлилъ, и тó сá тóлково мóлка на бѣга 29; Ж- не пѣщаше ма нѣгдѣ да сá прохóдá, токмо оу цѣрка и тó сá нáколкоѡ сѣпѣнника 362.

27. Съюзите или, или — или

Те са синтактична връзка на разделително отношение: М- или да равóти тáа нѣва катó напѣдѣ, или да а вóзвáрни нáмъ 17a, когѣ щáль да гáдѣ, или да пѣй, нѣкакъ ѡ тóа не гáль нѣто оукѣсвáль 21; Ж- да ми извáди ѡ пашáта, или ѡ кѣхáлáта ма еднá тѣскѣре пѣснó 361a, алá или ма не сползчи, или на мене не фáрли, почтó бѣше пѣáнь 357a.

28. Съюз каквó

Служи за подчинителна връзка с два типа отношения:

б) сказуемноопределително свързване: М- прати́ха ма шрѣ́цыте да ми даде́шь и трѣ́те кесѣ́й, какѣ́то са запеча́тены 53а.

32. Съюз како да

Съюзът осъществява свързване за начин и сравнение: М- а асла́нь са оуво́м ѿ кра́дника ка́ко да е ношеварди́тельный де́монъ 38а.

33. Съюз ка́мо (да)

Изразява допълнително отношение: М- ни́то го зна́ ка́мо ѿи́де 54, и не зна́аше ка́мо да и́ди 24; Ж- и чѣ́дѣхны са ка́мо да пои́демъ 353.

34. Съюз (и) катó

Със съюза се осъществяват **три вида подчинителни свързвания**:

а) темпорално свързване: М- Тогѣ́ка катó прѣ́иде мѣ́жъ ѣ́й влѣ́зъ пита́ше женáта си 23, и катó видѣ́ чи го не й́ма: тогѣ́ка са ва́рна 23; Ж- катó чѣ́ха това́ хрѣ́тиа́ны стѣ́коха са на моле́нїе 356а, и катó изле́зе го́рѣ́, ви́кна на не́го пашáта 354;

б) причинно свързване: М- та́кѡ по́вно ще па́ти и ты́ . . . и на́й вы́ше катó зна́и́ цю сказа́ва та́а и́стина лы́ й 40а, и ѿ гола́ма жа́дъ катó го́раше́, пи́ та́а вода́ 27; Ж- И а́зъ катó не мо́жа́ вѣ́че да терпѣ́ присѣ́че ми са́ срѣ́це ѿ во́лестъ 356, И а́зъ са́ тогѡ́ Калли́ника катó й́махъ прѣ́дѣ́лство ѿ вѣ́тхое́ време́, прати́х моле́бное́ пи́смо до не́го 361а;

в) свързване за начин: М- и катó фа́ркаше́ то́а лѣ́посъ, дои́де́ ра́вно на́ го́рнето́ 51а; Ж- ала́ катó гѡ оу́дари́ са́ пѣ́шечный тепе́цкѡ по ли́цето́ разсѣ́са мѡ́ чолестá 357.

35. Съюз катó да

Съюзът се използващо за **три вида подчинителни свързвания**:

а) целно свързване: М- и да ви́кна́ са́ гола́ гла́, катó да чѣ́мъ всѣ́ члѣ́цы 64а-65;

б) сказуемноопределително свързване: М- и тво́а скóръь да вѣ́рѡва́ мни́ ми са и ви́ди ми са катó да е мо́а 35а;

в) свързване за количество и степен: М- за шѣ́сть мѣ́цы да го испе́дѣ́цамъ со́вѣшенно на всѣ́ оу́чѣ́нїа фѣ́лосо́фскаа́, то́лкѡ катó да не вы́ са найшлó дръ́гое́ дѣ́те оу́ фѣ́лосо́фията поми́дро да вѣ́де 11.

36. Съюз катó чи (че)

Служи за **два вида подчинителни свързвания**:

а) допълнително свързване: М- и ви́дѣ́ше мѡ́ са катó чи са влѣ́ска мо́лнїе́ 19;

б) свързване за начин: М- и сто́й та́мо и ты́ влѣ́зъ катó че си на́кой члѣ́къ ѿ то́а гра́дъ 58а.

37. Съюз ко́гѣ (ко́гѣ'), ко́га

Изразяваните от съюза **подчинителни свързвания** са с **два вида отношения**:

а) с темпорални отношения: М- и ко́гѣ свѣ́ршили́е свѣ́твата, тогѣ́ка па́къ да си и́ди при ва́ 26а, ко́гѣ до́нде́те и тро́ица за́едно, тогѣ́ка ще́ да си возме́те жалти́цыте́ 55а; Ж- ко́гѣ помѣ́не агáта мѡ́ ѿта́мо да ги прода́де́ 355а;

б) с условно отношение: М- ко́гѣ й́ та́ко вѣ́че да не дѣ́ма́ та́а рѣ́чь 46, не́мошно и нѣ́ждно не оу́зѣ́май, ко́гѣ не си возмо́женный не́мошно́е да оу́чини́шь 11а; ко́га е та́кѡ ѿпѣ́сти го да си пои́де 357а.

38. Съюз ко́й

Съюзът осъществява **няколко вида подчинителни свързвания**:

а) с подложно отношение: М- ко́гѣ члѣ́ка вола́тъ зѣ́кыте́, да тѣ́ри ласѣ́чи зѣ́бы ве́рхъ сво́ите зѣ́бы 64, ко́й мѣ́жъ пи́еше ѿ та́а вода́, то́й ча́ са преобраща́ваше́ и ста́нваше́ женá 26а; Ж- ста́на е́дна крамо́ла ме́ждѡ агѣ́те на Ѡ́сма́нь паза́ ко́й да вѣ́де а́їа́ни 354а;

б) с определително отношение: М- Не зна́аше ни́какъ кой са тѣа палáты 66а, И о́нь мене́ х́оче да ска́же ѿ коя́ причи́на молчи́ 14; Ж- не зна́а коя́ е́сть Кованци́нова дщери́а 357, не има́ше кой да ма́а глѣда́ 353а.

в) с допълнително отношение:

39. Съюз който

Съюзът е синтактична връзка с определително отношение: М- и оу́ темнотá начѣна́ да избѣра коя́то е подовро́ тогѡ́ да оу́зѣмне 38а; Ж- И сá коя́то ѡдѣжда́ бѣше ѡблѣчѣ́ тогдáшний архіерѣа́ кѹ́ Гедѣѡ́нь на Кóтель кáто ма́а х́ротоніса́ на сщ҃енство, оу́ тáа ѡдѣжда́ ѡблáкоша мене́ кáто ма́а х́ротонісаша́ на архіерѣ́йство 358.

40. Съюзи колко, колико

Двата съюза изразяват **подчинителни свързвания**:

а) с отношение за количество и степен: М- алá тáа нѣка́ що́ ми а́а дáдоха, равóтихъ́ а́ и ѡрáхъ́ а́ колко́ вѣ́хъ́ възмóжень 17а; Ж- и соврáхмѣ коли́ко можі́хмѣ 353а;

б) с допълнително отношение: М- да зна́ишь кáко, колко́ смѣщѣ́ніе стáна нá оу́ дóмъ нáшь зарá тáа дрѣ́ха 37а; Ж- Скажи́ колко́ овцы́ продáде 356, алá колко́ овцы́ продáде не зна́ 356.

41. Съюз колкото

Служи за изразяване на отношение за количество и степен: М- и доклé не оу́зѣ ѿ нѣхъ́ колкото́ о́нь х́очеше, не ѡста́ви ги 61а.

42. Съюз къде

Съюзът се среща във фразеологизъм, изразява локално отношение: Ж- Я́ ній начѣна́хмѣ за вѣ́гамѣ кóй къдѣ́ кіди́ 354.

43. Съюз ли

Осъществява допълнително свързване: М- да кіди́ о́ного кóйна ѡидѣ́ ли си 23, а áзь не зна́а мóга ли оу́чїни́ смѣ́шѣніе́ 28а.

44. Съюз ли — или

Осъществява разделително свързване: М- оу́ кáшеа́ ли дѡ́ или́ на дрóгѡе́ мѣ́сто 37; Ж- х́оче́ ли да вѣ́дѣшь или́ не х́оче́ 358.

45. Съюз макар (и) да

Служи за осъществяване на отстъпително свързване: М- и мака́ да си разнесѣ́шь всѣ́ мѣ́кїіе́ твоѣ́, пáкъ не́ е възмóжно тебѣ́ да са́ кортолїсашъ́ 60, Я́лá мака́ и да́ има́ть равнóе соглáсїе, а́нцá доврá женá пѡ́бна́ е на многоцѣ́нїе́ и избрá кáмень 37а.

46. Съюз не то́кмо — ами́ (но и)

Съюзът е синтактична връзка на разделително свързване: М- Я́мї́ акó х́оче́ о́нымъ́ то́гѡвїцъ́ да поїши́ ѿ тебѣ́ кóлхи́ тáа пани́ца пóлна, алá не то́кмо полові́нá мї́жески, и полові́нá жѣ́нскїй; и не то́кмо жалтї́кави́ и чернї́кави́, но и рѣ́совѣ́лычерночервенокї́дны 59-59а, Тогї́ва мене́ не то́кмо кáко чи́ щѣ́ ма́а посрáми амї́ щѣ́ х́оче́ и на смѣ́рть да ма́а преда́де 61а, и не то́кмо да вѣ́дѣ́ полові́ната мї́жески, и полові́ната жѣ́нскїй, амї́ да́ има́ кнѣ́зѣре́ и вѣ́лычернї́черновї́дны 61.

47. Съюз ни — ни

Съюзът осъществява съединително свързване: М- тáа нóщъ́ не́ има́ нї́що, ни грóмъ, ни влáсканїе́, ни дóждъ́ 19а, да́ не́ вѣ́де нáщо́ ни тебѣ́, ни мене́ 41; Ж- не́ мóжї́ ни да́ четá нѣ́що ни мóлба́ да стóра 361, и не́ ѡста́вїха́ ни х́ртї́анскїй ни тѣ́рѣцкїй дóмы прáздни 360а.

360а, колико оукореніе терпѣхъ ѿ женѹ мою, почто вѣше мало горделика 353а, колико оукореніе терпѣхъ ѿ женѹ мою, почто вѣше мало горделика 353а;

в) подложно свързване: М- Ъиди сѧ ѿ цѣрю, почто оучитель даде на сѧа твоегѡ накой трѣка вѣліе 13а

57. Съюз сиречь

Служи за пояснително свързване: М- имаше сѧ нѣхъ и мски, сирѣ мѣлита 38; Ж- имамъ недѣгъ почечинный сирѣ мажсиль 355.

58. Съюз та

1. Съюзът свързва синтактично равноправни и неравноправни единици, като осъществява:

а) соединително свързване: М- и катѡ стоѡше конь та дѣмаше такива рѣчи на бѣбата, вѣарна са камтѡ вртѡцыте сѡй, и рече имъ 53а, Глѣдамъ тѧ катѡ са много угорчи ты, та и азъ са wskорви зарѡ твоѡта скорь 57; Ж- Катѡ чѣха това хрѣтіанъ стѣкоха сѧ на моленіе ѿ касавѡ и селѡта катѡ вѣше панай та вѣха тѡмо соврани 356а;

б) следствено свързване: Ж- има тѡмо и тѣрцы много та не мѡгѡ да оуплѣнѡ тогѡ карцалинте 360а, Нѣй слѣгѣваме по двѣдесѡ годѣни, та не мѡжи да са оудостоѣ да прѣемни архіерейство 358;

в) допълнително свързване: М- алѡ да са слѣчи та ѡ полювы едѣнь млѡдъ мѡмакъ 30а, Глѣчи са та мѣнаха подъ еднѡ дрѣко 38а; Ж- Ялѡ подаде бѣгъ та ѡныѡ конь не поидѣ на далѣко 361;

г) определително свързване: М- По слѣченіе едѣнь кожаха, та мѡмаше кѡжи на рѣката 20.

2. Съюзът та се използва и като частица за подчертаване във въпросителни и възклицателни изречения: М- Та гдѣ ѣ слѣгата 23, Та гдѣ ѣ той дѣмѡ 39, Та испѣса ты всѣте жѣнскѣ дѡволи 44а.

59. Съюз та да

Съюзът осъществява целно свързване: М- Язъ да мѣ приведа моѡта женѡ, почто ѡнь не щѣ мѡжи да стѡри нищо сѧ нѣѡ, та да встѡнѡ жалтицыте менѣ 28а, Ѳнь ми даде еднѡ дрѣха, та да ѡ дамъ на накого мѡйстора 52а; Ж- Я азъ двѡ дни понапрѣ нѡщемъ повѣгнѡ да поидѣ на Рѡховѣ та да приминѣ на Блѡшкаѡ землѡ 359.

60. Съюз то

Изпълнява роля на подчертаваща връзка, поставена пред главното изречение: М- Яко не хѡчешъ да имашъ сынъ, то пакъ вѣше потребно тебѣ да са мѡлишь бѣгъ 39а, и ако дѡйдать и двѡйте рѡвно, тогѣка щѣ са покажи тѡѡ равѡта истина, то довро 60а.

61. Съюз токъмо

Служи за противопоставително свързване: М- Ялѡ не мѡжи нищо да прѣемни ѿ това вѣзсѣмство, токъмо са трѣдѣ много 17; Ж- и не мѡжѡ да продѣмѡ, токъмо тѡлкова мѣ рѣкѡ 357а.

62. Съюз тѣко катѡ

Осъществява темпорално свързване: М- И на оутре тѣко катѡ сѡмна ѡидѣ торгѡвицѣ пѣрво на тогѡ члѡка щѡ кѣпи ѿ нѣго мѡрѣзливето дрѣко 61.

63. Съюз хѣмъ

Служи за противопоставяне: М- Не встѡви нищо да не вѣхъ нагчили сѧа твоегѡ, хѣм и не ѣ възможно да наидѣшь помѣдрѣйшаго, или пословеснѣйшаго ѿ сѧа своегѡ 52.

64. Съюз чи

Съюзът се използва за **няколко вида подчинителни връзки**:

а) за допълнително свързване: М- Катó вѣде чи го не ѿма: тогѣва са вѣрна 23, вѣдѣ кѣчката чи плачи 30, вѣдѣ свинаѣта едногó маймѣна чи возлѣзе на смюкинѣта 33;

б) за причинно свързване: М- оубоѡ са да не оумре ѿ това смѣтоносное вѣлѣе, чи ще вѣде севѣпѣ онѣ зарѡ смѣрть еѡ 33а, амы ѡ севѣпѣ сѡмѣ цѣрь, чи повелѣ да го оубѣй безѣ изпитѡнѣе 50а;

в) за сказуемноопределително свързване: М- и цѣ нѡйдеши мѣжа ей чи сѣдѣ на дѣкѡно своѣ 35.

65. Съюз чоти:

Съюзът е **диалектен**, осъществява причинно свързване: М- ѿзъ много размышлѣнѣе ѿмахѣ на тевѣѣ, чоти катó тѡ вѣдѣхѣ и накѣтена и готóва за смѣшѣнѣе мѣжеское и тѡковаѡ вѣшь мнѣхѣ 32, кортолѣсай мѡ ѿ тѡѡ неправеднаѡ навѡда, и ѿ смитѣнѣе тогó чѡлка, чоти, онѣ ми дѡде еднѡ дрѣхѡ, та да ѡ дѡмѣ на нѡкого мѡйстора да ѿ закарпи изгорѣното мѣсто ако е възможно, и да мѣ стóра тоѡ дóврó: ѿ азъ злочѣстаѡ не знѡмѣ каквó ѡ оучѣнихѣ 37.

66. Съюз що

Съюзът служи за различни **видове подчинителни свързвания**, като:

а) определително свързване: М- Моли мѣ са да ти продаде дѡламѡта що ѡ нóси онѣ 35, И згѣди го за еднѡ дѣвѡйка що е вѣла на дрѣгѣй цѣрь дѣщерѡ 26; Ж- Олѣть тоѡ пойдѣ на еднó сѣло що са нарича Кóстень 357, Що имѣ на оумѣ не прѣйде тоѡ не стóрихѡ 354;

б) допълнително свързване: М- Що ми ѿцѣши азъ да ти дѡ 30, разгнѣ ѿ що вѣло фирѡсало жѣтѡ 40; Ж- не знѡ що хоратѣхѡ сѡ Пазванѣѡ 27, а що е мѣне немóщно не е възможно да ти дѡмѣ 11а;

в) подложно свързване: М- ѿми що ѿмаше сѡ мѣне чѡвѣцы ѿнѣдохѡ напредѣ 27;

г) причинно свързване: Ж- Подѡде ми бѣѣ наказѡнѣе заради безѡмнѡѡ лѣдóсть моѡ, що вѡхѣ са разгордѣль 355;

д) локално свързване: М- завóдѡмѣ тѡ при еднѡ млѡда, оу еднѡ хѣжа що е оуѡрасѣна и наготѡвина, що сѣдѣ тѡмо еднѡ крѡсна и предовѣрѡѡ невѣѣста 31; Ж- Пóслѣ ми позовѡхѡ на митрополи що вѣхѡ и еѣкпыте 358;

е) за количество и степен: М- и тóлкó са наоучѣ тó дѣѣте, що не вѣ възможно дрѣгѣй нѣкакѣ да са навѣи 12; Ж- що вѡ собрѡль ѿ вѣчанскѣѡ кадилѣкѣ парѣ пахѡрчихѣ ги 358а.

67. Съюз шотó

Съюзът осъществява:

а) определително свързване: М- но всѡ шотó дѣма за всѡгó лóжѣ нахóждамѣ 19а, Заради тоѡ ѿ азъ оучѣнихѣ тевѣѣ тоѡ шотó патѣ 46а;

б) допълнително свързване: М- ѿлѡ шотó вѣ крамолѡ и смѣшѣнѣе мѣждѣ мѣжа, и мѣждѣ женѡта много скорѡѡ 36а;

в) подложно свързване: М- шотó дѣма лѣжѡ е 19а.

§ 43 в. Обобщени изводи за съюзите

1. Софрониевият език свидетелства за етапа, когато се подбират и попълват съюзните средства на новия книжовен език, когато книжовната им обработка е все още в своя начален стадий. Изнесените наблюдения върху техния **състав, употреби, значения и функции** показват, че **Софроний си служи предимно със съюзните средства на народния език** — както същински съюзи, така и съюзни думи. Количествено книжовните по източник съюзни средства са силно ограничени — за

разлика от “Неделника”⁷⁹ в езика на “Митологията” и “Житието” не са използвани такива книжовни съюзи като: *аще, ко, же, егда, зане, иже, кто, ради да, того ради, тако, такоже*. От общо 72 съюзи средства само десетина съюза могат да бъдат характеризирани като чисто книжовни. Следователно Софроний подлага на книжовна обработка преди всичко съюзи средства, налични в вародния език. Този факт обяснява съвпадането на основната част от тях със съвременните книжовни съюзи не само по форма, но и по значение.

Слабата книжовна обработеност на значителна част от тях (започнало още в езика на дамаскините) се отразява в недостатъчно избистрения им спектър от значения и функции, в използването на едни и същи съюзи за различни видове свързвания.

2. При съпоставка на съюзните средства в езика на Софроний и на Й. Кърчовски⁸⁰ се вижда, че общи за двамата книжовника са следните съюзи: *а, ако, ала, ала, ами, да, дабы, дали, дали — или, дано, докле, за да, зарадъ (заради) да, заради това, затока, защо, защото и (и —и), и такъ, или, или — или, какъ, какъто, како, како да, (и) като, като да, коги (кога), кой, колко, колико, колкото, ли, ли — или, ни — ни, но, понеже, почто (у Кърчовски пощо), сиречь, та, та да, то, що, щото*. Съвпадат те и в повечето случаи и по функции, различията не са много, нито пък са големи.

3. Само за езика на Й. Кърчовски са характерни съюзните връзки: *ако и (да), ако ќе ви, дека, дѣто, додѣ, докато, дѣри (да), ега (ви), заради защо, зато, затока что, зѣре, и да, каде, какъ (какъто) що, колкѣ що, не салтъ (само) ами (но, ала) (и), нити, ѿдека, оти, ѿколкѣто, па, пакъ, ради да, ради защо, того ради, сегѣ ради, санки, сѣстѣ, тоѣстѣ, чѣй, что, такъ, такъ що*.

4. Следните съюзи, използвани от Софроний, не се откриват пък в езика на Й. Кърчовски: *а то, а чи, ако ли, ами да, атъ, гдѣ, гдѣто, та затока, и то, каковъ, камо (да), като чи (че), кѣда, макаръ и (да), не токѣм — ами (но и), не — нито, нито — нито, но ако, обаче, ѿгдѣ, ѿкако, токѣм, тѣко като хѣмъ, чи, чѣти*.

5. За отбелязване е, че една част от **съюзните средства, употребени само от единия книжовник**, имат специфично диалектен характер (това е особено видимо при Й. Кърчовски), друга част са по източник книжовни.

IX. ЧАСТИЦИ

§ 44. Частиците в езика на Софроний

В езика на “Митологията” и “Житието” като **самостоятелни думи са използвани следните частици**: *а, ами, бѣ, да, дали, дано, ей, ёто, и, ка, ли (лы), най, не, нека, нели, недѣй (нидѣй), ни, по, ѡ, са (са, се), си, хайде, хичъ, чи, ца, ще*. Освен тях като **морфемни съставки и словообразователно средство** в други думи участват още частиците: *вса-, ни-, на (не-), еди-, -ва, -то, -а*.

Разглеждани откъм функциите и значението им, тези частици се отнасят към един или друг от трите съвременни основни типове — **служебни, словообразователни и формообразователни**⁸¹.

⁷⁹ Ничева К. Езикът на Софрониевия “Неделник” ..., с. 54-76.

⁸⁰ Срв. Цойнска Р. Езикът на Йоаким Кърчовски, с. 250-266.

⁸¹ Вж. Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология, БАН, С., 1983, с. 485-500; Чолакова Кр. Частиците в съвременния български книжовен език, С., 1958, с. 41-84.

§ 44 а. Служебни частици

Със **служебна роля** в изречението – за **усилване** или за изразяване на различни **модални** или **емоционални характеристики** – Софроний употребява частиците *а, ами́, вре́, да, дали́, дано́, ей, е́то, и, ли (лы), не, не́ка, нели́, недѣ́й (нидѣ́й), ни, ѿ, хайде́, хичь, чи*.

1. Частица а служи за емоционално подсилване: *Ж- а́ ефе́нди, хичь вѣ́ра са́ пѣшка* *вѣ́ва ли* 357а.

2. Частица ами по произход е свързана със заетия от турски съюз *ами*. С нея се засилва емоционалното съдържание на въпросително или възклицателно изречение: *Ж- а́ми цю́ потѣ́глихмѣ ѿ́ ни́хныте́ жѣны́* 356, *а́ми какѡ́в ли стра́хъ потѣ́гли* 259, *а́ми а́зъ ка́мо да повѣ́гна* 360а; *М- а́ми да не́ вѣ́йкни на́какъ то́го мла́даго, а ме́не да вѣ́таки* 29.

3. Частица вре́ се употребява в езика на “Житието” при обращение за израз на безцеремонност и грубост. Срещаме я единствено в реплики на герои турци, отправени към българи. Например Джезаерли Хасан паша се обръща към поп Стойко: *За́що вѣ́гашъ вре́ кой та́ го́ни* 354а, Ахмед Геряй вика по Милуш: *За́що те́гли вѣ́жето вре́* 357.

4. Частица да има **модален характер** и служи за изразяване на волево-подбудителни изяви – *подкана, заповед, желание, пожелание* и др.: *М- и́ска ѿ́ те́бѣ да* *ли даде́шь е́дна пани́ца по́лна са́ во́лхи* 61, *ѿ цю́, да зна́йшь ка́ко вѣ́хъ то́гѣва младе́нецъ* 61а, *а́зъ да и́да днѣ́* при ца́ръ 16, *Цю́ да жи́вѣй вѡвѣ́ки* 20а; *Ж- ско́ро да по́йдете́ ѿтѣ́ва* 353а, *да го по́дари́ многолѣ́тствѣ́е* 362а.

5. Модалната частица дали́ (далы́) има въпросително значение и служи за питане: *М- да́лы й и́стина то́ва* 25, *да́ли й то́ва и́стина* 30а.

6. Частица дано́ е с **волево-подбудителен характер** и служи за израз на надежда, очакване, изпълнява ролята на съюз: *М- да́но гѡ стѡ́ри да про́дѣ́ма* 14, *да́но й спѣ́сти смѡ́кѣны* 33, *да́но са́ сми́ра са́ до́кторската майсто́ра* 36.

7. Частица ей е употребена при обращение за привличане на внимание и установяване на контакт: *М- ей́ господа́не да и́да* 24

8. Частица е́то служи за посочване и определяне: *М- е́то глѣ́дай ма́* 15, *е́то то́л дѣ́нь при́де и тре́тѣа́ фѣ́лософъ* 25; *Ж- е́то та́кѡ пострада́ а́зъ зара́ чѣ́жди причи́ны* 357а, *е́то пе́рваа́ смѣ́щеннаа́ вѣ́сть са́ заче́на* 358.

9. Частица и има ролята на подчертаващо средство: *М- да не́ па́тишь и́ ты́ като́ она́го ба́нацѣ́а* 29; *Ж- да и́мани и́ нѣ́ ѡ́ца архѣ́ере́а* 358.

10. Частица ли (лы) по основното си значение и функции е **въпросителна** – с нея се образуват общовъпросителни изречения, когато е приложена към сказуемото: *М- Испѣ́са ли всѣ́те лѣ́кавинѣ́ жѣ́нскаа́* 44а; *Ж- не́ ви́ди ли се́вѣ́ си* 359. Когато следва друга част на изречението, тя му придава характер на частен въпрос: *М- то́ва лы́ е́ тѡ́ето ѡвѣ́щани́е* 31а, *ѿ та́а ли́ ры́ва ще́ ми даде́шь цю́ а́ на́йдохъ́ оу́ ни́ката* 46; *Ж- Ты́ ли́ вѣ́нча́ Кованѣ́юваа́ дѣ́щерá* 358, *ѿ свѣ́то пох́вала́ ли́ хо́че да прѣ́мни* 357а.

11. Частица не́ служи за **отрицание**, което може да бъде пълно, ако частицата е приложена към сказуемото: *М- и́ не́ мо́жахъ́ да оу́пло́да́ ни́що* 62, *потѣ́рпѣ́ не́ во́рзай* 29; *Ж- не́ хо́ди ни́гдѣ́* 355а, а *ни́ ѿ́ то́ва ни́коа́ вѣ́сть не́ и́махъ́* 355а, или частично, ако се отнася към друга част: *М- на асла́нь а́зды, а не́ на мѣ́ли* 38а, *а́зъ са́ ѡвѣ́щахъ́ то́кмо мо́рскаа́ вода́ да испѣ́а, а не́ всѣ́те рѣ́ки и и́зворы́те* 60; *Ж- ала́ не́ во́лѣсть да ле́жа на постѣ́ла* 355.

Веднѣж частицата се среща и в ролята на **самостоятелно отрицателно изречение**: *М- не́ го́поди́не* 59.

12. Частица *нека* изразява подбуда, съгласие: *М*- *ами* цо́ *хоче нека* оу́земе бба; *Ж*- *нека* вѣде 358а.

13. Частица *нели* има **въпросителен характер**, но същевременно изразява и други модални оттенъци, напр. настояване: *М*- *Нели* тѧ рѣкохъ азъ да не вѣди житѣ 40, *нели* тѧ порѣчахъ азъ 58; *Ж*- *Нели* са слѣчи менѣ паки дрѣгѧ вѣда 356а.

14. Частица *недѣй* (*нидѣй*) е **волево-подбудителна** по характер и служи за изразяване на настояване: *М*- *недѣй* ѡсѣ докриѣте женѣ 46а, *нидѣй* ѡсѣ всѣте женѣ 44а.

15. Отрицателната частица ни същевременно служи и за усилване: *М*- не ѡма оу неѧ *ни* една рабѣта ѡстина 19а.

16. Частица *ѡ* засилва емоционалното и модалното съдържание на изречението: *М*- *ѡ* цѧрю вѡвѣки да жикѣишь 43, *ѡ* чѧвче напѣсто са трѣдишь 35.

17. Частица *хѡйде* служи за изразяване на волева подбуда: *М*- Хѡйде да ѡдимъ на сѣдника да са сѣда са тѣвѣ 58.

18. Частица *хичь* е турска заемка, има емоционално-усилителен характер: *Ж*- ѡ фѣнди *хичь* вѣра са пѣшка вѣва ли 357а.

19. Частица *чи* служи за усилване при риторичен въпрос: *Ж*- Охъ бѣе мѡй, *чи* живѣ ли ѣси 357а.

§ 44 б. Словообразователни частици

Като средство за словообразуване се използват частиците *ѣди*, *ни-*, *нѧ-* (*не-*), *всѧ-* и *-ва*, *-то*, *-ѧ*.

1. Частица *ѣди* се открива в състава на **неопределителното местоимение** **ѣди* кой: *М*- ѡъз ѣсмъ на *ѣди когѡ* цѣѧ сѡнь, и по повѣлѣнѡ бѣа мѡегѡ ѡхѡждамъ при *ѣди когѡ* цѣѧ 27.

2. Останалите частици от този тип почти напълно са се **морфемизирали** в словообразователната структура на някои видове местоимения и наречия:

а) частица *нѧ-* служи за образуване на **неопределителни местоимения и наречия**: Съдържа се в: *нѧкой* *М*-56, *Ж*-356, *нѧкаѧ* *М*-21, *Ж*-355, *нѧколико* *Ж*-362а, *нѧщо* *Ж*-360, *нѧкаде* *М*-18, *нѧкакъ* *М*-29. Веднѣж се среща и екавият ѡ вариант *не-*: *негѣ* *М*-29а;

б) частица *ни-* се съдържа в словообразователната структура на **отрицателните местоимения и наречия**: *никой* *М*-19а, *Ж*-358а, *никоѧ* *М*-49, *Ж*-355а, *никаковъ* *М*-31а, *нищо* *Ж*-360, *никакъ* *М*-60, *Ж*-362, *никога* (*никоги*) *М*-66а, *нигѣ* *Ж*-359, *никако* *Ж*-361;

в) с частица *всѧ-* се образуват **обобщителни местоимения и наречия**: *всѧкий* (*всѧки*) *М*-53, *Ж*-356, *всѧкаѧ* *М*-61, *Ж*-345а, *всѧкоги* *М*-33, *Ж*-354;

г) частица *-ва* участва в изграждането на **показателните местоимения** *това* *М*-28а, *Ж*-354 и *онова* (*ѡновѧ*) *М*-25а;

д) с частица *-ѧ* са образувани **показателните местоимения** *тѡѧ* *М*-24а, *Ж*-354, *тѧѧ* *М*-41, *ѡныѧ* *М*-31, *ѡнѧѧ* *М*-31а, *Ж*-361.

§ 44в. Формообразователни частици

Формообразователни са частиците *по-*, *най*, *кѧ*, *ѡа*, *ѡѣ*, *са* (*сѧ*, *сѣ*), *си*.

1. С *ѣди* от тях се образуват **степените за сравнение** при прилагателните и наречията:

а) с по- е образувана **сравнителна степен**, като частицата се пише слято: М- позрѣлѣиѣ и послѣдкѣиѣ 33, подокрѣ 38а, потѣлѣсть 38а; Ж- постѣрь 355а, постѣрашнаа 356а, подалѣчь 360, попрѣжде 353а

б) с най са образувани формите за **превъзходна степен**, като частицата се пише разделно: М- нѣй голѣмъ 65а; Ж- нѣй лѣшы 360, нѣй мнѣго 362а, нѣй послѣ 354.

2. С други от тази група частици - кѣ, ца, ще - се образуват **форми за бъдеще време**:

- с ще: М- ще пѣа 33, ще пѣта 33, ще са затрѣишь 20, ще дѣмать 43а;

- с ца: М- ца го посѣкѣтъ 42а;

- с кѣ: М- цѣ кѣ да прѣвишь 45, цѣ кѣ хѣчѣтъ да дѣмать 58а.

3. С частиците са (сѣ, се), си са образувани **възвратните форми на глаголите**:

- със са: М- са вѣри 34, са вѣрна 45; Ж- са вѣдѣнаха 357а, са нарѣча 357, са свѣрши 356;

- със сѣ: М- слѣчи сѣ 58; Ж- сѣ тѣгла 356, разволѣ сѣ 355;

- със се: Ж- оубѣахъ се 357, да се издѣвишь 361;

- със си: М- да си ѣди 45; Ж- си понѣ 357а, ѣскаха си 355

§ 44 г. Обобщени изводи за частиците

1. От съпоставката с езика на Й. Кърчовски⁸² се вижда, че **общи за двамата книжовника са частиците**: а, да, дали, дано, ето, и, кѣ (у Кърчовски - кѣ, кѣ), ли, най, нѣ, нека, нѣли, ни, по, се, си.

2. В езика на Кърчовски не се откриват: ами, вѣ, ѣй, нѣдѣй, ѡ, хѣйде, ца, чи, както и разновидностите на възвратната частица — черковнославянската сѣ, и източнобългарската са.

3. Софрониевият език пък не познава някои от частиците, обичайни за Кърчовски: вѣ, ѣво, ѣга, ѣте, зерѣ, лѣли, нѣмой, па, пакѣ. Някои от тях са специфични за западните диалекти.

4. Освен вариантите на възвратната частица сѣ, са и частиците за бъдеще време кѣ, ца, срещани в един-два примера, **всички останали частици**, с които Софроний се служи, днес **влизат в книжовния език**. Някои от тях като ами, вѣ, а, хѣйде, хѣч са функционално ограничени в разговорния стил.

Х. Междуметия

§ 35. Междуметията в езика на Софроний

Групата на **междуметията** е бедна откъм състав. Софроний твърде рядко прибегва до междуметие за израз на едни или други емоционални състояния и чувства. Затова не е възможно да се правят съществени наблюдения във връзка с формирането на книжовната междуметна система. Няколкото междуметни употреби отбелязваме за пълнота на изложението.

Освен със **същинските междуметия ахъ и охъ**, като междуметия са използвани още и **други думи и изрази** от рада на бѣже мѣй, гѣрко, гѣрко и тѣжко.

1. С ахъ е изразено съжаление, мъка, страдание: Ж- начѣнаха мѣй дѣржѣна оу затвѣрката да пѣа сѣ слѣзы, ахъ сѣромѣсы посѣча ни пѣаша 354а.

2. Междуметнието охъ изразява силна изненада и чувство на облекчение след преживян голям страх. Когато Милуш неочаквано вижда в селската кръчма бесения и

⁸² Цойнска Р. Цит. съч., с. 267-271.

стреляния си спътник поп Стойко жив и невредим, възкликва: Ж- Охъ б̄че м̄бй, чи ж̄йкь ли їси 357а.

3. С омеждуметените наречия г̄орко, г̄орко и т̄ежко се дава израз на съжаление, окайване: М- Г̄орко мен̄е, какв̄о да в̄да 28а, Г̄орко и т̄ежко мен̄е 47.

4. С омеждеметения израз в̄же м̄бй се изразява емоционално състояние на объркване и безизходица: Ж- б̄же м̄бй какв̄о да ст̄ор̄и пр̄етимн̄е 361.

5. Междуметията ахъ, охъ, в̄же м̄бй могат да се смятат като дошли от **живата говорна реч**, докато останалите две са по източник книжовни. И двата вида обаче днес са живи в книжовния език.

ТРЕТА ГЛАВА

СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ

Наблюденията и анализът на синтактичните факти в езика на Софрониевите ръкописни творби дават възможност да се представят важни за историята на новобългарския книжовен език данни. Те говорят не само за състоянието на книжовната синтактична система в един такъв ранен период на нейното формиране, какъвто е началото на XIX век, но и хвърлят светлина върху самите градивни процеси, върху посоките, в които те протичат.

Както и в другите равнища на Софрониевия книжовен език, така и в синтаксиса му властват формите, духът и енергията на живата новобългарска народна реч. За книжовното им обработване Софроний в различна степен използва и примера на дамаскините, и черковнославянските книжовни образци. Но вярно доловеният дух на езиковото строителство и силно развитият му езиков усет го насочват към възприемане на такива практически решения, които разширяват, обогатяват и развиват свойствените на народния синтаксис средства и възможности, а не им противостоят. Ето защо синтактичните форми в езика му, макар в редица случаи съвсем обяснимо да са все още недоотшлифовани, тромави, недоустановени, не стоят встрани от утвърдените по-късно в книжовния ни език, а ги представят почти изцяло, ако не напълно в сегашния им вид, то поне в едно по-първично състояние. В този смисъл синтаксисът на Софрониевия език има свое място и роля в книжовноезиковото ни строителство и неговото изследване е от важно значение за историята на книжовния ни език.

І. ПРОСТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Като самостоятелна синтактична единица простото изречение не е така характерно за езика на Софроний в разглежданите две ръкописни творби. По-осезателно неговото присъствие се забелязва в “Житието”. Трябва да отбележим една обща синтактична особеност, а именно, че членението на синтактичните единици – прости и сложни – в писмения език на Софроний от съвременен гледище е твърде неустановено и произволно. Обичайни са традиционните за писмената практика на онова време наниз с еднотипни съюзи – особено с *и*, а също така и с други като *а*, *ама*, *али*, *та* и др.

§ 46. Обективномадални типове прости изречения

По **обективно си съдържание и модалност**, както и по формата си⁸³ простите изречения и у Софрониевия език са два типа – **утвърдителни** и **отрицателни**.

1. Утвърдителните изречения, с които се представят положителни връзки, наличие, утвърждаване на признаците, предметите, явленията, за които се говори, са основният тип изречения в Софрониевия синтаксис. Примери: *М- И църъ са ѿскорвѣ мнѡго* 13а, *Я оу едѣнь дѣнь излѣзаль повѡнь на торгѡвщина своѧ* 21, *Едѣнь члвкъ вѣше орачъ* 40а; *Ж- Докторъ ѣсмь* 360, *По августъ мѣца пондохъ на епархѣ моѧ* 359а, *Ходѣ по селѧта* 358а.

2. Отрицателните изречения констатираат реална или нереална липса на “определени връзки между предмети и явления”⁸⁴ в действителността. В Софрониевия

⁸³ Синтактичните особености се представят преди всичко според тяхната трактовка в: **Граматика** на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис, БАН, С., 1983.

език те почти изцяло имат съвременния им книжовен вид. Образувани са с отрицателните частици **не**, **ни**, **нищо**, **недѣй** или с отрицателния глагол **не имамъ**.

а) Отрицанието е свързано предимно със сказуемото, което показва, че общоотрицателните изречения са добре усвоено средство в Софрониевия синтаксис. Ето и примери: **М**- ... на едно мѣсто да **не сѣди** 43а, ... и **не работи** ѿ доврѣ 17а, ѿ цѣрю, на тоговъ оувѣнѣ **не е себѣ** и жената 51; **Ж**- ... а сѣлскѣа князь **не даде** ми, знааше како **не сѣ** азъ **покиненъ** 353а, ... и **не мѡже да продѣла** 357а, **не встѣна** чисто едно сѣло грѣхъ ради наші 358а и др.

Софрониевият език **не познава контрахиралата в народния език форма на отрицателния глагол няма**. Вместо нея редовно се прибегва до по-стария му неконтрахирал вид **не имамъ**: **М**- **не има** другѣа вѣщъ на свѣтѣ поголама ѿ истина 51, **И**зъ тѣвѣ **не имаше** никакъ да тѣ встѣва 60; **Ж**- **не има** да тѣ оучини вѣла бѣщенникъ 354, ... понѣже оу Болгаріа **не има** фѣлосѡвское оученіе на славѣнскѣа гъзыкъ 353.

Твърде често **отрицанието се засилва** като освен към сказуемото се отнася и към други части на изречението с помощта на **частица** **ни** или с **отрицателни местоимения** и **наречия** **никой**, **нищо**, **нигдѣ**, **никакъ**, **никогѣ**. Примери: **М**- **И**ла сѣи мѣ **не дѣлаше** никакъ **нищо** на бѣа своегѡ 13, **не има** оу нѣа **ни** една работѣ истина . . . тѣа нѡщъ **не има** **нищо**, **ни** грѡмъ, **ни** власканіе, **ни** дѡждъ 19а, **Н**икѡй вѣче **не има** да дерзѣи 20, ... ала ѿ **не повредѣ** **никакъ**, и вѣче **не има** да побѣди тѣмо **никогѣ** 18; **Ж**- ... **не встѣна** **ни** лажница, **ни** паница 359а, . . . а нѣи **не имали** хлѣвъ **ни** ичимѣ **ни** плака **ни** сѣно 360, ... а нѣи ѿ това **никогѣ** вѣстѣ **не имали** 355а, **не ходѣ** **нигдѣ** 353а и др.

Многочленното отрицание, наричано в синтактичната литература **двойно и тройно отрицание**⁸⁵, представя едно твърде характерно за народния синтактичен строй явление, с което си служат е Софрониевите предходници⁸⁶.

б) Частното отрицание, отнесено към останалите части на изречението, без да се отрича сказуемото, е специфично книжовно явление, което има слаба подкрепа в народния език⁸⁷. Рядко го срещаме и в езика на Софронии. Ето някои от малкото примери: **М**- ... на аслѣнъ ѡзды, а **не на мѣстѣ** 38а, **И**зъ сѣа вѣщѣахъ токлѡ мѡрската вода да испѣа, а **не всѣте рѣки и извори**те 60; **Ж**- ... ала **не бѡлестѣ** да лежѣа на постѣла 355, . . . имаше да оузѣма оу сѣина мѡегѡ заради сѡй парѣ фѣйдѣа а **не главы грѣ** 84: 355а.

в) Субективномодалните разновидности на отрицателните изречения – **въпросително-отрицателни**, **подбудително-отрицателни** и **възклицателно-отрицателни** – също намират място в подходящи случаи, макар да не се отличават с онова разнообразие, което ни е познато днес. Примери: **М**- **Недѣй** ѡсѣа доврѣте женѣи 46а, ... и да не давашъ **никогѣ** ѿ тѣа трѣи кесѣи ѿ насъ 53а, . . . и да не продѣла **никогѣ** **ни** една дѣла 13, ... не вѣ тѣа сѣамъ 29, **Не** ли ми са вѣщѣа тѣи 31а, ... **ни** згѡтвѣи **нищо** за гадѣніе 45, Чѡти са не тѣви тѣи тѣка 49а; **Ж**- **Не** прѣйдоша ли кѡшей члѣвцы 355, **не** знаѣи ли пѣзвѣнкъ 356, **З**ѡщо не тѣгли вѣжетѡ вѣре 357.

⁸⁴ Ницолова Р. Отрицание и словоред на сложното изречение. – Език и литература, 1974, кн. 4, с. 80.

⁸⁵ Попов К. Съвременен български език. Синтаксис, 4 изд., С., 1979, с. 57.

⁸⁶ Вж. Цойнска Р. Цит. съч. с. 278 и сл.

⁸⁷ Вж. Андрейчин Л. Език и стил на Любен Каравелов. – Год. на Соф. унив., Ист.-филолог. фак., т. 46, кн. 4, С., 1950, с. 78.

§ 47. Субективномодални типове прости изречения

Субективномодалните видове на изречението, разграничавани в синтактичната литература по признака цел на изказването⁸⁸ - **съобщителни, въпросителни, побудителни и възклицателни**, – имат формално-съдържателни реализации, които стоят много близко до съвременното им състояние в книжовния ни език.

§ 47 а. Съобщителни изречения

Съобщителните изречения са основно средство за съобщаване на информация за събития, случки и т.н. *в субективно неангажиран вид*. Примери: М- члѣче напѣсто са трѣдишь ты сѧ тѧа женѧ 35, Бѣсъ ѡна тоѡ члѣкъ 47, Єднѧ нѧша нѧва нерабѣтна дѧдохне на мѣжа тогѡ 17а; Ж- По ѡтвѣсть ѡца поидѡхъ на епархѧ моѡ 359а, Бъ лѣто: 1768: начѣна са войскѧ баталїѧа трѣчина сѧ москѡвица 354.

§ 47 б. Въпросителни изречения

С **въпросителните изречения** се отправя питане към реален или предполагаем събеседник. При едни от тях – **същински въпросителните** – въпросителна модалност и въпросителна форма се намират в единство и те задължително предполагат очакван отговор, при други – **несъщински въпросителните изречения** - въпросителната форма е запазена, но чрез нея се поднасят други видове субективна модалност – побудителна или възклицателна, която не изисква и не предполага отговор.

І. Същински въпросителни изречения

В същински въпросителните изречения като въпросителен център може да се осмисли сказуемото, тогава изречението придобива общовъпросителен характер, или друга негова част – в този случаи то има характер на частен въпрос.

1. Общовъпросителни изречения. Главно средство за превръщане на сказуемото във въпросителен център при общовъпросителните изречения в езика на Софроний е частица *ли* (лы): М- *Испїса ли* всїте ѡзказивнѧ женскаѡ 44а, *Видѣ ли* нѡщо женѧта моѡ да дѣма сѧ нѡкого 18а; Ж- *Раздѣлаш ли* ѡнаѡ невѣста ѡ мѣжа ѣѡ 357а, *Не прїдѡша ли* вѡшей члѣкцы 355, *Хѡчеш ли* да вѣдѣ или не хѡчеш 358.

В по редки случаи същата роля изпълняват други средства:

- **частици** *нели*, *атѣ* ‘нима’: М- *Нели тѧ рѣкохъ* ѡзъ да не вѣдѣ житѡ 40, *Атѣ не наїдохъ* ѡзъ рѣката на нѡвѧ 46;

- **въпросителни местоимения** *какѡ*, *що*: М- *Какѡ да рѣхъ* сегѧ на женѧта моѡ 29, *Какѡ стѡри* ты ѡнаѡ дрѣха 37, *Мѣжъ моѡ днѣ* *що ка да прѡвишь* 45.

2. Частновъпросителни изречения. Те се образуват в езика на Софроний по три начина – с въпросителна частица, с въпросителни местоимения и наречия и само с интонация:

- с **частица** *ли*, която следва след съответната изреченска част;

- с **въпросителни местоимения и наречия** *кой*, *какѡ*, *що*, *коліко*, *зѧщо*, *какъ*, *гдѣ*, *ѡгдѣ*, *како*, *когда*, *чѡти*, *чей*, заместващи предмета на въпроса;

- **само с интонация** – много рядко използвано от Софроний средство.

а) с въпросителен център подлогът: М- *Бѡй* хѡчеш да вѣдѣ сѣвѣнь на нѣговотѣ ѡвѣнїе; *Азъ ли*, Или *сѣнь моѡ*, Или *женѧта* 50, *Щѡ* ѣ сѣвѣнь на нѣговоѣ молчанїе 13а; Ж- *Ты ли* си на тѧа сѣлѧ попь 357, *Ты ли* вѣнчѧ Кованїюваѡ дїєрѡ 358, *Бѡй* продѡде тѧа ѡвцы 356;

б) с въпросителен център допълнението: М- *Щѡ* трѡжи члѣче 43а, ... *амї на ли* ще ѡцїдїса 47а, *Щѡ* ѣ тоѡвѧ; *Какѡвѧ* ѣ тѡѡ плачѣвнѧ глѧ 15; Ж - ѡ свѣтѡ *похѡла ли* хѡчѣ да прїемнї 357а, *Бѡй вѣдѣ* ѡматѣ вѧ ѡ тоѡвѧ 354а;

⁸⁸ Вж. Граматика на съвременния български книжовен език, с. 43; Попов К. Цит. съч., с. 55.

- с частица нидѣй: М- ... нидѣй ѡсѣка всѣѣ жены 44а;
- с частица да: М- ... и да ѿ даде на мѣжа своегѡ 41; Ж- Окро да пойдете ѿ тѣка 353, ... да ги не сокиратъ ѿ раѣта сегѣ, ами да ги оузематъ ѿ нѣкого торговца 355;
- в) с форми за сегашно или бъдеще време: М- хоча да ти даи сына моегѡ да го испедѣиша 11; Ж- и вѣ посѣчаша, и парѣте двѣ кѣта оуземѣ ѿ нѣхъ 355.

§ 47 г. Възклицателни изречения

Възклицателните изречения съдържат емоционален тип субективна модалност, която може да бъде изразена по различни начини.

1. В една част от възклицателните изречения **емоционалният център** е образуван с **въпросителни местоимения или наречия**, често въведени от съюз ами: Ж- Ами цю потѣгли ѿ повете, колико ма поношаваха и оукураваха ме 355а, Ами цю потѣгли оу затворка 355, Ами са какво ли срѣе поидѣ до паша 354а; М- Цю е това намерѣнѣ цю патѣ ти днѣ ѿ жѣно 31а.

2. Друга част са образувани с **междуметие**: М- ѡ небѣгополчна истина 46, Ахъ горко мѣне 30а, Горко и тѣшко мѣне цю е това цю патѣхъ азъ 47; Ж- Ахъ сѣромасы посѣча ни пашата 354а, Бже мой какво да стѣримъ 361.

3. Трета част са осъществени като възклицателни само чрез **интонацията**: М- Бѣсъ има той чѣвкъ 46; Ж- Стѣшен паша бѣше 354а.

§ 48. Структурни типове прости изречения

Структурните разновидности на простото изречение също стоят много близко до съврменното им състояние в книжовния език.

1. **Двусъставни изречения.** Основен и преобладаващ вид са двусъставните изречения, в които са изразени и **подлогът** и **сказуемото**, като напр.: М- Той чѣвкъ дѣмонъ има 45а, Азъ тѣвѣ да тѣ кортолисѣмъ ѿ тѣмъ нѣжда 55; Ж- Азъ есмъ чѣвкъ чуждинецъ 357, ... а сынъ мой поидѣ оу Бѣшко 355.

2. **Едносъставни изречения.** Те са представени сравнително добре с двата си основни вида - **глаголни** и **именни**.

а) **Едносъставните глаголни изречения** са използвани твърде широко с различните им разновидности:

- **определенолични изречения** – те са най-често срещаните едносъставни изречения: М- Завѣдаи тѣ при еднѣ мѣда 31; Ж- Наговѣрихъ са и ѡбѣщахъ на тогѡ чагша тридѣсѣ грѡ 355а, и поидѡхъ на Шѣмѣ до вѣдката да оуправѣ сѣвѣ 353а.

- **неопределеноличните едносъставни изречения**, макар и по-рядко срещани, са познати на Софрониевия синтаксис: М- Ами да ѿ разрѣжати корѣмо жѣка 36, Да ѿ встригати на главата косѣте 64а, И лицѣто ѿ да почѣрнѣ са катра 64а, Дѣнати цѣю зарѣ едѣнъ торговецъ ...21; Ж- И наговѣрихъ ги на мѣне ... 353а, Рѣкоположихъ ме на сѣенство в лѣто: 1762: мѣцъ сѣптѣ, на, а, дѣнь въ недѣлю 358.

- примери за **обобщенолични изречения** не се откриват;

- **безличните едносъставни изречения** имат не само сравнително ограничена употреба, но и са твърде еднообразни. С повече примери те са застъпени в “Митологията”.

Групата на безличните изречения **с глаголно сказуемо** се представя от примери като: М- Инаше мѣ са ... 46а, Инаше на еднѡ мѣсто мнѡго торговцы 38, Бѣди са ѿ цѣю 13а, ... начѣна да сѡмѣ 28а; Ж- Тогѣка ма сѡвѣ стѣрахъ 357а, ѡбѣ ны едѣнъ стѣрахъ 358а, не ина дѣка 360.

Втората група безлични изречения са **с безличнопредикативна дума – наречие** или **съществително**: възможно, потребно, полезно, добро, праведно, подобно, страх, лъжа, правда и др. под. Примери: М- *НЕ Е ПРАВЕДНО* ...63, *ПОТРЕБНО Е* МЕНЕ ... 41а, *НЕ Е ПРАВДА*, НИТО *Е ПОДОБНО* НА ТВОЕ ЦЪТВО ...16, *ЛЪЖА Е* 19а, ала МЕНЕ *МА СРАМЪ* 66а; Ж- а *МЕНЕ СТРА* да не припаднѣ пандърите 358, и МЕНЕ *КАКВО БИ ВОЗМОЖНО* ДАДѢ ИМЪ ѿвѣтъ 360.

Такива са и някои **фразеологизирани конструкции** като: М- *ГОРКО НА* и МЕНЕ и на сына твоегѡ 26а, *ГОРКО И ТѢШКО* МЕНЕ 47.

б) Именни изречения. Софроний си служи и с този вид едносъставни изречения, напр.: М- *ЕТО ѿрѣцѣте мой* 53а, ѡ нѣлополѣчнаа истина 46; Ж- скорѣ голѣмъ 359а, четвѣрица дѣшы презъ горѣето презъ полѣто напосока а не оу пѣтъ 361.

3. Изречения с непълна структура. Изреченията с непълна структура не са рядкост в езика на Софроний. При тях най-често е изпуснато **сказуемото**: М- *ЯЛИ* гдѣ рѣбата. Какѡ рѣба 45а; Ж- *Я* тѣмошный тѣрцы содомыти 353а. *ИМЕ* мое голѣмо, вѣка, а пашѣ възмѣщій 354, И азъ единый ѿ нѣ 354а.

§ 49. По-важни синтактични особености на простото изречение

1. Удвояване на допълнението

Когато се разглежда синтаксисът на Софрониевия език, представящ едно все още ранно състояние на изграждания книжовен език от началото на XIX в., от важно значение е да се проследи какво отражение в него намира една от типичните нови черти на народната реч – **удвояването на допълнението**.

Известно е, че тази особеност днес е застъпена в книжовния синтаксис⁸⁹. Наблюденията показват, че Софроний възприема удвоеното допълнение като синтактично средство за изразяване на обектните отношения в изречението, но е предпазлив в употребите му, като не във всички случаи му дава път. Така в езика на “Житието” то почти не се появява. С повече примери е представено удвояване на пряко допълнение, изразено със съществително или с пълна винителна форма на лично местоимение.

а) Удвоено допълнение от съществително и кратка форма на лично местоимение: М- И *ТАА ПТИЦА* держаше *А* ѡныа члѣкъ оу кафець 18, *ЗАНАТА А* стѣгна лѣпосъ 52; *НИЙ* тѣка *ТОЕ ДРѢВЪ* имамъ *ГО* за ѡгнь 56а, И *ЦРЬ ТАА РѢЧЬ* на сѣна своего прѣимна *А* како е много оугѣдна 52а.

б) Удвоено допълнение от пълна и кратка винителна форма на лично местоимение: М- *ЯЛА МЕНЕ МА* срамы сѣгѣ 66а, *МОА* мѣжъ *МЕНЕ* злѣ *МА* бѣ 36, *АЗЪ ТѢБѢ* да *ТА* кортолисѣмъ 55, *АЗЪ ТѢБѢ* не имамъ никакъ да *ТА* ѡстава 60; Ж- *АЗЪ* са смѣсли защо *МА* затвѣриха *МЕНЕ* тѣмо 353а.

в) Удвояване на непряко допълнение се среща рядко, напр.: М- И глѣдалъ вѣше звѣздыте зарѣ честѣ *ИЗ НА ДѢТЕТО* 65а, Тогиѡа *Е* рече домѣподаръ *НА ЖЕНАТА* своѡ 44, Какѡ *ТИ* сказѣка *ТѢБѢ* Гунтіѡа Філософъ 67а.

В “Житието” удвоението често се избягва, напр.: а *МЕНЕ* колѣха носѣте 359а, а *МЕНЕ* все ѡрѣтваше 353.

2. Обособени части

Софроний не си служи с деепричастия (с изключение на един случай), а когато миналите свършени причастия изпълняват ролята на определения, те почти не се

⁸⁹ Вж. Попов К. Стилно-граматична употреба на удвоеното допълнение в българския книжовен език. – Изв. на Института за бълг. език., кн. VIII, 1962, с.459 и сл.; Андрейчин Л. Полско изследване върху удвоеното допълнение в българския език. – Бълг. език, 1975, кн. 3, с. 268.

обособяват. Обособяването е рядко явление в народния език⁹⁰ и може би този факт обяснява защо и в Софрониевия език не го срещаме така често. Прибъгването до обособени части в някои случаи видимо се дължи на книжовно влияние от черковнославянски и говори за търсене на по-разнообразни и по-изразителни синтактични средства. Обикновено обособяването не се отбелязва с пунктуационни средства.

Ето по-важните примери на обособени части, които се откриват в езика на двете творби: М- почтѣ не мѡжаше нѣ едѣнь ѿвѣтъ да подаде на тогѡ мѣма — слаго члвкъ 57а, Тоа сѣромѣ чуждый слага оубоа са ѿ гѣдарѡ си 23, Яла фѣлософы совѣтницы црѣкѣй . . . соврѡха са . . . 15а; Ж- Мѣло другарь мой повѣгна 357а, Язъ грѣшный въ члвцѣхъ родѣхъ са на село Кѡтель 353, Яла вѣхъ юноша тогѣва мла и красе лице 353а, . . . и поклонѣхъ са еѡмъ митрополѣтъ оугровлахѣйскомъ цю вѣше на ѣмѣ Досифѣй, члвкъ старъ лѣтѣми оучень и въ мѣдрости наказы 362а, Я нѣй члвцы прѡсти . . . поѣскахъме са ѡныма лѣдѣй да промѣне 353, И азъ като вѣхъ ѡсмынадесѣ годѣни младъ глѣпавъ 353а.

3. Вметнати думи и изрази

Обстоятелственият разказ на случки, събития, преживявания в разглежданите творби изисква нерядко вмъкване на допълващи разяснения или систематизиране на фактите, което води до употреба на още едно синтактично средство, усвоено от Софроний по книжовни образци — вметнати думи и изрази от рода на: пѣрвое (пѣрко), второе (второ), третое, едно, другое, ѡ една страна . . . ѡ другаа страна и пр.

Примери с употребени **вметнати думи и изрази**: М- Благодарствѣю мнѡго пѣрко на бѣга, вторѡ на вѣ . . . 48, Защо всѣкѣй члвкъ каквѡто дѣла гѣтво мѡ, като е премѣдръ, и рѣторъ, и оучѣтель, и фѣлософъ, а лѣжи камѡ ѣстината . . . 51; Ж- ѡ една страна войскѣ мѣнѣваше конѡци ѣмахъми, ѡ другаа страна дѡлжници мѣ не ѡставѡха 355, Едно ѣсѣмъ старѣй лѣтѣми . . . другѡе чѣсѣмъ како е . . . 358, . . . а сегѣ мѣ прѣти гѣдѣнь митрополѣт (вѣше на ѣмѣ Мѡфѣй) . . . 358, Глѣдъ това пойдѡ на едно село цю са нарича Кѡстенъ, тамо тогѡмо ѣма црѣка оу всѣ Карновѣтскѣй кадѣлѣкъ, да сѣзѣа лѣтѡргѣа 357.

4. Обращения

Във връзка с вметнатите думи и изрази можем да отбележим и използването на **обращения**, с каквито Софроний често си служи, особено в “Митологията”. Това са предимно съществителни за лица в звателна форма, употребени самостоятелно или с техни определения. Не във всички случаи обаче обращенията имат характер на вметнати думи, напр.: М- фѣлософе 11а, царю 11а, ѡ жѣно 14а, бако 30, ѡ члвче 18, вратѣ 44, вѣко 40, комѣй и вѣ комѣйке 45а, гѣдарю, ѡ дѣвѡйке 24, ѡ старѣцѣ 37, сѣне мѡй 12а, оучѣтелю мѡй 13, ѡ младѣ любѣмче 14а, мѣти мѡа 30, чѣдо мѡе 30а, ѡ вѣзчѣнный и непѡстоѣнный члвче 31а, любѣзный прѣѣтелю 56а; Ж- ефѣнди 355, бѣе 358, дѣспѡти 357а, гѣвѣрь 355 и др.

5. Съгласуване

Съгласуването на **сказуемото с подлога** по граматическите категории **лице**, **число** и **род** (когато е изразено със сложна глаголна форма) е синтактично положение, което Софроний спазва твърде последователно. И все пак известни отклонения и колебания се появяват.

Когато **еднородните подлози** в изречението например са изразени с лични местоимения за 2 л. ед. ч. и 1 л. ед. ч., сказуемото се намира в 1 л. мн. ч., както е и в днешната книжовна норма: М- Ела ты и азъ да сторѣмъ залогъ 57а. При однородните

⁹⁰ Вж. Георгиева Ел. Към въпроса за общата проблематика на обособяването като синтактично явление. — Бълг. език, 1973, кн. 1-2, с. 61-65.

подлози съществителни обаче сказуемото често не е в мн. ч., а в ед. ч., съгласувайки се с най-близкия подлог, напр.: М- и чѣкство, и дѣла и тѣлото моѣ не помагаше ми, нитѣ ѡчи и язѣикъ моѣ, нитѣ ѡушь и срѣце моѣ моѣжаше да ми помѡгне на оученіето оучителско 61а, и вса наѣнїе и стока моѣ да бѣде взѣто 11; Ж- слѣчи са тѣмо и кадїа, и чаѣша и сѣваша 354а, Престѣви са стрѣй и стрѣина моѣ едїнь сѣ дрѣгїй 353.

Този тип съгласуване е разпространен в народния език, Р. Цойнска го открива и в езика на Й. Кърчовски, но стабилизираната по-късно книжовна норма в примери като горните не го допуска, въпреки че в други случаи то е допустимо и нормативно⁹¹.

6. Притежание

Притежание се изразява освен с пълните и кратките форми на притежателните местоимения (напр. М- оучитель твоѣ 12а, жена своѣ 14, зѣта ми 26а, мѣжа си 29а), с родителните форми на третоличните местоимения егѡ, еѡ, ихѡ (Ж- врата ѡ 357; М- матѣ егѡ 14, дѣкѡнїе ихѡ 10а) и с дателната форма ей (напр. М- мѣжа ей 23), също така и с **определения** – **прилагателни** или **съществителни**.

За означаване на притежателно отношение Софроний често прибегва до **притежателните прилагателни**: М- стѣпка асѡанѡва 17а, папагѡловите ѡчи 19, цѣревоѡ расѡанїе 23а; Ж- пѡшовѣ чѣкѡкѣ 354а, пѡваѡ хїжа 355а, дѡлжницѣ стрѣинїй 353а.

Притежание се означава и с **несъгласувани определения съществителни** в **основна форма** с предлог на: М- на дѣтѣѡ жикѣнїето мѣ 12а, на женѡта мѣжѣ ей 22а, на лесїца ѡпѡшката 64 и др.

7. Части на изречението и изразяване на синтактичните отношения

Върху другите аспекти на въпроса за частите на изречението и тяхното изразяване няма да се спираме специално, тъй като различия от тяхното състояние в книжовния език днес няма.

Няма да проследяваме също и **изразяването на синтактичните отношения в изречението**, които са от новобългарски аналитичен тип, с незначителни остатъци от някои падежни форми, които бяха разгледани в раздела за морфологичните особености.

§ 50. Словоред на частите в простото изречение

Словоредната организация на частите в простото изречение покрай закономерности, утвърдили се по-късно в книжовната норма, показва и особености, останали във от нея.

§ 50 а. Словоред на главните части

Словоредът на **главните части** – подлога и сказуемото – основно е както в съвременния книжовен език. Застъпени са и двата словоредни типа: **П – С** (**подлог – сказуемо**) и **С – П** (**сказуемо – подлог**), като първият тип преобладава.

а) Словоред П – С, напр.: М- Тѡй вѡйнь прѡтї слѣгѡ свѡй при ѡнаѡ женѡ 22, ѣзѡ чѣѡмѡ . . . 22, Тѡй цѣрь ѣмѡлѡ сѡнѡ 26, И цѣркїѡ сѡнѡ не ѣ севѣпѡ 51; Ж- ѣз ѣснѡ рѡбѡ вѡшѡ 357, . . . едїнь мѡ фѡтї за вѡрдѡ 354, ѣзѡ са тѣглѡ . . . 356.

б) Словоред С – П, напр.: М- Чѣѡ мѡ бѣѡ мѡлѡвѡта, и пѡдарї го бѣѡ еднѡ мѣжесѡе дѣтѣ 10а, ѡгдѣ си тѡ вѡртѣ 44, . . . и рѣче ѡѡвѡта на мїмѡтѣ 58; Ж- Прїѣде до мѣне пѡшовѣ чѣкѡкѣ 362, ѡстѡнаѡѡ ѡзѡ сѡмѡ 360а, По товѡ начѣна тѣрѡчина вѡйсѡ кѡтѡлїѡ . . . 355, и тѡй чѡ зѡклѡчїѡ ѡзѡ 353а.

В отделни случаи се среща и **положение на подлога между съставките на сказуемото** от рода на: Ж- . . . и мнѣшѣ кѡкѡ сѡнѡ го ѡзѡ скрїѡлѡ 353а, . . . и на пѣтѡ хѡчѣѡ нѡкѡн тѣрѡци въ мѡлѣ да мѡ ѡѡѡлѡтѡ 353а.

⁹¹ Попов К., Цит. съч., с. 149-159.

Би могло да се каже, че и тези схеми не са чужди на съвременния книжовен словоред.

3. Удвоените допълнения предпочитат разполагане от двете страни на сказуемото, при което дублиращата местоименна клитика заства отдясно: М – Ній тѣка тѣе дръкво имами го за огнь 56а, И црь тѣа рѣчь на ѣна своего пріемна а како е многo оугодна 52а. Понякога тя заема място между частите на съставното сказуемо: М– ѣзь тѣбѣ не имами никакъ да тѣа встака 60, Мѡа мѣжъ лѣнѣ злѣ на вѣ 36.

При **въпросителни изречения** дублиращото местоимение заема първа позиция в реда на допълненията: М– Какво ти сказѣва тѣбѣ Свѣтіла Філософъ 67а; Ж– . . . защо на затвори на лѣне тѣмо 353а.

Откъм лявата страна на сказуемото дублираното допълнение заства, когато е изразено с **пълна и кратка местоименна форма**: М– ѣла лѣне на срѣми сегі 66а, ѣзь тѣбѣ да тѣа кортолисѣ 55.

При **въпросителни изречения, образувани с частица ли**, дублираното допълнение се разполага отдясно, както това е и в книжовния език днес: М– Имашъ ли ги тіа написани на книгѣ твоѣ 47. Вън от този случай съвременният книжовен синтаксис предпочита разполагане на дублираното допълнение отляво, а не от двете страни на сказуемото.

§ 50 в. Словоред на обстоятелствените пояснения

Обстоятелственото пояснение е по-свободно по отношение на заемащата позиция, но и тук се наблюдават известни закономерности.

1. Обстоятелственото пояснение за време най-често заства в началото на изречението: М– Тогіка філософъ рече на дѣтетѡ 12а, И слѣдъ три дни рече женѣта на мѣжъ своегѡ 46; Ж– Бѣдо едінь сѣ кѡпіе фарлі на лѣне 354, И по стагѡ Динітріа воста на и пощѡ на Піевенъ 360, Тѡе лѣто оудари една чѣма напрѣсно 358а.

2. Обстоятелственото пояснение за място предпочита крайна или начална позиция: М– Почакай ты тѣка на кладенецѣ 26а, ѣла слнцето катѡ грѣмше тѣмо ѡ дѣпката . . . 40, Тѣмо има едінь доктѡ 36; Ж– Онъ тѣглаше нагорѣ, алѣ и ѣзь тѣгла надѡлѣ 357.

3. Обстоятелственото пояснение за начин пък се разполага в непосредствена близост до сказуемото: М– . . . и члвцыте лѣсно покрѣваха 48, . . . и пѡслѣ горчико ще са раскаѣшъ 29, . . . и напрѣсно дофтѣса на женѣта мѣжъ ей 22а; Ж– . . . и пощѣдиша ме пѣши да хѡдѣ 355а, . . . алѣ тѣмо лѣсно проміна 357а, . . . и тѣмо наскѡро испи три четыри чѣшы люта ракіа 357а.

Посочените словоредни предпочитания при отделни видове обстоятелствени пояснения са характерни и за днешното състояние на книжовния синтаксис⁹².

§ 50 г. Словоред на определението и определяемото

Словоредът на определението и определяемото в езика на Софроний в някои случаи показва различия от съвременната книжовна норма.

1. Съгласуваното определение, изразено с **прилагателно** или **числително**, заема място предимно пред определяемото и по такъв начин е в съответствие с днешния книжовен словоред: М– голѣми кайрѣтъ 12а, сладки хораті 13а, цѣрѣвий сынь 24а, лѣжліва женѣ 25, докторската майсторіа 36, тѣмошнаго кнѣза 54, едно показаніе 12а; Ж– недѣжня тѣснѡта 355, кокрѣзний хлѣвъ 360а, два ката 355, вторѣа женѣ 356а.

⁹² Вж. Попов К. Цит. съч., с. 251 и сл.

Такава позиция заемат и **определения**, изразени с **местоимения**: М- *всѣкоѣ* исцѣленіе 36, *была члвкъ* 27а, *тѣа* жалтицы 28а, *моѣта* женѣ 28а; Ж- *моѣта* хѣжа 356а, *накоа* причина 355, *всѣкій* празникъ 356 и др.

Със същата сила констатацията се отнася и за случаите, когато към определяемото има **повече от едно съгласувано определение**: М- *едного мѣдрѣйшаго* совѣтника 26а, *дѣкавыи и злыи* совѣтници 37а, *тѣа понирливаа и злонравнаа* женѣ 42; Ж- *была лютый и сверкый* агарене 354, *тѣсноа и прискорбнаа* живѣние 353а, *всѣа неговѣа* дѣла 353а и др.

В същото време не са малко случаите и примерите с **разполагане на определението след определяемото**: М- *согласіе вѣрноа* 11а, *дѣмы лѣживый и скорбный* 26а, *члвкъ накой* 18, *зговорка крѣпка* 11а; Ж- *нощъ тѣнна*, *планина стрѣлина висока* 359а, *оучреждѣние великоа* 358, *тѣснота сердечнаа* 355, *дѣма стрѣиннаго* 353а, *живѣнице варварское и хайдѣтское* 362а.

Притежателните местоимения като съгласувани определения много често стоят **след определяемото**: М- *лицѣто мое* 15, *цѣтвиѣ твоѣ* 11, *сына своегѣ* 26а, *свѣдѣа моѣ* 27, *оумѣ твоѣ* 32, *грѣвѣны наши* 54, *сына егѣ* 16; Ж- *мѣти моѣ* 353, *главы вѣша* 353, *стрѣй мой* 353а, *оуста моѣ* 355, *мѣтер егѣ* 356а и др.

Словоредната схема с **поспозиционно разположение на съгласуваното определение** несъмнено е свързана с влиянието на дотогавашната писмена практика – в черковнославянската книжнина и в езика на дамаскините⁹³. По този начин Софроний продължава една дошла до него традиция, която в някои случаи не е чужда и на практиката в народната реч. Предпочитането ѝ при притежателните местоимения може да се свърже и с използването на техни стари падежни форми като: М- *бѣз моеиѣ* 24а, *чѣнѣ своениѣ* 49а, *женѣю своѣю* 37а, *дѣма нашегѣ* 29, *сѣна своегѣ* 29, *дѣшѣ твоѣ* 29; Ж- *вѣрѣ нашиѣ* 357а, *дѣкломѣ мой* 354а, по обичая *нашеиѣ* 354, *дрѣгѣраѣ моегѣ* 353а и др.

Несъгласуваното определение с притежателно значение в повечето случаи стои **пред определяемото**: М- *на цѣа оудаликъ* 19а, *на тогѣ мѣжа женѣта* 31, *на женѣта мѣжѣ* ѣй 22а, *на мѣжа* ѣй *срдѣцѣто* 29, *на пѣтѣо* *оустѣта* 34, *на сѣна* *своегѣ* *разѣма* 62а и др.

Този словоред е широко представен в народния език⁹⁴, но не се утвърждава като книжовна норма⁹⁵.

Съвременният книжовен словоред на несъгласуваното определение за принадлежност с постпозиционно разположение спрямо определяемото е познат на Софрониевия език, но е използван значително по-рядко: М- *дѣмата на тѣа вѣа* 31а, *назыкъ на това дѣтѣ* 13а, *разѣма на твоѣ дѣшмѣны* 26 и др.

§ 51. Словоред на клитиките

Анализът на словореда на **кратките винителни и дателни форми на личните местоимения**, на **възвратните частици**, на **отрицателната частица не**, на **частиците за бъдеще време** и на някои от формите на **спомагателния глагол сѣмь (ѣсмь)** в езика на Софроний позволява да се проследи как се формират днешните книжовни норми по отношение на словоредното разполагане на клитиките.

⁹³ Срв. Попова В. Словоредът на атрибутивната синтагма в езика на дамаскините. – Изв. на Инст. за бълг. език, кн. XVI, 1968, с. 426 и сл.

⁹⁴ Вж. Стойков Ст. Българска диалектология, с. 179.

⁹⁵ Русинов Р. Употреба на несъгласуваното определение за принадлежност в съвременния български език. – Бълг. език, 1968, кн. 6, с. 498-505.

§ 51 а. Словоред на местоименните клитики

1. Местоименните клитики, когато са в ролята на **пряко** или **косвено допълнение**, заемат позиция предимно пред сказуемото, ако то не е в началото на изречението: М- в нѣката ѡ нѣдохъ 45, онѣ ѡ дѣде 37, амѣ ѡ молими 43, и да ѡ нѣда 31; Ж- азъ да ѡ храни 359а, и пакъ ѡ оузеха 356а, бѣше ѡ хватили 355, но азъ ѡ сказахъ 360а и др.

Без изключение обаче позицията е валидна само когато глаголят е в да - конструкция: М- да ѡ развѣрза 46, да ѡ оугости 51, да ѡ дадѣшь 61, да ѡ извѣдѣть 63; Ж- да ѡ подѣми 355а, да ѡ продаде 355а, да ѡ оубѣлѣть 354, да ѡ ѡборгне 354, да ѡ говора 353а.

2. В останалите случаи винителните и дателните клитики **могат да застанат след сказуемото** не само когато то е в началото на изречението, но и при наличие на други думи пред него: М- заводами ѡ 31, положи ѡ трапѣза 44а, и войныте тражиха ѡ 13а, едина младъ монахъ видѣ ѡ 30а, . . . философы лѣжа ѡ 25, и слагината ѡговори ѡ 21а; Ж- амѣ нѣкой бабы вѣла ѡ и цѣлаха ѡ 355, и азъ сказа ѡ всѣ причина 353а.

3. **Винаги след сказуемото** тези клитики имат разположение:

а) когато **изречението започва със сказуемото**: М- Приведе ѡ въ домъ свой 12, Рече ѡ 24, Това катѣ чѣ онѣмъ мѣжъ, прекла ѡ зѣ вънѣ 18а; Ж- . . . а азъ катѣ вѣ вѣзъ фатѣ ѡ пицола 357, ѡвѣщава ѡ сѣ запарѣ 358а, Фатѣти ѡ 354а;

б) когато **изречението започва със сказуемо**, пред което стои **съюз** и: М- и фатѣ ѡ крѣпко, и караше ѡ и нѣдѣше ѡ да оучина това 61, и прати ѡ 11а, и сказа ѡ, и прекри ѡ очите 19, и фатѣ ѡ лицѣто 31а; Ж- и держе ѡ четѣри дни 356а, и оукорѣваха ѡ, и не даваха ѡ достойна часть 355а, и вѣла ѡ и главо ѡ провѣша 354. Словоредното място на клитиките в последния случай показва, че **съюз** и в неговата традиционна “библейска” употреба има роля на чисто писмено средство за оформяне на свързана реч, усвоено от старата книжовна практика – черковнославянска и дамаскинска.

4. Понякога **местоименните клитики допълнения са разделени от сказуемото** с вмъкната между тях пълнозначна дума: М- амѣ да знайшь како ѡ папагало ѡ 18а, а тѣмъ ѡ сегѣ дѣма . . . 45а; Ж- колико ѡ крѣты ѡ 354, онѣ ѡ много ѡ 354, оу едѣ ѡ дѣнь ѡ 357.

5. Когато към едно сказуемо има **пряко и косвено допълнение**, изразени с **местоименни клитики**, те се разполагат така, както това е възприето в днешната книжовна норма – **дателна + винителна**:

а) **пред сказуемото**: М- да ѡ даде 58, цѣ ѡ дадоха 17а, цѣ ѡ дадоха 18, да ѡ дами 58; Ж- цѣ ѡ продаде 360а;

б) **след сказуемото** – в **повелителни изречения**, образувани със специалните повелителни форми на глаголите: М- ѡ вѣко дай ѡ 53а.

Вижда се, че главната словоредна особеност на местоименните клитики е невъзможността им да стоят в абсолютно начало на изречението. Това показва че, Софроний следва словоредните закономерности на източнобългарските диалекти⁹⁶, които по-късно лягат в основата на книжовния ни език. Затова в основните случаи местоименните клитики словоредно се държат както в днешната книжовна норма, но с по-голяма свобода в изречението.

⁹⁶ Срв. Стойков Ст. Българска диалектология, с. 178.

51 б. Словоред на възвратните частици

Възвратните частици са (са, се), си заемат място пред или след сказуемото, като при това се наблюдават известни най-общи закономерности.

1. Пред сказуемото възвратни частици застават, когато то не е в абсолютно начало на изречението. Това положение обаче има характер на правило само при следните случаи:

а) при възвратни да-конструкции: М- да са на́зчи 12, да са смѣси 24, да са почтѣ 53, да са сѣдѣ 58, да си дѣйде 51а, да си ѝди 45; Ж- да си на́йда 354, да си пла́ча 354а, да са на́зчитѣ 356а, да са оу́зѣме 361а, да си по́йда 362 и др.;

б) при форми за бъдеще време: М- ще са оу́кедѣри 12а, хѡче да са раска́й 15а, ще са раска́ешъ 40а, ще са стѡра 37, ще са оу́кыа 27а;

в) когато пред възвратния глагол стои лично местоимение (подлог), съюз (без и), наречие, форма на спомагателния глагол с'мь: М- а́зъ са развѣдѣ 41, кáко са вáрна 18а, а́ко са смѣси 49, ко́гѣ са слѣчи 50а, мно́го са разгнѣви 14а; Ж- нѣ́й са извынѣва́ме 353, а́зъ са гѡтвѣ 354, вѣ́хъ са разгѡрдиль 355, пѡслѣ са згрѣѣ 359а, затѡва са трѣдѣ 362а, кáко са поишлѣ 355 и др.

г) при отрицание с частица не: М- не са надѣѣ 15, не си оу́зѣха 53а, са не гавѣ 49; Ж- не са смѣсли 354а. Изключения от рода на Ж- не позна́ва са 361а са редки.

Трябва да посочим, че между възвратната частица и глагола понякога се вмъкват пълнозначни думи: М- ты́ са затѡва́ не грижи́ 36а, кѡлко ли са мно́го угорчи́ 22, за́що са тѡ́лко оу́кѡа 24а, то́гѣва са цѡрь разгнѣви 27а, кáко са ѣ цѡрь на́кы 12, а́зъ са цѡрю надѣѣхъ 15, ала́ ти са пѣрѡ мо́ла 16а; Ж- тѣа са ѡвцы прода́дохъ оу́ по́каа хѣжа 355а и др. Такава възможност се изключва от днешната книжовна норма.

2. Възвратните частици заемат място след сказуемото в два случая:

а) когато сказуемото е в абсолютно начало на изречението или пред него стои съюз и, възвратната частица задължително стои в постпозиция: М- Ъ́ди са ѡ цѡрю . . . 13а, и то́ка кáто рѣче дѣвѡйката, ѡскорѣи са царскѣа сы́нь 24, и ѡвѣща́ са 11а, и поклони́ са 12а, и ѡидѣ си 17; Ж- Слѣчи са тáмо и ка́дѣа . . . 354а, мо́ла са тáйно бѣхъ 355, и развѡла́ са 354а, и свѡкодѣ са 362а и др.;

б) когато сказуемото е в неначална изреченска позиция – в този случай употребата е непоследователна и неосновна, постпозиционното разполагане на частицата е повече отстъпление от правилото за празполагането ѝ в позиция пред сказуемото: М- оу́ є́динъ дѣнь прилзчи́ са та вѣдѣ є́днá женá 16, и по ѡвѣча́й поклони́ мѡ са 16, и женáта то́й ча́ фати́ си лицѣ́то 45а; Ж- на па́тыа дѣнь пойдѣ си сзлатѡхъ 356а, Слѣдъ на́кой дѣнь развѡлѣ са и попа́дѣа 355.

Изнесените наблюдения показват, че и при словореда на възвратните частици Софроний се ръководи от живото състояние в народния език. Словоредът им е по-свободен и раздвижен в сравнение с днешната книжовна норма и несъмнено е етап от нейното историческо формиране.

51 в. Словоред на отрицателната частица

1. Отрицателната частица не стои обикновено непосредствено пред частта, която е предмет на отричане: М- не вѡрзай 29, повелѣ да не оу́кыи 38, не стѡри 38, не по́йска 54, не ѣ тѡ́лко лѡка́въ 60а, . . . развѣме́ кáко на асла́нь а́зды, а не на мѡли 38а; Ж- да не вѣ́гга 354а, ала́ не вѡлѣсть да лежа́ на постѣ́ла . . . и не мо́жа да сѣдѣ́ на є́дно мѣ́сто 355, ала́ не за менѣ́ ами́ да оу́годѣ́ . . . 354а.

Такава е основната словоредна закономерност днес и в книжовния език.

2. Когато с отрицателната частица **не** се отрича сказуемостта, към което има местоименни клитики в ролята на допълнения, Софроний най-често поставя отрицанието **след местоимението**, а не пред него, каквото е изискването на съвременната книжовна норма: М- да го не оубы́ва 42а, да го не посѣ́ча 23, ала́ гѡ не на́йдо́ха 13а, а́зъ го не послѣ́шахъ 30а, а́ко ти не да́мъ 11, сегі́ ѡвѣ́тъ ти не да́вамъ 63; Ж- ни́що не вре́ди 356а, ала́ катѡ́ ни не да́ваше . . . 356, а велі́ѡто гѡ не щі́е 354а, да не глѣ́дамъ 360а, да ни не поплѣ́нѡ 354а и др. Този словоред на отрицателната частица е старинен и е добре познат на народния език⁹⁷.

В значително по-малко примери отрицателната частица заема място **пред** сказуемостта, а местоименната клитика стои след него: М- не ѡста́ви не 29, не пи́тай не 30а; Ж- не і́маше не 357, не да́ваха ни 355а и др.

3. При възвратни глаголи мястото на отрицателната частица не винаги е едно и също.

а) Най-често тя стои **пред възвратната частица**: М- не са надѣ́ѡ 15, не си оубе́ха 53а; Ж- не са слѣ́чи 354, не са смислѣ́ 354 и др.

б) Срещат се обаче и примери с други разположения, които не са възприети в книжовната норма днес:

- след възвратната частица: М- Чѡ́ти са не іаві́ 49а, доклѣ́ са не сови́ра ꙗ́къ 55;

- пред сказуемостта, а възвратната частица след него: Ж- не позна́ва са 361а.

4. При отрицание на сложни глаголни форми отрицателната частица застава **пред тях**, както това е и в книжовния език днес:

а) минало неопределено време: М- не сѣ́мъ го вре́дила 40, не сѣ́мъ видѣ́ла 66а, не си испрѣ́вилъ 60, не са мѣ́нали 49а; Ж- не сѣ́мъ хѡ́дилъ 362а, не сѣ́мъ скрѣ́илъ 363а;

б) минало предварително време: Ж- не вѣ́ѡ са сови́рали 353а;

в) бъдеще време: М- не щі́е да і́машъ 40а, не щі́ещъ да го на́йдешъ 20а, не щі́е хѡ́че да пода́де 53; Ж- не хѡ́че да по́иде 358а.

§ 51 г. Словоред на спомагателния глагол

1. Формите на спомагателния глагол **сѣ́мъ (есмь)** при образуване на минало неопределено и минало предварително време стоят **предимно пред причастието**: М- Щѡ́ си дѣ́малъ, всѣ́ доврѡ́ си дѣ́малъ 46а, мнѡ́сго си згрѣ́шилъ 59, доклѣ́ не ѣ́ѡишла 48а, доклѣ́ не са мѣ́нали 49а, вѣ́ѡ вѣ́ѡднала 41, вѣ́ѡ оубы́лъ 47а; Ж- ѣ́ оубы́лъ 354а, ѣ́ разсы́палъ 362а, са пои́шлѣ 355, са стѣ́нали 362а, вѣ́ѡ сови́ралъ 358а.

В отделни случаи между спомагателния глагол и причастието стоят други думи: М- а тѣ́ си на то́ва прѡ́тѣ́вно помы́слилъ 20а.

2. Примерите с **разположение след причастието** са много по-малко: М- и ѡста́вила си 56а; Ж- азъ на то́ва пришѣ́лъ есмь 358. Интересно е, че при възвратни глаголи в такива случаи словоредът е различен от книжовната практика днес – веднага след причастието следва възвратната частица, а не спомагателният глагол: М – а сегі́ катаднѣ́вно призѣ́лъ са си на е́днѣ́ женѣ́ на дѣ́мата 29.

§ 51 д. Словоред на клитиките при формите за бъдеще време

При формите за **бъдеще време** между частицата или помощния глагол могат да стоят винителни или дателни клитики, възвратни частици, частица да: М- щі́е ти да́мъ

⁹⁷ Вж. Стойков Ст. Цит. съч., с. 180.

си парѣте хѡчаша да ма затворѣ 355, ѿфѣнди цѡ трѣвка да ги раздѣла, ѡнь тѡкмо да ги афорѣса, тѣа сама хѡче да повѣкгне ѡ негѡ 357a.

По същество близки до безсъюзните са сложните съчинени изречения с традиционната, така нареч. библейска употреба на **съюз** и. Видяхме, че клитиките при тях се държат както при абсолютно начало в изречението, напр. **М-** **И** царь призовѣ ближѣ сѣа своегѡ, и пригѡрна го радостно и цѣлѣна го, и сѣ голѣма радостъ начѣна да го пѣта да мѣ дѣла 13, . . . а азъ го оузѣмѣ, и тѣрѣхъ мѣ квѣ и оумѣсахъ го и направѣхъ го хлѣвъ, и тѡѡта слѣга дохѡждаше и кѣпѣваше гѡ ѡ менѣ 21a.

2. Съюзни изречения. Съюзно свързаните сложни съчинени изречения се отличават с несложен и сравнително не много разнообразен типологичен строеж, което е характерно за синтаксиса на народния език. За синтактична връзка между съставлящите го прости изречения се използват приди всичко съюзи, характерни за народния синтаксис.

§ 53 а. Сложни съединителни изречения

Синтактичната връзка между простите изречения при този тип сложни съчинени изречения се осъществява от съюзи и, и — и, и то, та, ни — ни, нитѡ — нитѡ, не тѡкмо — ами (но и).

1. Съюз и е най-обичайното съединително средство, но значителна част от употребите имат оправдание само като следване на една чисто писмена традиция. В **същинска съюзна функция** и свързва изречения, с които се изразяват действия в различни отношения — едновременност, последователност, причинно-следственост, съпоставителност: **М-** . . . а ѡное дѣте оузе кѡрпациа, и изсыпа орисѣ и захарѣ, и тѣри пѣреть оу кѡрпациа, и верзѣ ѡ пакъ и положи ѡ на ѡнова мѣсто гдѣто ѡ женѡта шѣтѣви 25a, и глѣда дѣвѡйката кѡтѡ ламѣ, и хоратѣ и гѡвори сѣ дръгѣй ламѣй и дѣмаше ѣ 24a, и ѡчѣждѣ сѣ ѡ свѡѡ велѣѡ, и хѡдѡше ѡ мѣсто на мѣсто, и трѣдѡше сѣ и пѣташе да са навѣи тоѡа цѡ ѡнь хѡчеше 43a; **Ж-** . . . и тѣмо сѣдѣ пѣ шѣ дни и оучини хме рѡжѣство Хѣѡ 360, и глѣдахме кадѣни и хрѣтѣанскѣй женѣ всѡкоѡ нѡси сѣ сѣвѣ изрѣдныѡ вѣци своѣ и плачѣ и вѣгѣа камѡтѡ трѣскаѡ крѣпкаѡ махѣѡ 360a, кѣкна на нѣго пашѣта и совѡри хѡ го дѡлѣ оу затворѣа 354.

2. Съюзът и то има присъединително значение: **М-** Тѣй едѡмѣ едѣнь сынь си спѣчѣлилъ, и то сѣ тѡлкоѡ мѡлѡа на бѣа 29; **Ж-** Не пѣщаше ма нѣгдѣ да сѣ прохѡдѣ, тѡкмо оу цѣрка и то сѣ нѡкогѡ сѣѣнника 362.

3. Съюз та, твърде характерен за народния език, има засилена употреба, като освен последователност често изразява и причинно-следственост: **М-** и ѡндохъ та сѣдѣнахъ ѡгѡрѣ 36a, Имаше цѣю едѣнь члѡвъкъ, та сѣ заклѣ на еднѡ мѣсто да не сѣдѣ . . . 43a; **Ж-** прѣидѣ нѡкоѣ члѡвъкъ на ѣмѣ Мѣлошь та ме позовѣ зарѣ еднѡ вѡрзѣѡ раѡѡта 357, нѣй слѣгѣваме по двѣдѣсѣтѡ годѣни, та не мѡжѣ да сѣ оудѡстой да прѣѣмнѣ архѣерѣѣ во . . . 358.

4. Съставният съюз не тѡкмо — ами (но и) подобно на неговия съвременен наследник — **съюзът не само — но и** — има съотносително значение⁹⁹: **М-** и не тѡкмо да вѣдѣтѡ половинѡта мѣжѣски, и половинѡта женѣскѣй, ами да ѣма внѣтрѣ и вѣчлѡчѣрничѣрѣновѣдны 61, Ялѣ тогѣѡа менѣ не тѡкмо кѡко че цѣ ма посрамѣ, ами цѣ хѡче и на смѣртѣ да ма прѣдѣдѣ 41a.

5. С двойните съюзи ни — ни, нитѡ — нитѡ Софроний се служи сравнително нерядко, но предимно за засилено или последователно отричане. В ролята на съчинителна връзка в състава на сложното съчинено съединително изречение те рядко

⁹⁹ Попов К. Цит. съч., с. 226.

се появяват, като внасят отсянка на съотнасяне: М- . . . ниѣ ѣ цѣрь себѣпъ за това, ниѣ ѣ Ѡвѣтѣна оучитель 50а; Ж- не можѣ ни да четѣ нѣщо ни мѡлва да стѡра 361а, . . . ниѣ с'мь оузѣль єднѣ парѣ, ниѣ с'мь дѣль мѣрѣа, ни фѣйдѣ за тѣа парѣ 362а.

Отбелязаната от Р. Цойнска възможност за еднократна употреба, когато първото изречение е отрицателно¹⁰⁰, е позната и на Софрониевия език: М- ала нѣкакво сметѣнѣ не стѡри, нѣѣ го нѣкой ѡ торѡвцыѣ оуѣѣти 38-38а.

§ 53 б. Сложни съотносителни изречения

За синтактична връзка между частите им служат съюзите или, или — или, ли — или, дали — или, напр.: М- . . . когѣ щѣль да гадѣ, или да пѣй 21, или да рабѡти тѣа нѣва катѡ понапрѣдѣ, или да ѡ коварни нѣмь 17а, . . . дали ѣстина това, или прѣведно, или не ѣ прѣведно 25, Видѣ ли нѣщо женѣта моѡ да дѡма сѣ нѣкого, или да стѡри нѣщо 18а; Ж- . . . или ма не сполѡчи, или на мѣне не фѣрѣли 357а, . . . хочѣ ли да вѣдѣ или не хочѣ 358.

В сравнение с останалите два вида съчинителни изречения съотносителните имат по-рядка употреба.

§ 53 в. Сложни противоположни изречения

За синтактична връзка между техните части служат съюзите а, ала, амѣ, амѣ, но, окаѣ, хемь.

1. **Съюз а** е един от най-използваните в езика на Софроний. С него се изразяват отношения на противопоставяне или съпоставяне — обикновено между втората и първата съставка на сложното съчинено изречение, напр.: М- ѣзъ по ѣстѣство жѣнское вѣ дѣвѡйка, а тѣ си сегѣ женѣ непраздна кормѣста 27а, . . . и дѣде кѣрпѣцѣта кѣрзана на мѣжа своѣго, а тѣа ѡидѣ да донесѣ гѣрне 25; Ж- Ѡзѣтанѣ Керѣишкѣй положи єдногѡ аѣнина а велѣѣто гѡ не цѣ 354а, и тоѣмо своѣ дѣѣте глѣдаше, а мѣне всѣ ѡрѣтѣвашѣ 353.

По-рядко **съюзът а** съпоставя първата съставка на сложното съчинено изречение на втората, която може да бѣде отрицателно изречение: М- ѣ да ма оучѣни тѣковѣй сѣѣ не са надѣѣлѣ нѣкакѣ 15.

Съотнасяното изречение може да бѣде елиптично или съотнасянето да бѣде към елиптично изречение, напр.: М- . . . вѣше сѣ єдноѣо ѡко криѡглѣдѣ, а сѣ дѣрѣгѣто слѣпѣ 60а; Ж- Кѡй продѣде тѣа ѡвцы; И ѣзъ рѣкѡ Исламь агѣ, а хаѣи Елѣсѣа ги оузѣ 356а.

Срещат се и неоправдани употреби на съюза в начало на изречения като: М- . . . и когѣ прѣидѣ жѣтѣва да жѣнат члѣвцыѣ жѣто, а гѡлѣвцыѣ хѡдѣть слѣдѣ жѣтѣвѣрыѣ 39а, ѣ аслѣна са оуѣѡѣ ѡ крадника каѣо да ѣ ноѣевардѣѣѣлѣнѣй дѣмѡ, и катѡ вѡсѣѣдна ѡнѣй, а тоѣй вѡрѣѡ повѣѣгна 38а.

2. **Заетият от турски език съюз ама** липсва в езика на “Неделника”¹⁰¹ и в Паисиевата история¹⁰², но е познат на Софроний като синтактично средство в “Митологията”, макар и само в две употреби:

- **в единия случай** с него се противопоставя втората част на сложното съчинено изречение на първата: М- и ѡ много скѡркѣ ѡѣ и да оуѣрѣшь, ама коѣ полѣза текѣ тогѣва 34а;

¹⁰⁰ Цойнска Р. Цит. съч., с. 229

¹⁰¹ Ничева К. Цит. съч., с. 55-56.

¹⁰² Георгиева Е. Синтаксисът на Славянобългарска история от Паисий. — Изв. на Инст. за бѣлг. език, кн. IX, 1962, с. 128.

изразява **по-силно противопоставяне**¹⁰⁸, но у Софроний това не проличава. Примери: М- *Мѣжѣ мой, нидѣй ѿѣва всѣте жены; но то́кмо злы́те жены ѿѣвай* 44а; Ж- и катѡ се *ожѣни разнесѡ ги, но имѡ надежда на занаетъ мой* 353а.

С по-голямо основание може да се говори за по-видима проява на **ограничително значение**, което се проявява както в сложното съчинено, така и когато съюз *но* стои в началото на изречение: М- *Но мо́лим те сѧ колѣнопреклонѣнїе . . .* 17а, но *потре́бно є́ мѣне* *подобре да сѧ оу́чи́на сѧма себе́ сме́рть сѧ мо́а рѣка . . .* 41а; Ж- *Я́ла бѣ́гъ стѣ́й възда́де ми пра́ведно по дѣ́лоу мо́ю, но та́ка послѣ́ди хо́чемъ да ска́жимо* 354а.

В отделни примери може да се говори и за изразяване на **присъединително значение**: М- . . . *не смѣ́аше́ нѣкакъ да ѣ́ди да спѣ́и при жена́та своѡ́, нито́ нѣ́коу рѣ́чь да и прода́ма зара́ тѡ́а рабо́та, но воста́на тѡ́а рабо́та по́ молча́нїе* 17.

6. Старобългарският съюз *ока́че*, чиято употреба през Възраждането се възобновява¹⁰⁹, се среща само веднъж, като чрез него изречението се **противопоставя** на предходното: Ж- *Има́ ока́че е́дна скѡ́ръь и вою́ сѧ ѿ́ бѣ́а да ма́ не сѣ́ди* 362а. Съюзът рядко се открива и в езика на “Неделника”¹¹⁰, а Й. Кърчовски не го използва¹¹¹.

Въпреки все още плахото му присъствие, все пак съюз *ока́че* именно в езика на Софроний прави едни от първите си заявки за участие в синтаксиса на новия книжовен език.

7. Накрая трябва да отбележим и еднократната употреба на съюз *хемъ*, зает в народния синтаксис от турски, в съчетание със **съюз и** – *хемъ и*: М- *Не воста́ви́ нищо́ да не въ́хъ на́зчи́лъ сѧа твоѣ́го, хемъ и не є́ возмо́жно да на́йдешъ помѣ́дрѣ́ишаго, или послове́снѣ́ишаго ѿ́ сѧа своѣ́го на всѡ́ црѣ́кѣ́ твоѣ́* 52. Днес в книжовния език съюзът **има съединително значение**¹¹², но у Софроний той повече има характер на **противопоставителен**.

§ 54. Сложни съставни изречения

Подчинителните връзки и отношения в сложното съставно изречение Софроний винаги изразява с помощта на съюзни средства – **същински подчинителни съюзи** или **съюзни думи**, присъщи на народния език.

§ 54 а. Подчинени определителни изречения

Много често използвани, те имат изцяло новобългарски строеж и словоред. Въвеждат се със съюзни връзки от народен тип – **с подчинителни съюзи** *да*, *та*, **с въпросителни местоимения и наречия** *що*, *ка́ко*, *за́що*, **с относителни местоимения и наречия** *що́то*, *ко́гато*, *ка́квѡто*, *гдѣ́то*.

1. Както отбелязва още К. Ничева¹¹³, най-обичайни за Софрониевия синтаксис са подчинените определителни изречения със **съюзна връзка** *що*. Същото е и при Паисий¹¹⁴ и у Й. Кърчовски¹¹⁵.

а) В повечето случаи съюзната връзка *що* стои **непосредствено след поясняваната дума с предметно значение** от главното изречение, напр.: М- *Члѣ́къ нѣ́кой ѣ́маше*

¹⁰⁸ Попов К. Съвременен български език. Синтаксис, с. 272-273.

¹⁰⁹ Попов К. Цит. съч., с. 273-274.

¹¹⁰ Ничева К. Цит. съч., с. 55-56.

¹¹¹ Цойнска Р. Цит. съч., с. 300.

¹¹² Попов К. Цит. съч., с. 268.

¹¹³ Ничева К. Цит. съч., с. 57.

¹¹⁴ Вж. Георгиева Е. Цит. съч., с. 102.

¹¹⁵ Вж. Цойнска Р. Цит. съч., с. 303.

една птица, *що* дѣмаше члѣкѣй гзыкъ 18, Имаше едѣнь царь *що* много любѣаше женѣ 16, Яла тѣла *ниѣ* *що* ми ѿ дѣдоха, работѣхъ ѿ 17а; Ж- Я онаа *глыѣ* *що* ѿ оуѣха ѿ нѣгѣ назады, пакъ ѿ оуѣ ѿ мене ксе равно 356а, и ѿ оѣхъ мой поахъ дръгою *женѣ*, *що* бѣше люта и завистлика 353.

б) Когато определяната дума в главното изречение е **показателното местоимение** това, подчиненото определително изречение с връзка *що* стои на **първа позиция**: М- *Що* мы дрѣго *това* ца ти дѣмъ 11а; Ж- *що* имъ на оуѣхъ не прѣде, *това* не сторѣха 354.

в) Изискването за **непосредствена близост на определителното изречение до поясняваната дума** в главното изречение не винаги се спазва от Софроний, а това води до синтактични неправилности, до смислова неяснота или до двусмислица, напр.: М- Чѣ *бѣбата* *това* *що* бѣше прѣѣла торгѣвца тогѣ оу дѣмъ свѣй . . . 58; Ж- тоѣ дѣнь нави на кѣль едного *оуѣрѣ* *налѣкѣ* *мене*, *що* бѣше онъ оуѣйца 356а, и сказаха, како доишлѣ на *сѣло Браница* до: 400: пандѣры пазкѣнски, *що* е едѣ чѣ близъ то сѣло до Коинлари . . . 358а.

Основателно такива случаи в езика на “Неделника” К. Ничева обяснява с необработеността на синтаксиса в тогавашната книжовна практика и с недостатъчното умение на автора¹¹⁶. Такова е и обяснението за еднообразието им в случаи като следните: М- Завѣдѣмъ тѣ при едѣна мѣда, оу едѣна хѣжа *що* е оуѣрасѣна и нагѣтвина, *що* сѣдѣ тѣмо едѣна крѣсна и предѣвраѣ невѣста *що* росѣ кѣпи ѿ лицѣто ѣ и ѿ оуѣстѣѣте ѣ . . . 31, Чѣкъ *наѣкой* *имаше* едѣна птица, *що* дѣмаше члѣкѣй гзыкъ, *що* са назовѣва папагалонъ 18; Ж- . . . фѣтѣха ны тѣмо *що* вѣрѣдѣха гѣнѣчарѣте *ѣка* да оуѣѣмъ на 353.

2. Със **съюзна връзка** *щѣто* са въведени малко подчинени определителни изречения – всички от езика на “Митологията”: . . . но всѣ *щѣто* дѣма за всѣго лѣжъ нахѣждамъ 19а, Зарадѣ *това* и ѣзъ оуѣнѣхъ тѣвѣ *това* *щѣто* патѣ 46а. Изречения с такава съюзна връзка в “Неделника” не са посочени¹¹⁷, но Й. Кърчовски ги използва¹¹⁸. През Възраждането те имат място в книжовния синтаксис като тип, присъщ на народния език, но днес са вече архаични¹¹⁹.

3. Подчинени определителни изречения, свързани с главното посредством **съюз** да, се срещат в езика и на двете Софрониеви творби: М- . . . сѣдѣ тѣмо едѣна крѣсна и предѣвраѣ невѣста . . . и сѣ едѣна *прилика* *да* спѣ сѣ нѣѣ 31; Ж- . . . да ти дѣмъ *позволѣнѣ* *да* слѣжѣ лѣтѣргѣ 355а, не дѣка мѣ *позволѣнѣ* *да* оуѣѣме вѣторѣѣ женѣ 357, *имашъ* *налѣкѣнѣ* *да* постѣгна на *ѣѣпѣ* *моѣ* за рѣжѣтво Хѣо 358. Има ги в “Неделника” и у Й. Кърчовски¹²⁰.

По тип подчинените изречения са новобългарски, но по всяка вероятност са получени по книжовен път от черковнославянски образци с инфинитив. За това говори и характерът на поясняваното съществително, което има отвлечено значение. Така че Софроний има заслуги за тяхното въвеждане и разпространение в книжовната практика.

4. Сравнително широка употреба имат определителните изречения, които се свързват с помощта на **относителното наречие** гдѣто: М- и занѣсе ѿ оу тѣла *оудѣа* *гдѣто* спѣ 19, и положи ѿ на онѣка *мѣкѣ* *гдѣто* ѿ женѣта *вѣтѣ* 25а, и наѣдѣ онѣ *прозѣрѣ* *гдѣто* вѣѣѣше онѣа *лѣ*сица 63а.

¹¹⁶ Ничева К. Цит. съч., с. 57.

¹¹⁷ Пак там

¹¹⁸ Цойнска Р. Цит. съч., с. 304.

¹¹⁹ Вж. Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис, с. 309.

¹²⁰ Вж. Ничева К. Цит. съч., с. 59; Цойнска Р. Цит. съч., с. 303.

В “Неделника” такива изречения имат за съюзна връзка наречие без частица -то — гдѣ¹²¹. Характерни за народния език, те могат да се срещнат и в съвременната книжовна практика.

5. По-малобройни са определителните изречения, въведени с **относителното местоимение** каквото: М- и вавата мѣ скáза всá тáа рáвóта каквó вы ѿпéрвѣ и докрáй 55, пóслѣ ще ти дáмъ ѿвѣтъ каквó ти прилѣча 63, и скáза имъ потѣнко всá каквóто стáна 17.

6. С другите съюзни връзки — ко́кто, за́що, та, които са характерни за народния синтаксис, примерите са съвсем малко: Ж- и сá ко́кто вдежда бѣше ѿклéчѣ тогдáшнѣй архіерéа кѹ Гедéвънъ на Кóтел катó мѣ хіротоніса на сѣщенство, оу тáа вдежда ѿблáкоша мéне 358; М- И о́цъ и братѣа еа разсма́ха севéпъ за́що са ѿдѣли́ о́нь ѿ нéа 17а, Имаше едѣнь ко́жаха, та мѣаше ко́жи на рѣката 20.

7. С **черковнославянския съюз** како ‘че’ подчинени определителни изречения се срещат рядко. Ето такива примери: Ж- Прі́иде вѣсть како са преста́вили о́цъ мѹй на Цригра́дъ 353; М- . . . да и даде ѿвѣщаніе сá клáтва како не ще да са смѣси нéгдѣ повѣ 29а.

Почти всички съюзни думи, с които си служи Софроний за въвеждане на подчинени определителни изречения, са неизменяеми. Също такава е положението и при Й. Кърчовски¹²².

§ 54 б. Подчинени подложни изречения

Подчинените подложни изречения се срещат значително по-рядко в сравнение с определителните, но като тях по строеж в основната си част са типично народни. Синтактичната им връзка с главното изречение се осъществява посредством местоимения кой, що, наречия щóто, почтó, како, съюз да.

1. Подложните изречения, въведени с подчинителни връзки кой, що, щóто, стоят пред главното изречение: М- Кой мѣжъ піиши ѿ тáа водá, то́й чá са преврзáваше и стáнкаше женá 26а, И ѿ двóйца ны кой нáкѣй да повелéй на óнаго . . . 57а, Кой стóри тáково злó тáкѡ хóче да пáти 65, . . . а що е мéне немóщно не е възмóжно да ти дáмъ 11а, . . . а́мѣ що имаше сá мéне члвцы ѿ́доха напréдъ 27, . . . щóто д́ма лѣжá е 19а.

2. Подложните изречения с останалите съюзни връзки заемат място след главното изречение, което е безлично:

- примери с да: М- Тогíва е възмóжно тѣке да са на́гчи́ жéнските майсторі́й 43а, ѡ ц́рю прáведно е, да ѣ са ѿрѣ́жати рѣцѣте и нозѣ́те, и да са фáрли вóнь 63; Ж- Попреді́ не вы възмóжно да по́идъ на оучéніе 353, Деспóти не е възмóжно да прі́иде сегі́ оу́ Плевѣ́ 358а;

- примери с почтó и како: М- Да в́де знáйно на твоé держáвѣ ц́рю, почтó ѿ прем́дрите майсторі́й не ѡста́ви́ нищо . . . 52, Ё́ди сá ѡ ц́рю, почтó оучі́тель да́де на с́на твоегó нáкой трѣ́ва вѣлі́е . . . 13а. Съюзните връзки са по тип книжовни, черковнославянски, като с почтó примери в “Неделника” не са посочени¹²³.

§ 54 в. Подчинени сказуемноопределителни изречения

И те са малка група. С главното изречение се свързват посредством **съюзни връзки** како, чи, да, катó да, каквóто, но се предпочита връзка како:

- примери с како: М- и да си пока́жиш, како сá гнѣ́въ сердíто ѿ́гва́ менé 22а, и тіе совѣ́тницы и фі́лософы лѣжá тѣа и показáвѣ сá како мнóго вáрдѣ́ сы́на твоегó 25, и сторí сá

¹²¹ Вж. Ничева К. Цит. съч., с. 58-59.

¹²² Вж. Цойнска Р. Цит. съч., с. 305.

¹²³ Вж. Ничева К. Цит. съч., с. 60.

како е оумрѣла 64. Отнасящи се към допълнението: М- и позна го како е царскѣа перестѣ 17, И женѣта го раззміе, како е беззміень и лѣдѣ е 44а;

- **примери** с чи: М- и ще найдѣшь мѣжа ей чи сѣдѣ на дѣкѣно своѣ 38, И азъ катѣ го видѣхъ, чи са дѣваше ѿ нѣа, оубоѣ са да не оумре 47;

- **примери** с катѣ да: М- И тѣа скѣрѣ да вѣрѣва мни ми са и видѣ ми са катѣ да е мѣа 35а;

- **примери** с да: М- и не видѣ го да падѣ на трапѣзата 44, ца го оучинѣа пакъ да оучинѣа любѣвъ междѣ сѣвѣ 36а;

- **примери** с каквѣто: М- пратѣха ма ѿртацыте да ми дадѣшь и трѣте кесѣи, каквѣто са запечатаны 53а.

§ 54 г. Подчинени допълнителни изречения

Те са широко застъпени в синтаксиса на Софрониевите творби. Подчинителните им връзки с главното изречение се изразяват с твърде разнообразни средства, по-голямата част от които са присъщи на народния синтаксис и се използват днес в книжовния език.

Основната особеност, която посочва и К. Ничева като характерна за синтаксиса на “Неделника”¹²⁴, е използване на подчинителни съюзи омоними како₁ ‘че’ и како₂ ‘как’.

Получен от ср. р. на черковнославянското въпросително местоимение за качество как, съюз како₁ ‘че’ е познат на Паисиевия синтаксис¹²⁵ и на някои дамаскини, откъдето вероятно го е усвоил Софроний¹²⁶ за въвеждане на подчинени допълнителни изречения със съобщителен характер.

Съюзната дума како₂ ‘как’ е по същество черковнославянското въпросително наречие како, с което се въвеждат въпросителни допълнителни изречения, – практикувано и в дотогавашната книжнина.

1. Съобщителни допълнителни изречения. Те се въвеждат освен с како₁ ‘че’ и със съюзи да, та, чи, с местоименията и наречията кой, каквѣто, що, почтѣ:

- **примери** с како₁ ‘че’: М- Гегѣ ето истина познахъ, како си по нѣкоа нѣжда 14а, Чѣхъ дѣи моѣ, како та вѣль мѣжъ твоѣ 35а, Чѣхъ цѣрю како си повелѣа да оубѣишь сѣа своѣго 20а; Ж- Знаѣ како е Гербѣзъ ѿагъ тѣмо 35ба, Знаѣ рѣкѣ како продаде касѣи ваши на дѣоца целѣпы ѿѡще ѡвцы 35б, и мнѣша како сѣмъ го азъ скрѣль 353а;

- **примери** с да: М- и рѣкохъ ѣ да ѡ оупечѣ 4б, ѡвѣщава да го дадѣ 11а, . . . мѣ вѣше рѣкѣ . . . да не излѣзи гла изъ нѣговѣ оуста 14а; Ж- И намысли да ѡстаѣа и дѣмъ и жѣнѣ да поѣда дѣлѣ по сѣлѣта 353а, и повелѣ сѣдѣа да ма вѣатъ на фѣланга 353а. Среccат се и **примери с разположение на подчиненото допълнително да-изречение пред главното:** Ж- Да ѡстаѣа на Пѣвѣ междѣ кѣрѣлѣите сѣмъ не бѣа, да поѣда на Бѣаца не сѣѣа 361;

- **примери** с почтѣ – в езика на “Неделника” К. Ничева не посочва употреба на допълнителни изречения с връзка черковнославянското наречие почтѣ в значение ‘че’, но в “Митологията” те се използват: О цѣрю, азъ чѣмъ, почтѣ много лѣкаѣство ѣма жѣнѣте 22, ѡ чѣвѣ, истина дѣма, почтѣ асѣанъ извѣстно вѣзе оу нѣката 18, . . . и ѡвѣща са, почтѣ за шѣ мѣцы ца предаде на цѣрѣа сѣна мѣ наоучѣнъ и испѣдѣѣано на всѣа фѣлософѣйскаа мѣдрѣсть 11а;

¹²⁴ Ничева К. Цит. съч., с. 61-62.

¹²⁵ Вж. Георгиева Е. Цит. съч., с. 106.

¹²⁶ Ничева К. Цит. съч., с. 62.

- **примери с кой:** М- не знааше никакъ кои са тѣа палати бба, . . . мѣтлакъ да оузнай за кой себѣнь скорби бабата толкѣ 54а; Ж- не имаше кой да ма глѣда 353а, и не имаше кой да ма вдѣгнѣ 357.

- **примери с що:** М- и що хѣчѣ и що арѣсѣ да ти дѣмь ѿ нѣго една паница полна 57, що ми иши азъ да ти дѣмь 30; Ж- Шо бѣ соврѣль ѿ вѣчанскѣа кадиликъ пари похѣрчи ги 358, . . да совирѣ шо имаше да оузѣма онъ пари ѿ касѣпите 353;

- **примери с чи** - основен вид подчинени допълнителни изречения в съвременния книжовен език, новобългарските **че-изречения** още през Възраждането решително изместват старите книжовни образци с како и почто. Софрониевият език представя началния етап, когато те все още книжовно се обработват и предевяват претенции за книжовно средство, ето защо количествено те са малко: М- . . . и катѣ видѣ чи го не имат тогѣва са вѣрна 23, а оу едѣнь дѣ видѣ скинѣта едного маймѣна чи возлѣзе на смюкинѣта 33, . . чю цѣрѣ чи рѣчѣ 11а;

- **примери с та** – с този съюз Софроний понякога въвежда изречения, които могат да се определят като **подчинени допълнителни**, напр.: М- оу едѣнь дѣнь прилѣчи са та видѣ една женѣ много кѣсна 16, и наоучил ѣ бѣше та мѣ вѣрдѣше оу дѣмь стѣката 18, и стѣри го та продѣма 15; Ж- и тѣй чѣ повелѣ та ма фѣрлиха сѣ очи на землѣта 356;

- **примери с каквѣто:** М- и женѣта сторѣ каквѣто ѣ заповѣда мѣжъ ей 44а, и тѣкѣ оучѣни онѣмъ кѣрѣри каквѣ го нагчи онаѣ женѣ 22а.

2. Въпросителни допълнителни изречения. Те са свързани с главното посредством **въпросителни местоимения и наречия** кой, какѣвъ, кѣлко, що, защо, гдѣ, ѿгдѣ, кѣмо и въпросителни частици дали, ли, атѣ:

- **примери с кой:** М- . . . питаше женѣта си за кой себѣнь прѣидѣ тѣй чѣждѣй члѣкъ оу дѣмь нашь 23, ѿ жѣно за кой себѣнь хѣчѣ да изгорѣ сѣвѣ си на огѣнь 42, да вѣхъ оуѣмь азъ сѣна мѣгѣ оу тѣа сѣдѣмъ дѣни: кой хѣчѣше да вѣдѣ себѣнь на нѣговѣтѣ оуѣѣнѣ 50;

- **примери с какѣвъ, какѣва, каквѣ:** М- и сказа имъ ѿѣце каквѣ вѣ тоѣа 17, Вѣдиш ли каквѣ ти доѣро стѣри женѣта мѣа 23, да го питама сѣ какѣва скѣпѣсть мѣсѣше тѣа хлѣѣвъ 21а, ала не знаѣ за какѣвъ каѣхѣтъ ми оучѣни онъ тоѣа 36; Ж- и азъ видѣхъ какѣва ѣ раѣота 353а, ала не знаахѣ какѣва ѣ тѣа вѣйсѣа 358а;

- **примери с кѣлко** – въведените с това въпросително местоимение допълнителни изречения имат характер предимно на косвен въпрос: М- да знаѣшь ѿ ѣѣво, кѣлко смѣѣнѣ стѣна на оу дѣмь на зарѣ тѣа дѣрѣха 37а; Ж- ала кѣлко ѣвѣци и по кѣлко ги продѣде не знаѣ 356, скажи кѣлко ѣвѣци продѣде 356;

- **примери със защо:** Ж- да разѣмѣа защо вѣ зѣѣ пашѣа 354, ала азъ са смѣсли защо ма затѣриха мѣне тѣмо 353а; М- И азъ защо не хорѣтихъ тѣа дѣни що са мѣнаха да ти скажа цѣрю 49;

- **примери с гдѣ, ѿгдѣ, кѣмо:** М- и кѣино заѣорѣви гдѣ ѣ ѣстѣви 37, не знаѣ ѿгдѣ са наѣдѣ тѣмо 45, нѣто го знаѣ кѣмо ѿнѣде 54;

- **примери с ли, дали, атѣ:** М- да ѣ пита има ли прилѣгноѣ вѣѣме да иди гѣдѣрѣ мѣ да спѣ сѣ нѣа 22, а азъ не знаѣ мѣга ли оучѣни смѣѣнѣ сѣ женѣ 28а; Ж- Много глѣдѣ ѿдалѣѣ на ѣѣѣѣта вѣсиш ли оуѣѣси 357а, и да вѣдѣа дали вѣрдѣ онаѣ клѣѣѣа 12, и вѣѣа нѣѣѣ дѣмаше злѣѣѣѣѣ онъ атѣ не наѣдохъ азъ рѣѣѣѣа на нѣѣа 46;

- **примери с що:** М- та ма не ѣстѣѣи да вѣдѣа що вѣ тѣа нѣѣѣ 19, и женѣта мѣ що чѣни и що оуѣѣѣѣѣ онъ да мѣ скажи 18;

- **примери** с како₂ ‘как’ - въпросителните допълнителни изречения, въведени с тази черковнославянска съюзна връзка са твърде характерни за Софрониевия език: М- Ёто та́кω ω цѣрю, чѣеши́ ка́ко нѣки мѣжа своѣгѡ тѣа́ женѣ 19а, и сказа́ имъ ѿѡще́ каккѡ́ вы́ това́, и мѣжъ еѣ ка́ко са ѿва́рна ѿ нѣа́, и ка́ко проми́на тѣа́ рабо́та 17, и виждъ, ка́ко е до́лженъ ца́рь да дѣржи́ и да оу́права́ цѣ́тво своѣ́ 16а.

Една част от изнесените тук разновидности на подчинените допълнителни изречения по съюзни връзки се откриват и в езика на “Неделника” – с како₁ ‘че’, како₂ ‘как’, да, чи, цю, кой, за́що, дали́.

Друга част обаче не са посочени от К. Ничева¹²⁷ – с та, почто́, каквѡ́то, какѡ́въ, гдѣ, ѿгдѣ́, ка́мо, ли, атѣ́.

От друга страна, в изследваните творби липсват употреби на черковнославянските съюзни връзки та́ко, ѣ́ликъ, които, макар и рядко, са застъпени в “Неделника”¹²⁸.

В сравнение с езика на Й. Кърчовски Софроний използва количествено еднакъв брой съюзни средства, като общи са: да, цю, како, кой, ко́лкѡ за́що, гдѣ, каквѡ́то, дали́, ли; само у Софроний са използвани: та, чи, почто́, какѡ́въ, ка́мо, ѿгдѣ́, атѣ́; а само в езика на Кърчовски – ωти, па́ко, каквѡ́, де́ка, что́, ко́га, чий, цѣ́то¹²⁹.

§ 54 д. Подчинени обстоятелствени изречения

Видовото разнообразие на **подчинените обстоятелствени изречения** според характера на подчинителните връзки и на обстоятелствените отношения в езика на Софроний е твърде богато и представя почти всички разновидности, познати на съвременния книжовен синтаксис.

1. За време. Подчинените обстоятелствени изречения за време се свързват с главното изречение чрез **наречия** ко́гѣ, катѡ́, до́клѣ, ка́ко, тѣ́ко катѡ́, а също така и с **фразеологизираното съчетание** кой чѣ́ ‘веднага, щом като’. В отличие от “Неделника”, където Софроний употребява съюзни връзки ко́гѣ, ко́гѣто¹³⁰, тук той предпочита диалектната форма на наречието-съюз ко́гѣ.

а) Въведените със съюзна връзка ко́гѣ подчинени обстоятелствени изречения за време обикновено представят **предхождащо действие** по отношение на действието в главното изречение: М- ко́гѣ бы́ль ви́дѣль оу́ нѣкоѡ́ го́зка нѣ́цо со́чѣ оу́ нѣкоѡ́ са́дина ко́гѣ цѣ́ль да га́дѣ, или́ да пѣ́й, нѣ́какъ ѿ́ то́а не́ гѣль нѣ́то оу́кѣ́скаль 21, а ты́ ко́гѣ ма́ ви́дѣ́, скажи́ на мѣ́жа то́гѡ . . . 37; Ж- . . . ко́гѣ поми́не агѣ́та мѣ́ ѿ́та́мо да ги́ прода́дѣ 355а, и ко́гѣ ме́ да́а́ша дѣ́маха́ ми . . . 355а.

Освен това, подчиненото изречение може да пояснява не направо сказуемото в главното, а **обстоятелствено пояснение** в него, изразено с наречие то́гѣка: М- И ко́гѣ разꙋ́мѣй и оу́знѣ́ишь ѣ́ потѣ́нко ка́ко е́ исти́на, то́гѣка да оу́чи́нимъ то́а сꙋ́дъ попра́во 28, и ко́гѣ со́вѣ́ршимъ скѣ́дбата, то́гѣка па́къ да си́ иди́ при ва́ 26а; Ж- ко́гѣ по́йда на Я́ндрѣ́ано́поле то́гѣка ги́ ѿ́пѣ́щамъ 356

б) Най-често подчинените обстоятелствени изречения за време се въвеждат със **съюзна връзка катѡ́**.

- **в едни случаи** те представят действие, **предхождащо действието в главното изречение**: М- И цѣ́рь ка́тѡ чо́ та́ковъ при́клучѣ́нїѣ́, рѣ́че на мѣ́жа еѣ́ 17а, И ка́тѡ оу́чи́ни

¹²⁷ Ничева К. Цит. съч., с. 61-64.

¹²⁸ Пак там, с. 63.

¹²⁹ Цойнска Р. Цит. съч., с. 306-308.

¹³⁰ Ничева К. Цит. съч., с. 64

фѣлософъ начертаніе рожденіето мѣ, найдѣ . . . 12а; Ж- и като са шжѣнихъ разнесѣ ги 353, и като ма вѣди вѣкна . . . 354а;

- в други случаи действието им съвпада по време с действието в главното изречение: М- и като стрѣваше тѣй слѣшѣніе сѣ неѣ, и ѡныѣ слѣга като вѣше скрѣтъ, и напрасно дофтѣса на женѣта мѣжѣ ей 22а; Ж- И азѣ като мысѣлахъ какоѣѣ ѡвѣтъ да подѣ, начѣнаха дѣцѣта да ми говѣрѣ . . . 358, и като ѡхѣждахѣ до нѣ глѣдаме на еднѣ мѣсто нарѣдѣ многѣ 353.

в) Доста широко като **синтактична връзка** е застъпено **народното наречие-сюз** доклѣ. Действието в подчиненото изречение може да **предхожда**, да **съвпада** или да **следва** действието в главното изречение.

- **предхождащо действие**: М- И доклѣ не оуѣзѣ ѡ нѣхъ колкото ѡнѣ хѣчѣше не вѣтаѣ ги 61а; Ж- доклѣ не вѣде тѣй Калѣніѣкѣ вѣка, тѣвѣ не ѣ възможно нѣгдѣ да поѣдѣшь 362;

- **едновременно действие**: М- . . . доклѣ вѣ хѣѣва тѣпѣ оуѣ пѣпер многѣ, и насыѣпа оу хѣѣва 30; Ж- и держѣше ме оу затѣорѣка трѣ днѣ доклѣ изѣвѣдиѣ маѣло нѣчто ѣѡще роднѣни мѣѣ 353а;

- **следходно действие**: Ж- доклѣ разѣирѣ колѣко стрѣхъ потѣглихѣ 358а, Яѣла по прѣжде доклѣ не вѣѣха са совѣраѣ ѡныѣ дѣлѣнѣци да си ѣцѣ стѣка пѣнѣдиѣша ме роднѣни мѣѣ да ме шжѣнѣ 353а.

Въпреки широката им представеност през Възраждането, изреченията с връзка *докле* в книжовния език днес са допустими само като стилистични варианти на подчинените обстоятелствени изречения за време със сюзна връзка *докато*¹³¹.

г) По-редки са обстоятелствените изречения за време със **сюзна връзка** како в значение ‘откакто’. Представените в тях действия са предхождащи по тип: Ж- Ѥто ѡѣ тѣлкоѣ днѣ ѣма како тѣ канѣ за архѣрѣѣа, а тѣ не хѣѣ 358, Ѥфѣнди трѣ днѣ ѣсть како са поѣшѣ 355.

Такива изречения използва и Й. Кърчовски¹³², докато в “Неделника” намираме само пример с ѡкако¹³³.

д) Заслужават да се отбележат и няколкото случая на подчинени обстоятелствени изречения за време, **въведени с фразеологизираното съчетание** кѣѣ чѣ в значение ‘веднага, щом като’: Ж- Кѣѣ чѣ ѣда на Карновѣ раздѣѣлѣ ги 357а, Кѣѣ чѣ си поѣде свѣтанѣ тѣѣ чѣ хѣѣмѣ наѣпреки на колѣ да тѣ наѣѣмѣ 356а.

е) Със същото значение веднѣж срѣщаме и съставен сюз тѣко като за отнасяне на подчинено обстоятелствено изречение за време: М- И на оуѣтрѣ тѣко като сѣмна, ѡѣде торѣѣѣѣѣѣ пѣрѣко . . . 61.

Съпоставката с “Неделника” показва, че **общ** подчинени обстоятелствени изречения за време са със **сюзни връзки** като, доклѣ, кога (когѣ), само за “Неделника” – със сюзни връзки когаѣто, ѡкаѣко, егда, само за разглежданите **ръкописни творби** – како, коѣ чѣ, тѣко като.

2. За място. Подчинените обстоятелствени изречения за място не са характерни за Софрониевия синтаксис в разглежданите творби. Същата констатация прави и К. Ничева за езика на “Неделника”¹³⁴, по-редки са те в сравнение с другите видове подчинени изречения и в езика на Й. Кърчовски¹³⁵, както и в езика на Паисий¹³⁶.

¹³¹ Вж. Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис, с. 348.

¹³² Вж. Цойнска Р. Цит. съч., с. 308, 309.

¹³³ Ничева К. Цит. съч., с. 65.

¹³⁴ Ничева К. Цит. съч., с. 65.

¹³⁵ Цойнска Р. Цит. съч., с. 309.

изречения с този съюз са употребени само в “Житието” *Понѣже* оу Болгаріа не іма філософское оученіе на славѣнскіа языкъ, начѣна да оучиимъ по грѣческій языкъ 353, Яла и стрый мой на Цригра оумре, *Понѣже* вѣха и двоциата целѣпы 353.

в) Не рядко **характер на причинност** имат подчинени изречения, въведени със **съюз** *като*, който става изразител на значение ‘тъй като’: *М-* и ѿ голѣма жѣдѣ *като* горѣше, пи ѿ таа вода . . . 27, и голѣмаа скорѣкѣ имаше *като* глѣдаше чѣдото свое како е молчаливъ и безгласѣ 14; *Ж-* не хѣчахъ да имъ са покорѣва, *като* вѣха тѣкѣ прѣсти и неоучены 354, и *като* са вѣше заклѣлъ да ма оучиѣ, той дѣнь навѣ на колѣ едногѣ оуѣрка налѣкѣто мѣне 356а, и азъ *като* не можѣ вѣче да терпѣ присѣче ми са срѣце ѿ болѣсть 356.

Такъв вид подчинени обстоятелствени изречения за причина в езика на “Неделника” не са посочени¹³⁸, липсват и сред споменатите в езика на Й. Кърчовски¹³⁹, но видимо са били свойствени на народния синтаксис като едно по-ранно състояние на днешните подчинени изречения със съюзна връзка *тъй като*. Всъщност и за съвременната книжовна норма не е чуждо изразяване на причинно отношение със съюз *като*¹⁴⁰.

г) Сравнително добре са застъпени и подчинените изречения, при които причинното отношение е изразено с типичния за народния синтаксис съюз - **наречieto** *защо*. Възприет в съвременната книжовна норма във вид *защото*, днес “той е най-разпространеният и най-типичният съюз за причина”¹⁴¹.

Примери със *защо*: *М-* и тогѣ хѣче да свѣзѣсти на, *защо* го не развѣрѣме ѿ таковоо страшноо наказаніе 15а, себѣпѣ е ѡный члѣкъ, що оучини трапѣзата, *защо* не даде ѡнь да пиѣтъ ѿ тоа мѣко пѣрво сѣгѣте неговый 51а.

Интересен случай е **едновременната употреба на два причинни съюза** – книжовния *почто* и народния *защо*: *М-* ацѣ себѣпѣ е ѡнь самѣ, *почто, зашто* не вѣрди на оучитѣла своегѣ заповѣдѣ да молчи . . . 51.

д) За представяне на **причинно отношение** понякога са използвани и **народните съюзи** *чи*, *да*, възможност, каквато те имат и днес в книжовния език¹⁴². Примери: *М-* И *като* дѣшмѣни свѣи хѣче да оумѣрази на *чи* го вѣстѣимѣ да оучиѣ сѣна своегѣ 15а, . . . амы ѡ себѣпѣ самѣ црѣ, *чи* повѣле да го оучиѣ безъ испитаніе 50а; *Ж-* ала не сѣлѣ да оучѣма тѣрчин тасакѣа, *да* не скажи накомѣ повѣнь 361; *М-* Почѣкаѣ ты тѣка на клѣденицѣ, *да* иди нѣ напѣ . . . 26а.

е) Примери с **другите съюзни връзки** *зарадѣ* (заради) *да*, *що* и *како* са сравнително по-рядко срещани: *М-* Но ако имашъ нашо стрѣхъ ѿ бѣа твоегѣ, *заради да* та не стѣри накомѣ повреждѣніе: азъ да та наѣча една равѣта . . . 14а; *Ж-* Подѣде ми бѣга наказаніе *заради* вѣзѣмнаа лѣдостъ моѣ *що* вѣхъ са разгорѣлъ *зарадѣ* тоѣа епѣтропѣтѣ . . . 355, Не вѣгѣ азъ *како* есмѣ нашо зло стѣрилъ, амы имѣ моѣ голѣмо, вѣка 360.

ж) Като разглежда подчинените обстоятелствени изречения за причина в езика на “Неделника”, К. Ничева не пропуска да отбележи, че в по-ранните си творби Софроний си служи със свойствения на котленския диалект наречен съюз *чѣти* ‘защото’¹⁴³, но по-

¹³⁸ Ничева К. Цит. съч., с. 67.

¹³⁹ Пойнска Р. Цит. съч., с. 311.

¹⁴⁰ Вж. Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис, БАН, С., 1983, с. 379.

¹⁴¹ Граматика на съвременния български книжовен език . . . , Цит. съч., с. 375.

¹⁴² Пак там, с. 376-379.

¹⁴³ Вж. Петров К. Принос към говора на гр. Котел. – Известия на Семинара по славянска филология, кн. III, С., 1911, с. 199.

късно го е “изоставил поради тяснодиалектния му характер”¹⁴⁴. Това е действително така. С този съюз подчинени изречения за причина има само в езика на “Митологията”, докато в “Житието” те са избягнати.

Примери с *чѣти*: *М*- азъ много размышлѣнїе имахъ на тѣбѣ, *чѣти* . . . мнѣхъ, почто кърви сѣ чѣждѣи мѣжи 32, И онъ като глѣда закидѣ, скорви повѣнка, *чѣти* не мѣжи да ги повредѣи нащо 68а.

5. За цел. Подчинителни връзки на обстоятелствените изречения за цел са съюзите *да*, *за да*, *та да*, *да бы*, *заради да* и *частица дано*. Не се намират примери с посочения от К. Ничева съюз *замъ да*, който има в “Неделника” широка употреба¹⁴⁵.

а) По-голямата част от подчинените обстоятелствени изречения за цел са образувани със съюз *да*, присъщ на народния език и утвърден в днешната книжовна норма. Примери с *да*: *М*- Единъ члвкъ прати жената своа на пазъ *да* кѣпи за едно дѣкато орись 25, и на вечеръ дофтасаха на една гостинница (хан) *да* ношѣватъ тамо 38, оутре ще пратъ сына твоего в третѣи чѣ *да* го видишь и *да* са зарадвашь сѣ голѣма радостъ 12; *Ж*- Колико крѣты пицѣли изѣждаха на мене *да* ма оуѣмѣтъ 354, И предадоха ги оны на едногѣ члвкъ *да* поиде на Андрѣанѣполю *да* ги продава 355а.

б) За разлика от “Неделника”, тук съюзът *та да* не е така рядък за представяне на целно отношение, напр.: *М*- като чѣ жената това мѣслаше какѣма майсторѣа *да* оучини *та да* покажи папагала лѣжъ 18а, . . . и ѿидохъ *да* ѿ дѣдохъ на бабата, що ѿ познава ѿтѣвна, *та да* ѿ даде на нѣкой майстѣ, *да* закарпи изгорѣно мѣсто 36а; *Ж*- . . . повѣгна *да* поидѣ на Рѣховъ *та да* приминѣ на Елѣшка землѣ 359.

Този вид подчинени изречения за изразяване на цел днес се употребяват предимно в разговорния стил на книжовния език¹⁴⁶.

в) Другият сложен новобългарски съюз *за да*, който заедно с *да* днес е най-често използван за израз на целни отношения, в езика на разглежданите Софрониеви творби очевидно е ново синтактично средство – среща се в един-два примера, а в езика на “Неделника” не се появява. Веднѣж се открива и в езика на Й. Кърчовски¹⁴⁷. Пример: *М*- . . . дѣдохъ азъ слѣдъ бабата, *за да* видѣ дали ма оу мѣмъ дѣмъ призовава или оу чѣждѣи 32.

г) Сравнително учестена е употребата на подчинени обстоятелствени изречения за цел със сложния съюз *зарадѣ (заради) да*¹⁴⁸, който Софроний използва – според К. Ничева – под влияние на дамаскините¹⁴⁹. Примери: *М*- *да* го раздѣмѣ *зарадѣ да* не оуѣмѣ сѣна своегѣ 16, тои чѣ са мѣтна и онъ в рѣката *зарадѣ да* кортолиса сѣна своегѣ 20; *Ж*- . . . провѣдѣи бѣше ѿ везира *зарадѣ да* защитѣва сѣлото ѿ войската 354, и помѣли сѣ матѣ егѣ *да* ма харѣжи менѣ ней, *зарадѣ да* не wskорѣва хѣтѣани сѣ моѣ оуѣмѣнїе 356а.

д) На няколко пъти подчиненото изречение за цел се въвежда със съюз *дано*, получен от *частицата* за *желание (пожелание)* *дано*: *М*- хѣдаше и wskикалаше ѿкнѣтре калѣто всѣа нѣщъ, *дано* наидѣ нѣкож ѿвѣрина пѣрта 63а, . . . и глѣдаше на маймѣна *дано* ѿ спѣсти смѣкѣны 33, . . . токомо хѣчъ *да* оучини скѣпѣсть *дано* са смири сѣ дѣкторската майсторѣа сѣ мѣжа моѣгѣ 36.

¹⁴⁴ Ничева К. Цит. съч., с. 67.

¹⁴⁵ Ничева К. Цит. съч., с. 68-69.

¹⁴⁶ Вж. Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис, с. 387.

¹⁴⁷ Цойнска Р. Цит. с. 312.

¹⁴⁸ За неговата поява и разпространение в народния език – вж. Заимов Й. Употреба на предлог *за* в българския език. – Известия на Инст. за бълг. език, кн. IV, 1959, с. 352.

¹⁴⁹ Ничева К. Цит. съч., с. 69.

Утвърдени в книжовния език днес, този вид целни изречения са дошли от народния език. И макар да липсват в езика на “Неделника”, те са добре познати на Софроний и той способства за тяхната книжовна обработка.

е) Веднъж откриваме като подчинителна връзка **черковнославянският съюз** да въ: Ж- и за мене недостойнаго бѣа да молатъ нескѣжство мое исправити, и трѣдишаго сѧ прощеніе сподобити, дабы ползчѣти и на дѣсныхъ столѣхъ въ дѣ страшнаго воздаѣніа 362. Въпреки че в “Неделника” съюзът има употреби в повече примери¹⁵⁰ и че по-късно е познат и на Й. Кърчовски, той е не повече от един отглас на безвъзвратно отиващата си книжовна норма.

6. За условие. Подчинените обстоятелствени изречения за **условие** се свързват с главните изречения посредством **съюзи** ако, ако ли, да, когѣ. Редкият в “Неделника” черковнославянски съюз аще тук не се използва.

а) Основната част от **условните изречения** са построени със **съюзи** ако и ако ли. Ето някои примери с тях: М- . . . ако мы изволи азь єдинъ мѣць не щѣ хорати сѧ царѧ 13, ако ли хѣчешъ да са назишишь мало нащо, найдѣ мѣсто самое безмолвное и совери пѣпѣ и прѣхъ ѿ землѣта . . . 43; Ж- Ями ако поминѧ . . . како азь да вѣгѧ 360, Почто до три дни ѿощѣ ако не прѣидуть и вѣ посѣчашъ, и парите двѧ кѧта, оузема ѿ нихъ 355, ако има войскѧ по селѧта да потекѧ настрѣща на да ми скажа 358а.

Отбелязанта от К. Ничева¹⁵¹ и и Р. Цойнска¹⁵² особеност в строежа на заключението (аподозиса), когато условното изречение предхожда главното, - че то често започва със **съюзи** а, то, а то, и или с **наречие** тогѣва, като това е в народния език¹⁵³ - тук се наблюдава в ограничен брой случаи. Ето някои от тях: М- Ако ѿ предѣмашъ да ма оучини вѣлата, а ты що ми попроси азь да ти дамъ 35, Ако не хѣчешъ никакъ да имашъ сынъ, то пакъ вѣше потребно тѣвѣ да са молиши бѣгъ сѧ голѧма молба 39а, Ями ако не дойдатъ равнѧ, тогѣва злѣ щѣ пѧтишь ты 60а.

Обикновено **условието** (протасисът) стои **пред заключението** (аподозиса), т.е. **подчиненото условно изречение предхожда главното**, среща се обаче и обратно разположение: М- . . . да закарпи изгорѣнѧ мѣсто ако є возможно 37, Тако повоно щѣ пѧти и ты, ако оучишишь сѧ своѣгѧ 40а.

б) **Условен характер** имат и някои подчинени изречения, въведени със съюз да. Както и в съвременния книжовен език, с тях се представя иреално предполагаемо условие¹⁵⁴: М- Да ми са слѣчешѣ накомъ таковама лѣкава и злѧ женѧ хѣчахъ да ѿ оубѣа, и хѣчехъ да є ѿрѣжа носъ сѧ нѣжъ 46а; Ж- Да ме фѧти сѧ дѣсѧ кесѣи не є возможно да са свокода 360.

Такива примери представя и “Неделника”¹⁵⁵.

в) **Близки до условните** са и някои подчинени изречения, построени с **наречието-съюз** когѣ: М- Тако и ты царю нѣмошно и нѣждно не оуземай, когѣ не си возможенъ нѣмошно да оучинишь 11а, Когѣ и тако да не дѣма тѧ рѣчь 46.

7. За количество и степен. Подчинените обстоятелствени изречения за **количество и степен** са сравнително малко на брой. Ако в “Неделника” те са

¹⁵⁰ Ничева К. Цит. съч., с. 71

¹⁵¹ Ничева К. Цит. съч., с. 72-73.

¹⁵² Цойнска Р. Цит. съч., с. 313.

¹⁵³ Теодоров А., Стариет български език и новобългарските наречия. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1885, кн. XIV, с. 270.

¹⁵⁴ Вж. Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис, с. 295.

¹⁵⁵ Вж. Ничева К. Цит. съч., с. 72.

построени единствено с помощта на **черковнославянското наречие** *колико*¹⁵⁶, то в “Митологията” и “Житието” основна **съюзна връзка** е народното **наречие-съюз** *кóлкото*, по-рядко *кóлко* и *ко́лико*.

По-често **мястото** на подчиненото обстоятелствено изречение за **количество и степен** е **пред** **главното**, но се среща и в позиция след него.

а) С повече примери подчинителната връзка *кóлкото* е застъпена в езика на “Митологията”. Когато **подчиненото изречение стои пред главното**, в главното може да има **корелат** – наречието *толкова* (*толкосъ*). Тази особеност на народния синтаксис е запазена и днес в книжовния език¹⁵⁷. Примери с *кóлкото*: *М- Яла тѣмъ женѣ кóлкото вѣше цѣломудрена и рѣзмина, тóлкова и сѧ голѣмъ рѣзнь дѣмаше на црѣ 16а, И кóлкото го пѣташе оцъ мѣ тóлкова (толкó) дѣтето стоѣше безгласно 13-13а, И кóлкото пѣти влѣзла оу дóмъ табáковѣй гѣла мѣ кóжитѣ 63а, И доклѣ не оувѣзѣ кóлкото онъ хóчеше не вѣстави ги 61а.*

б) Примери със **съюзна връзка** *кóлко*: *М- равóтихъ ѿ и ворахъ ѿ кóлко вѣхъ възмóженъ 17а, и кóлко мóжешъ дѣмай мѣ ласкѣтелно 14.*

в) В “Митологията” **черковнославянското наречие** *ко́лико* не се употребява, но в езика на “Житието” то функционира наред с новобългарското *кóлко*, в това число и като **съюзна връзка на подчинено обстоятелствено изречение за количество и степен**: *Ж- И соврѣхмѣ кóлико мóжихмѣ 353а.*

г) Подчинени изречения за **количество и степен**, в които обаче на преден план излиза повече **значение за последица**, са образувани със **съюзи** *щю*, като *да* и др., напр.: *М- И тóлкó сѧ наоучи то дѣте, щю не вѣ възмóжно дрѣгѣи никакъ да сѧ наѣчи 12, Язъ готóвъ ѣсмъ ѿ црю, за шѣсть мѣцы да го испѣдѣѣ совѣшенно на всѧ оучѣниѧ фѣлософскаѧ, тóлкó катó да не бы сѧ наишло дрѣгое дѣте оу фѣлософѣта помѣдро да вѣде . . . 11.*

8. За **отстъпване**. Подчинените обстоятелствени изречения за **отстъпка** се срещат рядко, намираме ги само в езика на “Митологията”. Както и в “Неделника”, те са образувани с народния подчинителен съюз *макаръ* (*и*) *да*. Примери: *М- И макаръ да си разнесѣшь всѣ наѣниѣ твоѣ, пакъ не ѣ възмóжно тѣвѣ да сѧ кортолѣсашъ 60а, Яла макаръ и да има равнóе соглѣснѣ, ѧнца добрѣ женѣ подóбна ѣ на многоцѣнѣ и избрѣ кáмень 37а, . . . всѧкѣй члвкъ макаръ и да има да ѣ оучинилъ и стó злины, ала пакъ сѧ трѣди да оувѣрди живѣниѣто свóе 62а.*

9. За **последица и заключение**. Като разглежда обстоятелствените изречения за **последица и заключение** в езика на “Неделника”, К. Ничева изтъква, че слабата обработеност на новия книжовен език принуждава Софроний да прибегва за този вид изречения до стари книжовни образци и сочи като пример най-често използвания за тази цел съюз – *тогó рѣди*¹⁵⁸. Очевидно е, че в случая е налице една съзнателна книжовна обработеност. В езика на “Митологията” и “Житието” намираме в употреба само народни образци за този вид подчинени изречения. Въвеждането им става с **наречията-съюзи** *затокѣ*, *зарадѣ токѣ*, *та затокѣ* и **съюзите** *та*, *а* *чи*, и *тáкѡ*.

а) Примери с **наречията-съюзи** *затокѣ*, *зарадѣ токѣ*, *та затокѣ*: *М- Чѣхъ црю кáко си повѣлѣлъ да оувѣишь сѧ своѣгѡ, затокѣ и азъ рѡвски принѡсѣмъ на твоѣ державѣ тѣ мѡй рѣчи 20а, . . . ала азъ го не послѣшахъ, затокѣ сѧ воѣ и азъ сегѣ да не пѣта . . . 30а, Чáдо мѡе добрѣ да знѣишь, почтó тѣ напраки нáкой магѣ, та затокѣ стѣна тѣмъ равóта на тѣвѣ 38, Я ты ги всѧкоги ѡсѣвашѣ и дѣмашѣ: да ми сѧ слѣчешѣ нáкоѧ тáкова лѣкаѧ и злѣ женѣ хóчахъ*

¹⁵⁶ Пак там, с. 71.

¹⁵⁷ Вж. Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис, с. 389.

¹⁵⁸ Вж. Ничева К. Цит. съч., с. 74.

да ѿ оубыла, и хѳчехъ да е ѿрѣжа нѳсѳ сѧ нѳжъ; *зарадѣ това* и азъ оучини хъ тебѣ това цѳотѳ патѣ 46а.

б) Примери със съюзи та, а чи, и тѧкѳ: *Ж-* ѳсѳваха ма *та* ѿ стрѧхъ и ѿ недѳжнаа тѣснѳтѧ оупѧдоша всѣ клѧсы главы моеѣ 355, Има тѧмо и тѳрцы много *та* не мѳгѧ да оупленѧ тогѳ кѧрцѧлѣите 360а, Намысли да слѳжа лѣтѳргѧ да сы пречѧща стѣхъ тѧинъ, *а чи* какѳѳ бѣхъ подарѣ 359; *М-* . . . да го пѣтама сѧ какѳѳа скѳпѳсть мѣсѧше тѳа хлѣбъ, *та* бѣше тѳлкѳ слѧдохъ и вкѳсень 21а, тогѣка вѳлхвата прострѣ са рѳцѣте, и фѧтѣ са ѿ едѣнъ клѳнъ на дрѣвѳто сѧ рѳцѣте си и вѳзлѣзе нагѳрѣ, *и тѧкѳ* са кортолѣса ѿ тѧа нѳжда аслѧнскаа 38а; *Ж-* . . . пѣрѳо потрѣбно ѣсть да са оуѳѣме вѳирѳнѣтѧ ѿ вѣдинскѣа пѧшѧ, *и тѧкѳ* да собѣрѧ мѣрѣа 361а.

10. Последната разновидност на подчинените обстоятелствени изречения за изключване не е представена с примери

§ 54 д. Сложни съставни изречения с повече подчинени предикативни части

Синтаксисът на Софрониевия език в “Митологията” и в “Житието” познава познава и по-разширлените разновидности на сложното съставно изречение. В много случаи сложното съставно изречение се състои от **повече подчинени предикативни съставки**, които могат да бъдат от своя страна съподчинени или **последователно подчинени**.

а) Примери със съподчинени изречения: *М-* И акѳ хѳчешъ да вѳзмѣшъ мѣне за женѧ, и акѳ ти са вѣди тѧа мѳлта дѳма доврѧ азъ да оучина на бѣца тѳоегѳ навѣтѣе 14а, И скѧза им ѣѳще какѳѳ вѣ това, и мѳжъ еѧ како са ѿвѧрна ѿ неѧ 17-17а, И кѧтѳ начѣна да са разсѳмѧ, и кѧтѳ хѳдѧше аслѧна сѧ вѳлхвата слѳчѣ са та мѣнаха под едѣнѳ дрѣвѳо 38а; *Ж-* Кѧтѳ поѣдѳ до нѣгѳ видѣ ма како не мѳга да ѿговѧрѧ . . . 355.

б) Ето и някои примери за сложно съставно изречение с последователно подчинени предикативни съставки: *М-* О цѳрю, азъ чѳлѧмъ, *почѳѳ* много лѳкавство ѣмѧ женѣте всѣ различѧа, *зѧтоѳѧ* е пѣрѳо сѳвѣпъ на злѳ женѧ 22, Тѳѣ вѳйнъ прѧтѣ слѳгѧ скѳѣ при ѳнаа женѧ *да* ѿ пѣта ѣма *ли* прилѧгное вѣме *да* ѣди гѣдѧрѧ мѳ да спѣ сѧ неѧ 22, Призовѣ ма тогѳ члѧвка, *ѳѳѳ* продаѳаше ѳнѧ хлѣбъ *да* го пѣтама сѧ *какѳѳа* скѳпѳсть мѣсѧше тѳа хлѣбъ, *та* бѣше тѳлкѳ слѧдохъ и вкѳсень 21а; *Ж-* Прѧтѣ члѧвцы *кѧтѳ* приближѣхе до Плѣвень *да* подадѳтъ вѣсть *како* хѳчѣ тѧмо да поѣдѣ 358а.

§ 55. Сложни смесени изречения

Усложненото повествование, в което събитията се представят в техните многостранни външни и вътрешни взаимоотношения и връзки, изисква използване на **усложнени сложни съчинени и сложни съставни изречения**, определяни в българския синтаксис като **сложни смесени**.

Сложните смесени изречения не са непознати на народния синтаксис, но и не са характерни за него. Затова на сравнително честата им употреба в Софрониевия език може да се гледа като на повлияност от познатата му книжовна практика. **Структурните модели** на тези изречения са все още неукрепнали, необработени, тромави, противоречиви, **семантиката** им често страда от логическа нестройност и непоследователност, но заедно с всички свои недостатъци те отразяват **един естествен стадий** от внедряването и обработването им в книжовния език. Тук ще се задоволим само да илюстрираме с примери посочените им характеристики, без да ги анализираме и коментираме: *М-* *И кѧтѳ* оучинѣ фѣлѳсѳфъ начертѧнѣе рѳждѣнѣето мѳ, *найѣѣ*, *почѳѳ* не е полѣзно, *нитѳѳ* е доврѳ *да* ѣди дѣтѣто при бѣца своегѳ, *доклѣ* са не мѣнѧ ѣѳще сѣдѧмъ днѣ ѿ тоѳа вѣме *ѳкѧтѳѳ* са вѳвѣща на цѧрѧ оуѳре на трѣтѣа чѧ *да* го прѧти 12а, Ялѧ тѧа нѣва *ѳѳѳ* ми ѿ дѧдоѳа, равѳтѣхъ ѿ *и* вѳрѧхъ ѿ *колко* вѣхъ вѳзмѳженъ 17а; *Ж-* *И кѧтѳ* вѣде *како* са оуѳдол-

жи́хмє мнѡго ѡнь поиде на оудѣата и стѡна граммати́къ на касѡнь ваши 355, *И катѡ* излѣзе гѡрѣ, ви́кна на не́го пашѡта и совѡриха го до́лз оу затвѡрка 354, *И катѡ* са вѣше заклѡль да мѡ оуви́и, тѡй де́нь навѣ на ко́ль е́дногѡ оуру́ка на мѣсто мѣне, *що* вѣше ѡнь оуки́ица, а онѡм гла́ка *що* ѡ оузе́ха ѿ негѡ наза́дь, па́къ ѡ оузе́ ѿ мѣне всѣ ра́вно 356а.

С множество примери като тези Софроний спомага за книжовната обработка и обогатяване на народния синтаксис, от който в това време се формира книжовната синтактична система.

§ 56. Синтактични конструкции за предаване на чужда реч

Чуждата реч (речта на персонажа) присъства в синтаксиса и на двете Софрониеви творби. Докато в “Митологията” тя възпроизвежда съответната чужда реч в гръцкия оригинал, то в “Житието” тя свидетелства за един от най-ранните опити да се използва в оригинална художествена творба от новобългарския период. Тук са изпробвани и първите структурни модели за нейното различно включване и представяне в потока на авторовото повествование.

При въвеждането на чуждата реч (в “Житието” и своята реч като външна спрямо повествователната линия) Софроний използва познатите ни и днес два принципни подхода – **възпроизвеждането** и **преразказването** ѝ.

§ 56 а. Синтактични конструкции с пряка реч

Чрез **възпроизвеждане** чуждата реч се предава в максимално автентичен по форма и съдържание вид като **пряка реч**.

Пряката реч сравнително често се появява в езика на двете творби, но не винаги правописно-пунктуационно тя е оформена с двоеточие, а понякога и недостатъчно отчетливо се противопоставя на авторовото повествование.

Обичайно **средство за въвеждане на пряката реч** са различните форми на глаголите за **съобщение** или **реч** като *ре́ка, *дѣма́мь, *ска́жа, *говѡра́, *ѡговѡра́, *попи́тамь, *совѣ́тамь, ви́кна и др. Най-често по примера на дотогавашната писмена практика това са форми на глаголите *ре́ка и *ѡговѡра́: *М*- Тогѣ́ва мѡ *рече́* на до́ма гѣда́рь: ѡгдѣ́ иди́шь; *И* ѡнь *ѡговѡри́и и рече́*. Пѣ́тникъ е́смь, и ѡдалѣ́ко и́димѡ 44; *Ж*- Послѣ́ ми *рече́*. Раздѣ́ламъ ли онѡм не́къста ѡ мѡжа́ е́а; *И* азъ *ѡговѡри́хъ*, ко́истинъ, ко́й ча́ и́да на Барно́вѡ раздѣ́ламъ ги, заклѣни́ са *рече́* 357а.

Въвеждащото авторово изречение понякога съдържа **модално-експресивни характеристики на чуждото изказване**, чрез които се представя обикновено начина на съобщението, отношението, реакцията и т.н., напр.: *М*- Тогѣ́ва рече́ на ца́ра, *катѡ са́ прѣтча*: Ты́ ца́рю *що́* е́ возмо́жно ѡвѣща́ваш да го да́дѣ, а *що́* е́ немѡ́жно не си возмо́жень . . . 11а, и рече́ на ца́ра дѣ́мь *лъживый и скорѣ́ный*: ѡ ца́рю, го́рко на́мь, и мѣне́, и на сѣ́на твоегѡ́, почтѡ́ дѣ́тѣ́ твоѣ́ иза́де асла́нь на пѣ́тъ катѡ ѡхо́жахмє . . . 26а-27; *Ж*- . . . ви́кна на *Мило́ша са́ гѡла́ гнѣ́въ* и рече́: Прѣ́иди́ и вдигни́ тогѡ́ пезвѣ́нка вѣ́е 357, . . . ви́дѣ́ мѡ ка́ко не мо́га да ѡговѡра́мъ, са́ кро́тость ми рече́: Не прѣ́идѡша ли ва́шей члѣ́цы 355.

Въвеждащото авторово изречение обикновено **предхожда пряката реч**: *М*- *И* попи́та го: *Щѡ́* тра́жи члѣ́че 43, *И рече́* на *женѡ́та* си ни зго́тви́ на́що за па́де́нїе; *И тѣ́м мѡ рече́*: Не можѣ́ да са оупра́здна да и́да на паза́ да кѡ́па на́що. *И ѡнь е́ рече́*: Ё́то азъ принѣ́сѡ ры́ба и тѡры́ да оупечи́ ѡ не́м 45-45а; *Ж*- *Катѡ прѣ́идѡ при пашѡ́ рече́*: Гдѣ́ ва́ши члѣ́цы вѣ́е да принѣ́сѣтъ па́ри; *И азъ мѡ ре́кохъ*: Ё́фѣ́нди три́ дни́ е́сть ка́ко са пои́шле, когдѡ́ да сове́рѣтъ то́лькова па́ри и да ги принѣ́сѣтъ. *И ѡнь ми ѡговѡри́*: Гѡвѡ́рь, иди́ ско́ро и пи́ши, да ги не сови́ратъ ѡ ра́та сегѣ́, ами́ да ги оузе́матъ ѡ на́кого торго́вца . . . 355.

По-рядко се срещат конструкции, в които пряката реч излиза на преден план, а **въвеждащото авторово изречение я следва или я разкъсва**, а понякога в диалога то се изоставя, напр.: *Ж- Слѣшай рече бче, нѣи слѣгѣваме по двѣдесѣ години . . . 358, Знѣа рѣкѣ како продѣде касѣпѣ вашѣи на двоѣца целѣпы ѣѡще ѡвцы . . . 356, И пѣрво попѣта мѣне: Кѡи продѣде тѣа ѡвцы; и ѣзѣ рѣкох, Исѣаѣ агѣ, а хацѣ Еѣаѣа ги оузе, аѣи колико ѡвцы продѣде, и ѣзѣ скѣза сѣдѣмьстѡти, аѣи ѣѡще не продѣде ли, ѣзѣ рѣкѣ не знѣ . . . 356, закѣнѣи сѣ рече: 357a.*

а) Като **пряка реч** обикновено се оформя **разговорна реч**, която се проявява в **звучащ вид**. Приведените дотук примери представят все звучаща реч. На Софрониевия синтаксис обаче е позната и другата ѝ разновидност – **вътрешната (мислената) реч**, напр.: *М- Катѡ видѣѣ царѣ сыѣна своегѡ, како не прѣѣма оучѣнѣе рече въ сѣбѣ: Ёто сыѣнѣ ли тѡлково години тѣрѣдѣи сѣ ѡ оучѣнѣе, и повѣше не можѣи да сѣ испѣдѣѣа 11, И цѣрь сѣ той чѣ развѣди и катѡ гѡ видѣѣ оубѡа сѣ ѡ нѣго и замѣа сѣ, и мѣсѣлаше на оумѣ своѣи. Почтѡ тѡи хѣйдѣтѣи да не ѣ много сѣленѣ и кѣѣпокъ, ѡнѣ не бѣи сѣѣаѣ, нѣто бѣи дѣрзѣнѣ да прѣѣде оу пѣлаѣтѣи мѡи оу тѡи вѣрѣне нѡщѣнѣ, аѣи сегѣ ѣзѣ ако сѣ воздѣгѣна ѡнѣ хѡче да мѣ оубѣи . . . 66a; Ж- . . . аѣи ѣзѣ начѣнѣ да мѣсѣла како да оучѣиѣа, да ѡстѣна на Пѣвѣ мѣждѣ карѣаѣѣтѣи сѣмѣ не бѣѣа, па поѣда на Вѣаѣа не сѣѣа, да поѣда сѣ нѣи на Еѣаѣко како да стѡра 361.*

б) На два пъти в “Житието” Софроний си е послужил и с **писмена (документална) пряка реч**. Това са първите опити за нейното използване в новобългарското художествено повествование. В първия случай, когато разказва как е бил излъган да отиде във Видин, Софроний привежда какво му е писал коварният монах Калиник: . . . и ѡнѣ ли пиши да прѣѣде на Вѣаѣа и да прѣѣи чѣѣѣ да ти прѣѣа тѣскѣрѣ . . . 361a. Вторият случай е свързан с получено от него писмено известие за положението във Враца, когато е забягнал в манастира Седемте престола: *И прѣѣде ли писмѡ ѡ Вѣаѣа како оубѣиѣ Капитѣнѣ пѣшѣ Яѣлю пѣшѣ на Рѣхѡѣ, и войсѣѣа тѣ сѣ разнѣсѣа, и на Вѣаѣа прѣѣишѣлѣ дрѣѣѣѣи, Ёсѣѣѣ пѣшѣ да зѣмѣѣа тѣаѣ, и пишѣа како ѣ еѣѣѣа прѣѣдѣна, и Ёсѣѣѣ пѣшѣ дѡѣѣѣ чѣѣѣѣ аѣи да сѣи дѡѣде на еѣѣѣѣа 359a.*

Слабата книжовна обработеност на конструкциите с пряка реч в тогавашната книжовна практика се проявява и в Софрониевия синтаксис. Не винаги пряката реч достатъчно отчетливо се отделя от непряката и авторовата реч. Освен с пряка реч след двоеточие (което понякога липсва) Софроний прибегва и до пряка реч със съюзна връзка како или почтѡ по примера на другия черковнославянски образец за пряка реч със съюз тако¹⁵⁹: *М- И рѣкоха како сѣ ѣ цѣрь надѣѣи ѡ люѣѣѣи гѣѣѣѣ, и повѣрѣѣѣѣ на ѣдѣа женѣ . . . Зѣѣѣѣ, ако сѣ потѣрѣдѣи нѣи да го развѣрѣи сегѣи ѡ тѡа намѣѣѣѣѣ: почтѡ пѡслѣ цѣрь хѡче да сѣ расѣѣи и тогѣи хѡче да ѡѣѣѣѣѣѣи нѣѣ . . . 17, Я слѣгѣнѣѣа сѣ закѣнѣѣѣѣѣ почтѡ ѣзѣ не сѣмѣ рѣкѣа на гѣѣѣѣа мѡѣѣѣѣ нѣѣѣѣ ѡѣѣѣѣ . . . 18a.* За използване на този вид пряка реч в “Неделника” съобщава и К. Ничева¹⁶⁰.

В “Митологията” с пряка реч са предадени цели повествователни епизоди. Използват се и по-сложни конструкции с нея, напр. **пряка реч в пряка реч**: *Ж- . . . рѣкѣ: Ёто ѡѣде ѡ тѡа сѣѣѣѣ сѣѣѣѣа пѣѣ Ѧѣѣѣѣѣѣ 357a.* Освен това Софроний си служи и с опосредствено предадена пряка реч, т.е. с **пряка реч в преизказан вид**: *Ж- . . . а ѡнѣ рѣѣѣѣ: Не ѣѣа ли тѡѣѣѣѣ да вѣи да хѡѣѣѣѣ . . . 355a.* Репликата на бостанджибашията е представена според нейното предаване от орта чауша.

¹⁵⁹ Вж. **Бончев Ат.** Църковнославянска граматика и речник на църковнославянския език, С., 1952, с. 90.

¹⁶⁰ **Ничева К.** Цит. съч., с. 77.

§ 56 б. Синтактични конструкции с непряка реч

По различни съображения чуждото изказване Софроний в по-редки случаи не възпроизвежда в автентичната му първична форма, а само предава неговото съдържание в пълен преразказан вид, оформено като **непряка (косвена) реч**. Непокътнатото по обем съдържание на чуждото изказване в този случай се предава с форма, приспособена към авторовото му предаване. В резултат на това въвеждащото при пряката реч авторово изречение тук се превръща в **главно**, а преобразуваната пряка реч встъпва като негова **подчинена част** със съюзна връзка **како**: М- И то́й мѣ сказа́ всѧ́ истиннаѧ: како́ хѡди ѿ мѣсто на мѣсто зарѧ́ да нагчи́ на жены́те злата́ рабо́та и дѣволѧта́ 43а; Ж- И о́ны ма́ сказа́ха како́ та́а дѣво́йка цѡ́ хѡчеше сзѧта́нѣ да ѧ оу́зѣме за вто́раѧ жена́ 357.

Непунктата реч с въпросителен характер се въвежда като **подчинено допълнително изречение косвен въпрос** със съответното въпросително местоимение-съюз: М- То́гѧва Ѣвнѧ́па кѧто́ цю́ ца́рѧ чи́ рече́, цѡ́ мѣ е́ дра́го цѣ гѡ подарѧ́: а цѡ́ е́ немѡ́щно не́ е́ возмо́жно: То́гѧва рече́ на ца́рѧ . . . 11а.

Когато предава чужд разказ за събития, на които разказващият не е бил свидетел, а се позовава на съответно лице, Софроний се служи с **преизказана непряка реч**: М- . . . то́гѧва прѧ́иде́ едѧ́ сѣенникъ́ оу́ цѣркѡ́ и сказа́ ми, како́ прѧ́ише́ пазѡ́нскѧ́ хѧйды́ты ко́лко двѣ́ хѧла́ды и стро́иши по́рты и врата́ и оу́ на́шеѧ метѡ́ кондѧ́сали, и всѧ́ моѧ́ вѣщи́ оудѣржа́ли . . . 360.

Понякога **преходът от пряка към непряка реч** или обратно е твърде неочакван и неподготвен. Това може да се обясни с все още крехките и недостатъчно добре обработени и стабилизиранни модели в новобългарската книжовна практика, напр.: Ж- . . . и пи́ша́ (непр. реч) како́ е́ ѡ́кпѧ́ прѧ́здна, и Ї́сѣфъ́ пашѧ́ до́врѣ члѣвкъ́ (пряка реч) ами́ да си до́йде́ на ѡ́кпѧ́та 359а.

§ 56 в. Синтактични конструкции с тематична реч

В определени случаи, когато повествованието налага, Софроний предава чуждото изказване в **най-обобщен преразказан съдържателен вид**, съобщавайки само неговата **тема**. Тематичната чужда реч¹⁶¹ е използвана в два основни случая.

а) Когато се преценява, че **не е нужно да се разгръща в пълен съдържателен вид дадено чуждо изказване, а е достатъчно да се отбележи като тематичен факт**, обясняващ последвал развой на събитието, напр.: М- И о́ныѧ кѡрѡ́арѧ́ позовѧ́ ѧ та́мо, и по́пита ѧ́ зарѧ́ дрѣ́хата́ 37; Ж- . . . то́й ча́ ме́ фа́тиша́ да ма́ испѧ́тѡ́ зарѧ́ хѧрачѧ́йска хѧртѧ́ 353а, . . . и о́ны ма́ пи́таха́ за ла́ковы 360.

б) Когато се **разказват на други лица от персонажа събития, които са вече известни на читателя или когато те обобщено се изреждат**. Например в края на “Житието” Софроний прибегва до тематично представяне на чуждата реч. В единия случай Доситей разказва на княз Ипсиланти и на неговите боляри Софрониевия живот: . . . и заведе́ ма́ при вѣѧ цю́ вѣ́ Кѡста́ти войво́да Ї́ѡланѧи, и при на́кои во́лѣры, и сказа́ имѣ́ како́ смѣ́ сѣдѡ́ль на Ё́идѧ́ три́ годѧ́ни, и то́лико нѣ́жда и скѡ́ръѡ́ цѡ́ смѣ́ потѣ́глиѧѣ 362а. В другия случай, когато предава онова, което той сам е разказал на Доситей за себе си, Софроний пише: И а́зѣ мѣ́ сказа́ѡ́ всѣ́ моѡ́ нѣ́жда: како́ ма́ изгѡ́бѡ́саха́ испѣ́рѡа́ и нѡто́ва́риха́ ма́ епархѧ́та скѡ́па́ за пѣтдѣсѧ́ и па́тъ кѣсѧ́и, и чѣти́ри годѧ́ни не́ смѣ́ хѡ́дилѣ́ на епархѧ́та си

¹⁶¹ Вж. **Чумаков Г. М.** Синтаксис конструкций с чуждой речью, Киев, Вища школа, 1975, с. 31; **Вътов В.** Начини за предаване на чужда (персонажна) реч в художественото повествование (Върху материал от романа на Ст. Дичев “Пътят към София”). – Трудове на Великотърновския университет “Кирил и Методий”, Филолог. Фак., т. XVII, кн. 2, 1982, с. 57.

ни́то смь оузе́ль е́днѧ па́рѧ, ни́то смь да́ль мѣ́рѧ, ни фа́йда́ за тѣ́ѧ па́рѧ . . . 362. Всичко това на читателя е вече известно от разказаното до този момент, затова възприетото от Софроний синтактико-композиционно решение е естествено и логично. Изброените основни факти предават само темите на неговите разкази.

В синтактичната конструкция тематичната реч се въвежда с различни средства. Когато тя е част на изречението, това става с предлози *зара́дъ*, *за*, а когато е подчинено изречение – със съюз *ка́ко*. От тези средства в съвременната книжовна практика при подобни случаи се използват само *за* и *как*¹⁶².

Изнесените наблюдения във връзка с използваните начини за предаване на чужда реч показват, че на Софроний са познати съвременните книжовни синтактични конструкции. При пряката реч той се опира на известни му от черковнославянската практика образци, като основно си служи с пряка реч с безсъюзно въвеждане (т.е. след двоеточие), която се утвърждава по-късно като книжовна синтактична норма. При непряката и тематичната реч също се обработват конструкции, на които се основава съвременната книжовна норма.

§ 57. Обобщени изводи за сложното изречение

1. Прегледът на сложното изречение показва, че **съвременните му типови и видови разновидности са представени още в езика на Софроний** – разбира се в различна степен на книжовна обработеност. Не се откриват само сложни съставни изречения с подчинено обстоятелствено за изключване (но като вид те изобщо са му познати¹⁶³). И тук трябва да се подчертае, че Софроний следва изискванията на народния синтаксис както при изразяването на вътрешносинтактичните зависимости в предикативните съставки на сложното изречение, така и при конструирането на тези съставки в рамките на сложното изречение.

2. **Съюзните средства**, с които стават тези свързвания, - **същински съюзи и съюзни думи (местоимения-съюзи, наречия-съюзи, частици-съюзи)**, са предимно **народни** и по-голямата част от тях са се наложили в книжовния синтаксис. Едни от тях като: *а*, *ако*, *да*, *дали*, *дали* – *или*, *дано*, *за да*, *заради това*, *затова*, *защо*, *защото*, *и*, *и* – *и*, *и то*, *или*, *или* – *или*, *какво*, *каквото*, *който*, *колко*, *колкото*, *ли*, *ли* – *или*, *ни* – *ни*, *нито* – *нито*, *та да*, *че*, *що* днес са основни съюзни средства в книжовния език. Други като: *ала*, *ама*, *ами*, *макар (и)* *да*, *хем*, *та*, *та затова*, *то* продължават съществуването си в книжовния език, но са повече характерни за **разговорния му стил**. Трета част като: *где*, *гдето*, *докле*, *отгде* имат употреби в **художествения стил**. Не са се задържали в книжовния синтаксис съюзни средства, които имат **по-тясно диалектен характер**: *атѣ* ‘*нима*’, *зарадѣ* (*зарадѣ*) *да*, *ка́мо*, *ка́мо да*, *когѣ*, *тѣ́ко катѣ*, *чо́ти* ‘*защо*, *защото*’.

3. Народните средства за синтактично свързване Софроний допълва с използване на **книжовни по източника си съюзни средства** като: *да́къ* ‘*за да*’, *ка́ко* ‘*че*, *как*’, *ка́ко да*, *како́въ*, *коли́ко*, *но*, *оба́че*, *поне́же*, *почто́*, *си́речъ*, *то́кмо*. Едни от тях като *но*, *оба́че*, *поне́же* се утвърждават по-късно в книжовния синтаксис и днес са обичайни съюзи в него.

4. И в областта на **структурните типове изречения** Софроний не се ограничава в рамките практиката в народния език, за който по-типични са простите и сложните съчинени изречения. Той си служи твърде често и с **по-сложни и усложнени синтактични конструкции**, каквито са **сложното съставно и сложното смесено изречение**. Тяхната употреба може да се смята за следване и развиване на по-стари книжовни образци, съобразени с духа и закономерностите на новобългарския

¹⁶² Вж. **Вътов В.** Цит. съч., с. 59-60.

¹⁶³ В езика на “Неделника” например е отбелязана еднократна употреба на такова изречение – вж. **Ничева К.** Цит. съч., с. 74.

синтаксис. По този начин Софроний допринася за въвеждането и утвърждаването на тези видове сложни изречения в синтактичната система на новия книжовен език.

5. Също такива заслуги Софроний има и за въвеждането и обработването на новобългарските **синтактични конструкции с чужда реч**.